
प्रकाशकः—विठ्ठलदास मगनलाल कोठारी, शुजरावविद्यापीठ कार्यालय, अमदावाद.

मुद्रकः—रामचंद्र येसू रोडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २३, कोलभाट लेन, मुंबई.

प्रकाशकस्य निवेदन

सुप्रीमकोर्टने अगस्तमहिने सन १९७१ का आदेश नं १३ का दिने निर्णय होता (जान घेतला वसिष्ठ १ वा सूत्रानुसार) कर्तव्य इनने संविधानसंरक्षणदा आ घेतो काय अर्थ कर हो.

संशोधनोपयुक्तानां लिपिनादशानां संकेताः ।

—१३१—

ख०	अनन्तनाथत्रैलोक्यमन्दिरभाण्डागारीया	प्रतिः
औ० (वि०)	श्रीमद्विजयानन्दमूर्तिपुस्तकसंग्रहणा	॥
बा०	प्रवर्तकश्रीकान्तिविजयपुस्तकसंग्रहणा	॥
गु०	पं० न्यासश्रीगुणवर्जितपुस्तकसंग्रहणा	॥
ग०	पं० न्यासश्रीगम्भीरविजयपुस्तकसंग्रहणा	॥
घ०	चक्रवर्तेनभाण्डागारीया	॥
ङे०	डेलाभाण्डागारीया	॥
चू०	पूर्णचन्द्रनाथभाण्डागारीया	॥
दा०	बालूपरप्रामस्यभाण्डागारीया	॥
भा०	भावनगरसंघभाण्डागारीया	॥
भा०	भाण्डारकरप्रामस्यविद्यासंशोधनमन्दिरीया	॥
मा०	माण्डलप्रामस्यभाण्डागारीया	॥
वा०	वाडीपार्श्वनाथभाण्डागारीया	॥
वृ०	श्रीमद्वृद्धिचन्द्रपुस्तकसंग्रहणा	॥
सा०	साणन्दप्रामस्यभाण्डागारीया	॥
हा०	हालाभाण्डागारीया	॥

१ श्रीमद्विजयानन्दमूर्तिपुस्तकसंग्रहणा पुस्तकसंग्रह, तत्र प्राचीनं 'मा०' इति नाप्ता निरुद्धेति, नवीनं च 'वि०' इति नाप्ता ।

२ चक्रवर्तेनभाण्डागारीयं पुस्तकसंग्रह, तत्र पूर्वं 'पं० पू०' इति नाप्ता, अपूर्वं तु 'पं० ड०' इति नाप्ता स्पष्टादिति ।

टीकागतानामुल्लेखानां स्थानसंकेताः ।

(१)

आवा०
अवेद-अह०
अमि०
तत्पार्थ० }
तत्पार्थ० }
तत्पार्थ० }
ध० म्या०
म्याप०
म्यापवा०
म्यामर० म्या०
वृह०
मग० गी०
महामा० आदिप०
मीमा० }
मीमांसाह० }
योगह० }
पात० }
पातप०
पातपा० मा० }
पा० मा० }
पातमा०
द्वैविह०
तावता० }
ताव० }
वो० वा०
वेनाभत०
वृह०
व्यावा०
ह०

आवासाप्रसूतम् ।
अवेद-अहकामि ।
अमिमिप्रसूतम् (मीमांसाप्रसूतम्)
तत्पार्थमिगमप्रसूतम् ।
धर्मकीर्तिहृतन्यापविमुक्तम् ।
म्यापप्रसूतम् (गीतन्याप्रसूतम्)
म्यापवातिहृतम् ।
म्यामरतिमहरणम् ।
वृहदारण्यकम् ।
मगदगीता ।
महामाणभारिहरे ।
मीमांसाप्रसूतम् (मीमिमिप्रसूतम्)
पातप्रसूतम् ।
पातपदीयम् ।
पातमा पनमाप्यम् । (व्यापमाप्यम्)
पातमाप्यम् । (योगप्रसूतमाप्यम्)
द्वैविहारीयम् । (व्यापारप्रसूतम्)
तावताप्यम् । (द्वैविहारीयमाप्यम्)
कोववातिहृतम् । (वृहदारण्यकम्)
वेनाभतम् ।
वृहदारण्यकम् ।
व्यावाप्रसूतम् ।
ह०

(२)

अ०
अर्था०
अर्था०
ह०

{ अर्थाप्यम् ।
अर्थाप्यम् ।
अर्थाप्यम् ।
अर्थाप्यम् ।
अर्थाप्यम् ।
अर्थाप्यम् ।
अर्थाप्यम् ।

महाशार्यनिरसनम् ।	११०	९
संक्षेपनिरसनम् ।	११३	४३
आत्मपरिमाणवादः ।	१३३-१४२	
अचक्षुः विमुखस्यापनम् ।	१३३	३४
अचक्षुः विमुखं निरस्य देहमात्रव्यवस्थापनम् ।	१३४	३२
अक्षुः द्रव्यान्वयसाधनम् ।	१३६	१४
मुक्तिस्वरूपवादः ।	१५०-१६६	
मुक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य स्थापनम् ।	१५०	७
मुक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य निरसनम् ।	१५६	२

સંપાદકીય નિવેદન

અનેક ડપ્પોર્ટી વિષયોનો ઝઠાપોહ કરતી વિસ્તૃત પ્રસાવના થો પ્રસ્તુત પંથ સંપૂર્ણ છપાઈ રહ્યા પટીજ સહી શકાય. અત્યારે સો આ સંક્ષિપ્ત નિવેદનમાં મુખ્ય થે માપતોનું સૂચન કરવાનું છે (ક) પ્રંથનું વિશિષ્ટત્વ અને (ર) પ્રકાશનની યોજના.

(ક) પ્રંથની વિશિષ્ટતા નિમ્નલિખિત થે માપતોથી જાણી શકાશે (૧) પ્રંથકાર અને (૨) પ્રંથનું સામાન્યનંતર સ્વરૂપ.

(૧) પ્રંથકાર (મૂલકાર)

સમય: મૂલના કર્તા આપાર્યે સિદ્ધસેન દિવાકર છે. જૈનપરંપરા પ્રમાણે તેઓ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા મનાય છે. તેઓ દિગમ્બરાચાર્ય કુન્દકુન્દ અને સમંતમદ્ર એ બન્નેના પહેલાં ધયા હોય તેવી સંભાવનાનાં કેટલાંક કારણો છે તેમજ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરનો પંથભેદ ધયા પહેલાં વળ તેઓ ધયા હોય તેમ માનવાનાં કેટલાંક કારણો છે. તેથી વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં તેઓ ધયાની જૈનપરંપરા વપર ગમ્મીરપણે ऐतिहासिकीए विचार કરવો જોઈય. અત્યારે કેટલાક ऐतिहासिकीએ તેઓને વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં મૂકે છે.

સ્થાન, જાતિ અને ધર્મ: તેઓનું જન્મસ્થાન વિદિત નથી, પણ ડગ્ગવિની અને તેની આજુબાજુય તેઓએ જીવન ગાઢ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેઓના મંયોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમાં ધયાનો સંમય છે. તેઓ જાતે મારાણ અને શુલ્કપર્મે વૈદિક હતા, પણ પાછઢગ્ગી તેમણે જૈનાચાર્યે દૃઢવાદીની યાસે જૈનદીક્ષા લીધી હતી.

ચોગ્યતા: દિવાકર અસાધારણ જૈન દાર્શનિક અને સંરહત પ્રાકૃત આપાતા વિદ્વાન્ હતા પટલુંજ નહિ પણ તેઓ મન્યકાલીન પ્રધાન મારતીય દાર્શનિક વિદ્વાનોમાંના એક હતા, એમ તેઓની કૃતિઓજ કહી આપે છે. તેમની વિચારમાં વદારતા, પ્રતિભામાં સ્વદષ્ટતા, જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટતા, ગદ્યપદ્યલેખનમાં સિદ્ધહસતા અને ષત્સુસ્પર્શમાં સૂક્ષ્મતા તથા વિવિધ દર્શનોના ધોલિક સ્વરૂપમાં નિખ્યાતતા, એ ધયું તેઓની ઘોટી પણ વપલધ્ય કૃતિઓમાં વાક્યવાક્યમાં જોનારને નજરે પડશે.

કૃતિઓ: વપલધ્ય કૃતિઓમાં સંમતિ મૂલ પ્રાકૃત છે. એકત્રીસ ષત્રીસીઓ, ન્યાયાવતાર તથા કલ્યાણમંદિર સંરહત છે. કલ્યાણમંદિરમાં તીર્થંકર પાર્ષ્વનાથની સ્તુતિ છે. ન્યાયાવતાર એ સંરહત જૈન સાહિત્યમાં વપરંથ આદિ વર્કપ્રંથ હોઈ મમસ જૈન વર્કસાહિત્યના પાયા રૂપે છે. ષત્રીસીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેનાં દાર્શનિક વિષયો છે. વૈદિક, ષોદ અને જૈન એ સમકાલીન સમગ્ર મારતીય દર્શનોનું સ્વરૂપ તે ષત્રીસીઓમાં છે. આ ષત્રીસીઓજ પદ્દર્શનસમુદય અને સર્વદર્શનસંપ્રદાની પ્રાયનિક મૂમિકા છે. સિદ્ધસેનનું ષીજું નામ 'ગન્યહસી' હતું; તેઓએ આચારંગના પ્રથમ અધ્યયન વપર વિવરણ સહ્યું હતું, જે 'ગન્યહસિવિવરણ' કહેવાય છે, માજે તે વપલધ્ય નથી.

ટીકાકાર

ટીકાકાર અમયદેષ, શ્વેતામ્બરીય રાગગઢઢમાં થયેલ પ્રધુલ્લમૂરિના દિપ્ય હોઈ દશમા સૈકામાં થઈ ગયા છે. તેઓની જાતિ, જન્મસ્થાન આદિ જ્ઞાય નથી; તેઓની ષીત્રી કૃતિ વપલધ્ય કે

सत्तापदार्थनिरसनम् ।	११०
संयोगनिरसनम् ।	११३
आत्मपरिमाणवादः ।	१३३-१४९
आत्मनो विभुत्वस्थापनम् ।	१३३
आत्मनो निमित्तं निरस्य देहमात्रव्यवस्थापनम् ।	१३४
शब्दस्य द्रव्यान्मकत्वसाधनम् ।	१३६
मुक्तिस्वरूपवादः ।	१५०-१६६
मुक्ती आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य स्थापनम् ।	१५०
मुक्ती आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य निरसनम् ।	१५६

સંપાદકીય નિવેદન

અનેક હપયોગી વિષયોનો કહાણોદ્ધ કરતી વિસ્તૃત પ્રસ્થાવના તો પ્રસ્તુત ગ્રંથ સંપૂર્ણ છતાં રહ્યા પટીંગ છલી શકાય. અત્યારે તો આ સંક્ષિપ્ત નિવેદનમાં મુખ્ય બે માવગોનું સૂચન કરવાનું છે (ક) ગ્રંથનું વિશિષ્ટત્વ અને (૨) પ્રકાશનની યોજના.

(ક) ગ્રંથની વિશિષ્ટતા નિમ્નલિખિત બે માવગોથી આળી શકાશે (૧) ગ્રંથકાર અને (૨) ગ્રંથનું સાધામ્યનંતર સ્વરૂપ.

(૧) ગ્રંથકાર (મૂળકાર)

સમયઃ મૂલના કર્તા આચાર્ય સિદ્ધમેન દિવાકર છે. જૈનપરંપરા પ્રમાણે તેઓ ચિકમની પહેલી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા મનાય છે. તેઓ દિગમ્બરાચાર્ય કુન્દકુન્દ અને મર્મતમ્મદ એ બંનેના પહેલાં યથા હોય તેવી સંભાવનામાં કેટલાંક વારાળો છે તેમજ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરનો વંચભેદ થયા પહેલાં પણ તેઓ યથા હોય તેમ માનવાનો કેટલાંક વારાળો છે. તેથી ચિકમની પહેલી શતાબ્દીમાં તેઓ યથાની જૈનપરંપરા હપર મર્મતમ્મદને ઇતિહાસિકોએ વિચાર કરવો જોઈએ. અત્યારે ચેતનાક ઇતિહાસિકો તેઓને ચિકમની વાંચની શતાબ્દીમાં મૂકે છે.

સ્થાન, જાતિ અને ધર્મઃ તેઓનું જન્મસ્થાન વિદિગ નથી, પણ કન્નડિની અને તેની બાનુલાનુ, તેઓએ જીવન ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેઓના ગ્રંથોની રચના પણ તેમ પ્રદેશમાં થયેલી સંભવ છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે બૈદિક હતા, પણ વાઙ્મયના તેમને ઝીનાવારે કુટુમ્બીની પાસે જૈનશીખા લીધી હતી.

ધોમ્મતાઃ દિવાકર અભ્યાસારણ ઝીન દાર્શનિક અને સંસ્કૃત માતૃકા માવગના વિદ્વાન્ હતા યશનુંજ નહિ પણ તેઓ મળ્યશાલીન પ્રધાન ભારતીય દાર્શનિક વિદ્યાનોર્મના દ્રષ્ટ હતા, એવું તેઓની કૃતિઓજ થકી આવે છે. તેમની વિષાદમાં વદાસ્તા, પ્રતિધામાં સ્વતચ્છતા, જાનમાં સ્વદતા, મળ્યમ્મય-મર્મ સિદ્ધાન્તજા અને જાનુપર્વમાં સુમ્મતા યથા વિવિધ દર્શનોના કૌટિક સ્વતચ્છતા નિમ્મતા, એ જનું તેઓની થોડી પણ હપવમ્મ કૃતિઓમાં જાવદજાવમ્મમાં ઝીનારને મરુદે પદરે.

કૃતિઓઃ હપવમ્મ કૃતિઓમાં સંમતિ મૂલ પ્રાપ્ત છે. દરબીસ થકીમોર્મો, મ્મદાદાદશાર યથા જલ્મવામંદિર સંમ્મુત છે. કલ્મવામંદિરમાં મોર્ધકર પાર્થસાવની કૃતિ છે. મ્મદાદાદશાર એ સંમ્મુત ઝીન દાર્શનમાં હપવમ્મ આદિ તથેમ્મ હોરે સમ્મત ઝીન તથેમ્મદિદતા જાવદ કલ્મ છે. થકીમોર્મો કૃતિરૂપ દોજા ટર્મો તેમાં દાર્શનિક વિષયો છે. બૈદિક, થોડાં કાલે ઝીન એ જાવદર્મનંતર સમ્મત ભારતીય દર્શનોનું સ્વરૂપ તે થકીમોર્મોમાં છે. આ થકીમોર્મોજ થકીમોર્મોમ્મુદ અને સર્વજર્મનસંમ્મદની સામનિક મૂલિવા છે. નિદ્ધમેનનું થોનું નામ 'માવમ્મદની' હતુંઃ તેઓએ જાવદર્મનંતર મળ્ય અધ્યવન હપર વિચરણ જાળ્યું હતું. એ 'માવમ્મદનિચિચરણ' કહેવાય છે, જાણે તે હપવમ્મ નહીં.

દીકાવાર

દીકાવાર અમ્મદેશ, શ્વેતામ્બરીક શામ્મતમ્મદની જાવદ મળ્યમ્મુદની નિમ્મ હોરે જાવદ દીકામાં થઈ ગયા છે. તેઓની જાણિ, જાવદમ્મવા આદિ જાવદ થઈ, તેઓની જાણિ કૃતિ જાવદમ્મ છે

શ્રુત નથી. અલ્પવત તેઓ વાદમહાર્ણવના કર્તા કહેવાય છે, પણ સંમતિ ઉપરની ટીકાના વાદો જોતાં કેટલાક એમ પણ માને છે કે 'તત્ત્વચોષવિધાયિની' ટીકાનું જ ધીનું નામ વાદમહાર્ણવ છે. ગમે તેમ હોય પણ અમરપદેવસૂરિ દાર્શનિક વિષયના અસાધારણ વિદ્વાન્ હતા, તેમાં સંદેહ નથી.

(૨) ગ્રંથનું સામાન્યનિર્ણયસ્વરૂપ

વાદસ્વરૂપ: પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં મૂળ અને ટીકા એ બે અંશો છે. મૂળનું નામ સંમતિ ટીકાનું નામ તત્ત્વચોષવિધાયિની છે. મૂળ પ્રાકૃત ભાષામાં અને ટીકા સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

મૂળની રચના આર્યાપદ્યમય અને તે ત્રણ માગો (કાણ્ડો) માં વહેંચાઈ છે. ટીકાની રચના ગદ્યમય છે. મૂળનું પરિમાણ ૧૬૭ ગાથાઓ જેટલું છે. પહેલા કાણ્ડમાં ૫૪, બીજામાં ૫૦ અને ત્રીજામાં ૫૦ ગાથાઓ છે. ટીકાનું પરિમાણ ૨૫૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે.

આશ્પન્તરસ્વરૂપ: મૂળ અને ટીકા યથેના વિષયો દાર્શનિક છે, પરંતુ તે બધા દાર્શનિક વિષયોની વચ્ચે તેમાં અનેકાન્તરદષ્ટિએ કરવામાં આવી છે. તે રીતેજ અનેકાન્તરદષ્ટિનું સ્વરૂપ, ધ્યાનિ તથા તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તેથી પ્રસ્તુત ગ્રંથને અનેકાન્તરદાર્શનિક ગ્રંથ કહેવો જોઈએ.

મૂળની પ્રતિપાદનસારાણી આગમપ્રિય છતાં સંકેતસંગત છે. તેમાં જૈનઆગમપ્રસિદ્ધ સત્તમંગી, જ્ઞાન, દર્શન, દ્રવ્ય, પદાર્થ વિગેરે પદાર્થોનું વાર્તિક પદ્ધતિએ વ્યક્ત કરવાની રીત અનેકા સ્વરૂપ લેવાયવામાં આવ્યું છે અને તે પણ પ્રધાનપણે આગમિક પ્રાચીન જૈનાધ્યક્ષોને અનિલકા ટીકાની શૈલી અનુસર જૂરી છે. તેમાં અન્ય દર્શનોના વિરસંગની દૃષ્ટિ મુલ્ય છે. મૂળ જેટલું છે, તેટલીજ ટીકા વિગ્રહ છે. ટીકાકારે જે જે વિષયના વાદો છલ્લા છે, તે તે વિષય જ સત્તે ભારતીય સમય દર્શનોમાં જેટલા મત મળાન્તરો અને વધુ પ્રતિપક્ષો હતા, તે લેવાની વિશીલતા જોઈએ. તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દશમી શતાબ્દી ગુપ્તીના દર્શનવિષયક વાદસંપ્રદાયના કરી શકાય.

ગ્રંથની મુખ્ય દૃષ્ટિ અનેકાન્તરનું મહત્ત્વ વિષાદીને ટીકાકારે વાદવદ્ધિ વિદ્યાપૂર્વક મોટાથી છે કે, જે વિષયમાં વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધાન્તથી વાદવદ્ધિ કરી પહેલો વજ્રકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, સ્વાસ્વાદ મિદ્યાન્તથી બીજો વેગલો કરી પછી વજ્રકાર આવી પોતાના મતને સ્વાધી પ્રથમ વજ્રની પ્રાણિઓ દૂર કરે છે; ત્યારબાદ મિદ્યાન્તથી ત્રીજો વજ્રકાર આવી બીજા વજ્રની મૂલો મુઠારે છે, અને એ કરી આ વજ્રની છેલ્લી અનેકાન્તરથી મિદ્યાન્તથી આવી છેલ્લા પ્રતિવજ્રીનું મત્ત્વય સૌથી અનેકાન્તર દૃષ્ટિએ વિષય કેવો માનવો જોઈએ, તે લેવાય છે. આવી વાદવદ્ધિ મોટાથી હોવાથી કોઈ પણ વિષય અનેક વજ્રકારનું હું માનું છે, અને એટલે બીજા વજ્રકાર વજ્ર શો શો મતભેદ છે, અને તે કેટલેટલું વજ્ર છે, એ વજ્ર મુદ્દામયદ દૃષ્ટિએ જાણી શકાય. તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન માર્ગ અનેક વજ્રકારની વચ્ચેથી જાયે સમજાવી શકાય કે, તેમાં કોઈ પણ વિષય જાર વરેદ વરેદોતનું વજ્ર મત્ત્વય મત્ત્વયપૂર્વક અનુક્રમે હજુ કરવા હોય, અને છેલ્લી તેમાં એક મત મત્ત્વય મત્ત્વયપૂર્વક મત્ત્વયપૂર્વક છેલ્લી મત્ત્વય હોય.

કે ટીકામાં મેંકડો દાર્શનિક મંથોનું લેહન જણાય છે, છતાં સામાન્ય રીતે મીમાંસક
દત્તેન્દ્ર શ્લોકવાર્તિક, નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય શાંતિરશ્મિશ્રી તત્ત્વસંપદા ઉપરની
પંજિકા અને વિગમ્યરાપાર્ય પ્રમાણપત્રના પ્રમેયકમલમાલદંડ અને ન્યાયકુમુદવંદ્રોદય
અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુદાયની ટીકા આદિ પાછળની કૃતિઓમાં સંમતિની ટીકાનું પ્રતિવિમ્બ છે;
અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુદાયની ટીકા આદિ પાછળની કૃતિઓમાં સંમતિની ટીકાનું પ્રતિવિમ્બ હીલનાર
સંમતિના અભ્યાસકે સંમતિટીકામાં પ્રતિવિમ્બ પાઠનાર અને સંમતિટીકાનું પ્રતિવિમ્બ હીલનાર
પુસ્તક અને પ્રકાશન પ્રત્યે જોવા પડે.

(૨) પ્રકાશનની યોજના

મધ્યમ કાલીન દર્શનસાહિત્યમાં સંમતિ મૂલ અને તેની ટીકા, એ બંનેનું આકર્ષક સ્થાન છે;
તેમજ ટીકામાં દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસ અને દાર્શનિક વિદ્યાનોના ઇતિહાસની પુષ્કળ સામગ્રી
મળી શકે તેમ છે. આ બધી વિશિષ્ટતાને હીલેજ આ સંસ્થાએ પ્રસ્તુત મન્યની શુદ્ધ આદૃષ્ટિ તૈયાર
કરવા વિચાર કરેલો છે.

જોકે સંમતિ ઉપર ઘણી ટીકાઓ લેવાનો ઉદ્દેશ છે, છતાં એક શ્રેણીના આયોજન મદ્યવાદિકૃત
અને ધીમી વિગમ્યરાપાર્ય સુમતિકૃત લેવાનું નિશ્ચિત પ્રમાણ મળે છે. પણ અત્યારે તો તેમાંની એક
ઉપલબ્ધ નથી. તેથી અને વિસ્તૃત છતાં મદ્યત્વની લેવાથી અભ્યવેશની ટીકાનું પ્રસિદ્ધ કરવાનું
સંસ્થાએ પસંદ કર્યું છે.

પ્રસ્તુત ટીકા ઘણી વિસ્તૃત, ગદ્ય અને સંસ્કૃત ભાષામાં લેવાથી, મૂલ મંથ ટુંકો, પ્રસંગ
અને પ્રાદ્ય છતાં સામાન્ય જિજ્ઞાસુઓની પણ અપરિચિત રહ્યો છે, અને દરેક પોતાને તેનો અધિકારી
માનતાં અચકાય છે; તરીકે દર્શનકૃત તેથી નથી. જો સંક્ષિપ્ત પણ સરલ ટીકા લેવા, આમ ભાષામાં
વિવેચક અનુવાદ હોય તો સંમતિ મૂલ કોઈ પણ સામાન્ય અભ્યાસિને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે; આ
લેખની સંમતિનો અનુવાદ કરવાની કલ્પના મંદિરે પસંદ કરી, પણ તે અનુવાદ કર્યા પહેલાં તેનું
અને તેની ટીકાનું સંશોધન કરી નાશવું, એ પણ અર્થિત જણાયું. આ કારણથી અત્યારે મંદિરે નીચે
પ્રમાણે યોજના વિચારી રાખી છે:—

સટીક મૂલ મંથનું પ્રથમ ભાગમાં પ્રકાશન કરવું; બોધા ભાગમાં મૂલ મંથનો અનુવાદ,
અને સમગ્ર સટીક મંથને સ્વયં ઉપયોગી પરિશિષ્ટો, પ્રસ્થાવના, વિમુક્ત અનુક્રમણિકા વિગેરે
આપવાં. આ યોજના પ્રમાણે આજે અત્યારે વર્ષ વર્ષમાં કામ ચાલતાં પહેલાં ભાગ પ્રકાશિત થાય છે.

પુસ્તક જોવાના દૃષ્ટિદોષથી કે કંપોઝિટોના લેખથી જે મૂલો રહી ગઈ હશે તે બધી બરાબર
જોઈ દુષ્ટિપત્રમાં આપવાનું તો આગળ વચરે, છતાં જે જે મૂલો અનાવાસે નજરે પડી ગઈ છે, માત્ર
તેઓ જે નાની મોટી કોઈ પણ મૂલ જૂથ, તેની દુષ્ટિપત્ર અધુરું છે. અને અભ્યાસિઓને વિગતીય ઈષ્ટ
તેથી દુષ્ટિપત્રને સામાન્ય પ્રકટ કરવું.

આ સંશોધન કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તે માટે અનેક દુષ્ટિપત્ર પ્રતિષ્ઠા દિદુશ્ચાનના
જરૂર માગોમાંથી મળી છે. દુષ્ટિપત્રની પણ સંક્ષિપ્ત પ્રતિષ્ઠા છે. આ બધી પ્રતિષ્ઠાનું વિગતવાર
અત્યારે તો તે તે પ્રતિષ્ઠાને લેવાનો અભ્યાસ કરવો. અત્યારે તો તે તે પ્રતિ

નાર તેના માલિકોને ધન્યવાદ આપી જાય. પ્રાપ્ત પ્રતિઓમાંથી કેટલીકનાં નામ યાચક તેઓના સંકેતપરિશિષ્ટમાં જોઈ શકશે.

પ્રસ્તુત વિભાગમાં ટીકાકારે મંથનાં કે મંથકારનાં, નામપૂર્વક અગર નામ નિર્વાય, અર્પણ કે પૂર્ણ જે જે વહેરો કર્યા છે તે વધાનાં સ્થાનો અમે દૃષ્ટા અને પ્રયત્ન છતાં સંપૂર્ણ રીતે આવી શક્યા નથી. છતાં વહેરોનાં જે સ્થાનો અમે નોંધ્યાં છે, તેના સંકેતોનું સ્પષ્ટીકરણ આ માગ માટે આપવામાં આવે છે. જે વહેરોનાં મૂલ્યસ્થાનો નથી મળ્યાં તેઓની પાસે સુદાં પોરસ કોટરો રાહેલાં છે. અધ્યાસિઓને વિનંતી છે કે, અમે વહેરોનાં જે જે સ્થાનો આપ્યાં છે તેમાં તેઓ મુચારવા જેવું જૂર અગર નહિ મહેલ સ્થાનધાત્તા વહેરોનાં સ્થાનો તેઓના ધ્યાનમાં આવે તો તેઓ અમને ૧ થયું હરતી જણાવે. અમે તેઓના શ્રમની વધુલ કાંમતી નોંધ છોડીશું.

પ્રસ્તુત માંગમાં પહેલી ગાથા અને તેની સંપૂર્ણ ટીકા આવે છે. તેનું પરિમાણ લગભગ સાઠામાવ દ્વાર શ્લોક જેટલું હશે. તેમાં જેટલા મુખ્ય વિષયો આવ્યા છે તે વધાનો વિસ્તૃત અનુક્રમ તો છેવટેજ અપાશે. અત્યારે તો આ માંગમાં આવેલા મુખ્ય વાદો અને તેને અંગે કરાવેલા વિમાનોની અને ઘણે ઘણે પ્રસંગથી આવેલા ધ્યાન દેવા યોગ્ય રાસ વિષયોની નોંધ વિષયાનુક્રમમાં આપેલી છે. પદલે આ વિષયાનુક્રમ, ૧ ટીકાગત મુખ્ય મુખ્ય વાદો અને તેના અન્તર્ગત મુખ્ય મુખ્ય વિમાનો તથા પ્રાસંગિક વપયોગી વિષયોની નોંધ માત્ર છે.

પાઠાંતર વિગેરેની સમજ: આ મંથના સંશોધન માટે અમે લગભગ ૨૫ પ્રતિઓ ભેગી કરી હતી, તેમાંથી ૧૭ પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે, ૫નાં નામો પ્રતિઓના સંકેતોને દ્રષ્ટ કરતાં જણાવેલાં છે. ૧ પ્રતિઓમાંની પારેક પ્રતિઓમાં કોઈનાં કરેલાં ટિપ્પણો પણ હતાં, તે ટિપ્પણો, પાઠાંતરો અને અમે પણ કેટલેક સ્વલે ટિપ્પણો આપેલાં છે તે થયું અમે પ્રત્યેક પાનાની નીચે હીંદી શીરીને આપેલું છે.

જે જે પ્રતિમાંથી ટિપ્પણ હીંચેલાં છે તે તે પ્રતિનાં નામ ૧ ટિપ્પણો સાથે આપેલાં છે. પ્રતિનાં ટિપ્પણો " " આ નિદાન ઘણે મૂકેલાં છે. જૂઓ મંથનુ ૫૦ ૨ ૫૦ ૩૮ માં ૬૦ ૧૬૦ એટલે આત્મારામજીની પ્રતિમાં આવેલું ટિપ્પણ.

પાઠાંતરો મોટા અક્ષરમાં (પાલુ અક્ષરમાં) મૂકેલાં છે.

કયાંય કયાંય અમે કેષલ અશુદ્ધ પાઠાંતરો પણ મૂકેલાં છે તે એટલા માટે કે, લેખક કે યાચક વિગેરે પદ અક્ષરોની સમાનતાથી અને પોતાની અસાવધાનતા વિગેરેનાં કારણોથી કેથી કેથી જ્ઞાતનાં પાઠાંતરો વધારી મૂકે છે ૧ જાણી શકાય. સંભવ છે કે, 'મંથમાં કયા કયા પ્રકારે અશુદ્ધિઓ થયે છે અને કેવા કેવા પાઠભેદો થાય છે' તેનો ઇતિહાસ લેખનારને આપ્યાં અશુદ્ધ પાઠાંતરોનો પણ ઉપયોગ થાય.

જે ટિપ્પણો અમે કરેલાં છે તે માટે ફરુ નિગાન કરેલું નથી.

ઘણી પ્રતિઓમાં ટીકાનો પાટ લેસક (હદિયા) વિગેરેના શોધથી અશુદ્ધ થઈ ગયો છે એમ જ્યાં જ્યાં અર્થાનુસંધાન કે યાચકરચના આદિથી જણાયું ત્યાં ત્યાં તે પાટ કાચમ રાસી મુચારવા જેટલો માગ (પાટ કે અક્ષર) () આવા નિદાનમાં મૂકેલો છે. અમે પણ કેટલાક પાટોને શુદ્ધ કરવામાં 'પ્રમેયકમલમાર્ગદ' નો ઉપયોગ વિશેષ કરેલો છે. અને કયાંય કયાંય પ્રશ્નચરિત્રકરણ,

પાલ્યાયનનાય કે પણ રીજા પણ મંચનો આવજ હોયેલો છે. તે જે મચે વ પાઠ મુપારેલો છે તે
 કયે મચે વ મુપારો તે મંચને આપારે કરવામાં આવ્યો છે તે મંચનો પાઠ " " આ
 નિશાનમાં નાના બધારોમાં મૂકેલો છે અને માથે તે તે મંચનાં ઘણે પંક્તિ પણ આવેલાં છે.
 જે વિશેષ અગ્રુદ પાઠોને અને મુપારી નથી શક્યા તે પાઠો પાસે ? આનું મંચવિદ
 મૂકેલું છે અને કેટલાક મંચિત પાઠોની નીચે 'વ પાઠો લગભગ મંચિત થાશે છે' એવી નોંધ પણ
 કરેલી છે.

આ દીકાના દરેક વાદમ્બલમાં વહેલાં લીગનવાર પૂર્વવજ કરવામાં આવેલો છે અને પત્રી
 હરપમ્બમાં તે પૂર્વવજની પ્રત્યેક દલીલનું મંચન કરવામાં આવેલું છે. હરપમ્બમાં જો જ્યાં પૂર્વવજની
 જે જે દલીલનું મંચન કરવામાં આવેલું છે તે દરેક દલીલ પૂર્વવજમાં થઈ જતાં આવેલી છે તેનું મંચ
 પુષ્પવા અને દરેક હરપમ્બના પાનાની નીચે ધીટી રીતેને પૂર્વવજની તેને દલીલોનાં ઘણે પંક્તિઓ
 આવેલાં છે, જેને જોવાની પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ હરપમ્બને લાંબની થતને પૂર્વવજની વ વ મંચનીય
 દલીલોને મહેલાઈથી થયેલ સમજી શકશે.

આ હરપમ્બ જો જો દીકાકારે 'અને આ થાન વહેલાં થતી છે' નું મોરું છે, જો જે
 શાષ્ટે વ થાનને દીકાકારે કહેલી રીતે તે મ્ચનનાં પણ ઘણે પંક્તિઓ થયાનું આવેલું છે.
 કેટલેક મચે અને પ્રતિપાદ વિષયની આદિમાં | આવા વિદ્વનો અને અંગમાં | આવા વિદ્વનો
 વપયોગ કરેલો છે અને વ થાનનું વહેલું | આ નિશાનનું તાપ 'દુરાન્યવમ્બ' વિદ થાનનું છે. તે
 પદમાં માટે કે, જો જો થોડું વિષયના પ્રતિપાદમાં થયે લીજી પણ જ્યાંની થતી થવાનો અને છે જો
 પ્રતિને થાલેલી થર્પાઓનાં આદિ અંત આવી શકાય જુઓ મંચનુ ૪૦ ૫૦ ૧૦ ૧૪-૫૦ ૫૫ ૫૦ ૧૪
 આ વહેલો થાગ ટેપાર કરવામાં આવેલ પ્રવર્તક. શીર્ષકવિવિધતાના વિષાદિય અને થા
 પ્રતિપાદ થીપુણવિજયની વળીજ કિમતી શદામતા થઈ તે તે થાલે અને તેમજા થતી થતી.

મુદ્રણાલય

અંત

વેપારદાન.

संपादकीयं निवेदनम्

विवेचितविधिबिषया विसृता प्रस्तावना तु न प्रागकाला समस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनात् प्राङ्, अतः साम्प्रतमिह (क) ग्रन्थस्य विशिष्टता (ख) प्रकाशनस्य योजना चेति वस्तुद्वयेन प्राधान्येन प्रदर्शयितुं सनीहामहे ।

(क) तत्र (१) ग्रन्थस्य कर्तृन् (२) भाषाभ्यन्तरस्वरूपं च वर्णयित्वा तदीया विशिष्टता प्रतिपाद्यते ।

(१) ग्रन्थस्य कर्तारः (मूलकाराः)

समयः—मूलस्य प्रवेगस्तत्रमवन्त आचार्याः सिद्धसेनदिवाकरा विक्रमीयप्रथमराष्ट्रादीर्वातिन
इत्यपगम्यते पारम्परिकप्रवादेन । आचार्यसिद्धसेना दिगम्बरपाषाण्यः इन्द्रकुन्द-समन्तभद्राभ्यां
प्राह, श्वेताम्बर-दिगम्बरसम्प्रदाययोः पार्यक्याय प्राग् बभूवुः इति सम्भाषनायाः सापारत्येन
पारम्परिकप्रवादे गवेषणाप्रियैर्विहासिकेनोपेक्षणीयः । इहान्निम्ननास्तु केचिदैतिहासिकान्नापाषाण्यं
विक्रमीयप्रथमराष्ट्रादीगतरवेन सम्प्रधारयन्ति ।

स्नान-ज्ञाति-धर्माः-यद्यपि आचार्याणां नागानि जन्मादिस्थानानि परिनिमित्तानि तथाऽपि
मातृहत्याः तदीया य मन्थ्या राजघानी वन्यदिनी सेवां विहारमूमिरिति परम्परतः अत्रगन् तदीयाः
कृत्योऽपि तत्रैव प्रदेष्टुं क्वचिदप्यजन्मान इति सम्भाष्यते । आचार्यविद्वसेना यद्यपि ज्ञाया प्राज्ञायाः,
कुलधर्मेण य वैदिकस्थवाऽपि ते बहुभुजत्वप्रानिसमनन्तरमाचार्यदृष्ट्यादिनामन्तेवागित्वेन जैना
दीक्षानदीक्षयः ।

प्रतिमादर्शनः—भाषायेति श्रुतेना जैनदर्शनरहस्यवेदित्वेन विभुनेषु सर्वेष्वपि विदुषु मूर्धन्यता
 एता इति तु निरिह्यमेव, यानु समवादीनैद्विद्व-बौद्ध-जैनादिमन्यभास्तीपर्येतवारक्ष्येति विद्वग-
 न्नाहयति ते शङ्कयद्वाता इत्यत्र तदीयाः कृतय एव साक्षिण्यः । तेषां संस्कृत-प्राकृतभाषाविस्तारणा,
 बहुमुखी जिन्या, धम्मपदसंस्कृत-वचना, वसुमन्मार्गविमुक्तौ वार्द्धिकता, स्मृणीया दर्शनोपनिषदेतिता,
 बहुद्वारदीक्षा च समस्तपरवर्तमानाङ्गी साक्षात्कर्तुं शक्या प्रतिकार्ये तदीयाषु कृतिषु ।

[illegible]

टीकाकाराः

टीकाया रचयितारः भीमदम्भयदेवसूत्रः श्वेताम्बरराजगच्छीयप्रमुप्रसूतिशिष्यत्वेन प्रसिद्धा विष्णुनीयदशमशताब्दीभाजः । तेषां जन्मस्थान-जातिप्रभृति नैव विदितम्, अन्यास्तु वक्तव्यो न श्यन्ते । अप्यपि बादमहार्णवस्तत्कालित्वेन क्वचिदुल्लिखितो भाति तथाऽपि दीर्घातिदीर्घबादमाळाजटिळां प्रस्तुतां टीकामेव बादमहार्णवत्वेन कल्पयन्ति केचिदित्यास्तां धावन् । किंतु भीमदम्भयदेवमूलीणामसाधारणे दार्शनिकवैदुष्ये नैव विद्यते संशयलेखः ।

(२) ग्रन्थस्य भाषाऽभ्यन्तरस्वरूपम्

भाषां स्वरूपम्—मूलं संवतिसंज्ञकं प्राकृतार्थापचमयं काण्डत्रयविभक्तं सप्तपञ्चमुत्तराव-
संख्यकगद्यापरिमितम् । टीका च 'तत्त्वबोधविपायिनी' संज्ञिता संस्कृतगद्यमयी पञ्चविंशतिसहस्र-
संख्यकश्लोकपरिमिता वर्तते ।

आभ्यन्तरं स्वरूपम्—विषयोऽस्य ग्रन्थस्थानेकान्तप्रधानो दार्शनिको वेदितव्यः ।
मूलकारैर्जनदर्शनमात्रप्रसिद्धान् नव-सप्तमङ्गी-ज्ञान-दर्शन-द्रव्य-वर्णनादिपदार्थान् व्यवस्था-
पयितुं तार्किकपद्धत्या धानेव पदार्थान् विशदीकृत्यानेकान्तस्वरूपं प्रतिष्ठापितम्, तस्य प्रधानतया
श्वेतीभ्यान् पुरातनान् आगमिकानमित्यर्थैवेति मूलकापीया शैली । टीकाकापीया बान्धव, तैत्ति-
प्रापायनेन दर्शनान्तरीयप्रवादनिरसनमुद्दिश्य दार्शनिकवादसंग्रहालयप्रकल्पे टीका निरमायि । त-
च्च यदा कश्चिदपि दार्शनिको विषयश्रवणयितुमुपक्रम्यते तदा तद्विषयायत्नम्बन्धः सर्वेऽपि पञ्चकार-
ब्रमेणोपतिष्ठमानाः स्वं स्वं पक्षं व्यापयितुकामाः पूर्वपूर्वबादिस्थापितं पक्षं दूषयन्ति । पर्यवसाने
सिद्धान्ती स्याद्वादी प्रागुपन्यास्तान् सर्वानेव पक्षान् यथासंभवं समीक्ष्य सिद्धान्तं प्रादुर्भूतो
द्वैतदया च प्रतिपादनमहत्त्वा प्रस्तुता टीका सर्वविषयस्पर्शनिर्णायकसमापतिसमष्टंज्ञानमेकस-
म्पृष्टां स्वतः चर्चापरिषद्ं सारयति ।

मीमांसकशुमारिलभट्टान्नकोकबार्तिक-नालन्दाविश्वविद्यालयप्रधानाचार्यशास्त्रिहरक्षितकृतप-
्रदीपकमलजालकृतवपुष्पिका-दिगम्बराचार्यप्रभाषणद्रष्टव्यप्रमेयमलमार्तण्ड-न्यायकुमुदचन्द्रोदय-
तीक्ष्णस्वपूर्ववर्तिनो ग्रन्थान् विम्बत्वेनाभ्रयमायैषा टीका श्लोकरत्ननिधिः बारिदेवमूर्तिहन्त्या-
वर-महिषेणमूर्तिहृतस्याहमशरी-बाचदयसोविजयकृतनयोपदेशीय-शास्त्रचार्तामगुह्यवीर्य-
श्रुतिमिथेयैविम्बत्वेनामितेति टीकामेनां दिदृक्षुमिदमयेऽपि ते ग्रन्था अब्रह्मद्रष्टव्याः ।

(ख) प्रकाशनयोजना ।

मुद्रमदर्शनेतिहाससामयिकतया गृहणीयमप्यमकाटीनदार्शनिकग्रन्थान्दवमनया च
ग्रन्थमणेः संशोध्य प्रकाशनं चिन्तयितव्यमस्य संशयः ।

अनुपलभ्यमानानु बह्विध संवत्तिटीकासु पक्षस्ताः श्वेताम्बरराजगच्छीयप्रसूतिशिष्यत्वेन,
दिगम्बराचार्यमुपतिष्ठत्वेन संसृज्या कटेरा कल्पन्ते नान्यास्ताम् । उपलब्धते चामपि
टीकेति सैव प्रकाशनीयत्वेन निर्धारिता ।

टीकायां चान्तरस्य दुर्लभत्वान् कल्पनानटीकायाश्च उचितत्वात् सुगममपि
प्रकाशः स्वं तद्वन्निर्धारितं मया ।

संगोपितः पाठस्तत्र सर्वत्र पत्रस्यादस्ताद् मन्थनामभाहं तद्व्यपहृष्ट-वद्विद्वान्पूर्वकं चोपयुक्तद्वयपाठं
 " एतच्चिद्वान्तः सूक्तमाश्रितः समद्वयमिव ।

सांभारत्नमनुदानं पाठान् संरक्षन् नानुमभूय, तत्र वद्व्युत्तराठमिकटे । ईदृशं चिह्नं कृतवन्तः;
 वद्विष्य राणिङ्गप्रापराठम्याः 'एष पाठः मण्डितप्रायः' इत्यपि प्रदर्शितवन्त इति ।

मनुवटीकायां तेषु तेषु वारम्बन्धेषु पूर्व तावत् प्रतिपादयितुं नानुमभूय, तत्र वद्व्युत्तराठमिकटे । ईदृशं चिह्नं कृतवन्तः;
 मन्थने च सारगतिविधानरूपे उत्तरपक्षे पूर्वपक्षमण्डिताः सर्वा युक्तयो निरुक्ताः । 'पत्र चोत्तरपक्षे या
 पूर्वपक्षमण्डिता युक्तिरिति सा पूर्वपक्षे क क भाषाया' इति निरूपनाय उत्तरपक्षस्यापलात् तत्तत्पूर्व-
 पक्षस्य पूर्वं पट्टि च निरदिष्टाय यतो विज्ञानयो जना उत्तरपक्षमण्डितास्तास्ताः पूर्वपक्षमुक्तीः
 मन्थनया समद्वयमेवम् ।

टीकाहता च यत्र यत्र 'तदुत्तरपक्षमिहः' इत्यादि निर्दिष्टं तत्र तत्र तानि तानि तदुत्तरपूर्वपक्षमिह
 संप्रत्यक्षिकं यथास्तानि समदीदृशमेति ।

वद्विष्य कल्पविदेकस्य विषयस्य प्रतिपादने अन्तराश्रितरा भग्न्या अपि प्रसङ्गप्राप्ता लघीयस्यो
 द्वापदीप्त्यो वा यथाश्रित्यः टीकाहता, तासां च अन्तराश्रितानां यथाश्रित्यमाश्रित्यौ शास्त्रं प्रतिपक्ष-
 नादी { एतादृशं विद्वम्, अन्ते च } एतादृशं चिह्नं निरदिष्टमिति, तस्य च { } एतादृशस्य समप्रत्य-
 विद्वम् 'तदुत्तरपक्षमिह' विद्वम् इति संज्ञां व्यपिच्यते । एतदर्थं पश्यत ५० ५७ पं १४—
 ५० ५९ पं ३२ इति ।

अस्य प्रथमस्य मासस्य संगोपनकर्म्मणि प्रवर्तकभीकान्तिविज्ञयानां विद्याप्रियैः सुशीलेः प्रशिष्यैः
 श्रीपुण्यविज्ञयमुनिभिर्भट्टमुत्सवं माहायकमनुष्ठितं तदर्थं तेषां कृताया वयम् ।

सुखलालः

येथरदासम् ।

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

संमतितर्क-प्रकरणम् ।

राजगण्डीव-तर्कपञ्चानन-न्यायचक्रवर्त्ति-धोमभयदेवसूत्रिनिर्मितया
तत्त्वबोधविधायिन्याख्यया व्याख्यया सहितम् ।

प्रथमः कण्डः ।

श्रुत्वाङ्गानुविष्यस्तमोहाभ्यस्तमोदयम् ।
 यथैवात्माहंमप्ययं यत्ने सम्प्रतिपूजये ॥ १ ॥
 प्रज्ञापयिष्येयं सम्प्रतिदीक्षाः श्रुताः सुखद्वयाः ।
 ताम्यस्तयापि न मदानुपकारः श्लाघुर्दीनाम् ॥ २ ॥
 दीप्यन्तेयस्तत्तेषामाद्यानुमतिर्नो यतः ।
 मन्त्रमतिना अवाप्येयं नाम संपादयते विपत्तयः ॥ ३ ॥

[illegible]

सितं सिद्धत्वाणं ठाणमणीषममुहं उयगपानं ।

पुनरभयविनाशपूर्णं सामर्थ्यं जिष्णुत्वं भवजिष्णुत्वं ॥ १ ॥

यथाऽपि तानुशासार्थं सप्तगणविधिर्यम् प्रकाशितः, अथवा सर्वेषु प्रकाशने—शास्त्रान्ते श्रीवा-
ह्यो पदार्थं सप्तगणविधिर्यम् अनेकेषु शास्त्रेषु आदित्यम्, तथा 'सिद्धि' इति नाम्ना—सिद्धि-२०
प्रमाणानि विद्यन्ते—स्वयम्भूतैश्च, तथा प्रकाशने इति नाम्नाम् ।

तस्माद्यत एव गुणविकलसामग्रीलक्षणात् कारणाद् विज्ञानमुपपद्यते तत्र एव प्रामाण्यमपीति 'गुणयधक्षुरादिभाषाभाषानुविधायित्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः । अत एवोपपत्तौ 'सामग्र्यन्तग-
नपेक्षार्थ' नासिद्धम्, अनपेक्षत्वविद्वत्स्य सापेक्षत्वस्य विपक्षे चङ्गायान् ततो व्यावर्त्तमानो हेतुः
स्वसाध्यै न व्याप्यते इति विद्वत्ता-ऽनैकाग्रिकत्वयोरेवमाव इति भवत्यनो हेतुः स्वसाध्यमिदं ।

अर्थतथाव्यतिरेकद्वया च शक्तिः प्रामाण्यम् । शक्त्यश्च सर्वमावानां सन् एव भवन्ति,
नोत्पादककारणकलापाधीनाः । तदुक्तम्—

“स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्य्यते” ॥ [श्लो० वा० सू० २, श्लो० ४३]

एतच्च नैव सत्कार्यदर्शनसमाधायणादमिधीयते, किंतु यः कार्यधर्मः कारणकलापेऽस्ति स एव
कारणकलापादुपजायमाने कार्ये तत् परोक्षमासादयति; यथा मृत्पिण्डे निधमाना रुपादयो
घटेऽपि मृत्पिण्डादुपजायमाने मृत्पिण्डरूपादिद्वारेणोपजायन्ते । ये पुनः कार्यधर्माः कारणेष्ववि-
द्यमाना न ते कारणेभ्यः कार्ये उदयमासादयन्ति तत् एव प्रादुर्भवन्ति, किंतु स्वतः, यथा
घटस्योदकाहरणशक्तिः, तथा विज्ञानेऽप्यर्थतथाव्यतिरेकद्वयाच्चक्षुरादिषु विज्ञानकारणेष्ववि-
द्यमाना न तत् एव भवति, किंतु स्वतः एव प्रादुर्भवति । किञ्चोक्तम्—

“आत्मलामे हि भाषानां कारणापेक्षिता भवेत् ।

लम्भात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु” ॥ [श्लो० वा० सू० २, श्लो० ४८]

तथाहि— “मृत्पिण्ड-वण्ड-चक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे तस्य तदपेक्षा न विद्यते” ॥ [] इति ।

अथ चक्षुरादेर्विज्ञानकारणादुपजायमानत्वात् प्रामाण्यं परत उपजायत इति यद्यमिधीयते,
तदभ्युपगम्यत एव । मेरणाद्युद्वेगपि अपौरुषेयप्रविधाक्यप्रभवायाः प्रामाण्योत्पत्त्यभ्युपगमात् ।
तथाऽनुमानबुद्धिरपि गृहीतादिनाभाषानन्यापेक्षलिङ्गादुपजायमाना तत् एव गृहीतप्रामाण्या
उपजायत इति 'सर्वत्र विज्ञानकारणकलापव्यतिरेककारणान्तरधनपेक्षमुपजायमानं प्रामाण्यं स्वतः
उत्पद्यते' इति नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यम् ॥

[पूर्वपक्षः—(२) कार्ये प्रा माण्यस्य स्वतस्त्वसाधनम्]

नापि 'स्वकार्येऽर्थतथाभावपरिच्छेदलक्षणे प्रयत्नमानं प्रमाणं स्वोत्पादकारणव्यतिरेकनि-
मित्तापेक्षं प्रयच्छते' इत्यमिधानुं शक्यम्; यत्तन्निमित्तान्तरमपेक्ष्य स्वकार्ये प्रयत्नमानं किं संवाद-
प्रत्ययमपेक्ष्य प्रयच्छते ? आहोस्त्विदं स्वोत्पादकारणगुणानपेक्ष्य प्रयच्छते ? इति विकल्पद्वयम् । तत्र
यथाचो विकल्पोऽभ्युपगम्यते, तदा चक्रकलक्षणं दूषणमापद्यति । तथाहि—प्रमाणस्य स्वकार्ये प्रवृ-
त्तौ सत्यामर्थक्रियायिनां प्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ चार्थक्रियाज्ञानोत्पत्तिरिति संवादः, तं च संवादम-
पेक्ष्य प्रमाणं स्वकार्येऽर्थतथाभावपरिच्छेदलक्षणे प्रयच्छत इति यावत् प्रमाणस्य स्वकार्ये न प्रवृ-
त्तिर्न वाच्यदर्पक्रियायिनां प्रवृत्तिः, सामन्तरेण नार्थक्रियान्नसंवादः, तत्सङ्कायं विना प्रमाणस्य
तदपेक्षार्थं स्वकार्ये न प्रवृत्तिरिति स्वार्थं चक्रकलक्षणं दूषणमिति । न च भाषिणं संवादप्रत्ययमपेक्ष्य

तत्तस्य

तत्तस्य

। तत्र

अथ

कार्ये

प्रय-

१ प्रत्याग्रम्—श्लो० १०० । २ अर्थं हेतुः श्लो० २, पं० १ । ३ एतच्च 'व्यामन्यन्तगतपेक्षितम्' श्लो० २, पं० ४ ।

४ 'कारण' (दर्शनसामग्र्यभाष्य) गु० टि० । ५ वा० विना सर्वत्र-मासादयन्ति न तत् एव—इत्यादिशब्दः ।

६ 'तत्र हि भाषाः सामग्र्यमात्रेण सत्कारणमपेक्षन्ते, घटो हि मृत्पिण्डादिकं स्वजन्मनि एव भवेत्तत्, नोदकादि'नेऽपि;

तथा दानमपि स्वोत्पत्तौ गुणवत्, इतरथा वा कारणमपेक्षतां नाम, तदर्थं तु विवचनीयमेव भवेत्तत्' इति—श्लो० ४३ ।

७ उदकाद्—(श्लो० वा० सू० २, श्लो० ४८) । ८ इत्यमिधानं शक्यम्—भा० । ९ तदपेक्षस्वकार्ये—गु० ।

पठते, तदपि स्वकारणगुणज्ञानापेक्षमित्यनवस्थासमवधारो दुर्निवार इति । अथ प्रमाणकारणगुण-
ज्ञानं स्वकारणगुणज्ञानापेक्षमेव प्रमाणकारणगुणपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवर्तते, तर्हि प्रमाणमपि
स्वकारणगुणज्ञानापेक्षमेवार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवर्तिष्यत इति व्यर्थं प्रमाणस्य स्वकारणगु-
णज्ञानापेक्षमिति न स्वकार्ये प्रयत्नमानं प्रमाणमन्यापेक्षम् । तदुक्तम्—

“जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नाथोऽप्यपार्यते ।

यावत् कारणमुद्भूतं न प्रमाणान्तराद् गतम् ॥

तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।

याप्येन न परिच्छिन्ना मुद्भिस्तावदसत्समा ॥

तस्यापि कारणानुदेने ज्ञानस्य प्रमाणता ।

तस्याप्येवमित्येत्यनु न क्वचिद्व्यतिष्ठते” ॥ इति [सो० पा० सू० २, सो० ४९-५१] १०

तेन ये प्रतीक्षितप्रत्ययान्तरोत्पादः इति प्रयोगे हेनोरसिद्धिः । तस्मात्—“स्वसामग्रीन उपजा-
यमानं प्रमाणमर्थवाद्यान्यपरिच्छेदराक्षिक्युक्तमेवोपजायत इति स्वकार्येऽपि प्रवृत्तिः स्वतः
इति स्थितम् ॥

[पूर्वपक्षः—(३) निश्चये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वसाधनम्]

आपि प्रमाणं प्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम् । तत्रापेक्षमाणं किं स्वकारणगुणानपेक्षते ? आहोस्विन् १५
संवादाद् इति पिकल्पयम् । तत्र यदि स्वकारणगुणानपेक्षत इति पक्षः कक्षीमिष्यते, सोऽसंगतः
स्वकारणगुणानां प्रत्यक्ष-तत्पूर्वकानुमानाप्रामाद्वेनासत्पस्य प्रागेव प्रतिपादनात् । अपामिषीयते-
यो वा कार्यविशेषो वा स स्व गुणस्वकारणविशेषपूर्वकः, यथा मासदादिविशेषः, कार्यविशेषश्च
यथावस्थितार्थपरिच्छेद इति स्वभावहेतुरिति, एतदसम्भजम् । परिच्छेदस्य यथावस्थितार्थपरि-
च्छेदवातित्वेः । तथाहि—परिच्छेदस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेदार्थं किं मुद्रकारकजन्यत्वेन ? उत २०
संवादित्वेन ? आहोस्विद् बाधपरिहितत्वेन ? उतस्विद् अर्थतयात्वेन ? इति पिकल्पाः । तत्र यदि
गुणस्वकारणजन्यत्वेनेति पक्षः, स न युक्तः । इतरेतपधयोपग्रसङ्गात् । तथाहि—गुणस्वकारण-
जन्यत्वेन परिच्छेदस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेदार्थम्, तत्परिच्छेदार्थस्य गुणस्वकारणजन्यत्वमिति परि-
रुद्धमितरेतपधयत्तम् । अथ संवादित्वेन ज्ञानस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेदार्थं विहायने, एतदप्य-
थाह । चक्रकप्रसङ्गस्यात्र पक्षे दुर्निवारत्वात् । तथाहि—न तावद् विज्ञानस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेद- २५
लक्षणो विशेषः सिध्यति, न तावद् तत्पूर्विका प्रवृत्तिः संवादार्थेनान्, याप्य न प्रवृत्तिर्न तावद्-
र्थनिर्यासंवाद्, याप्य न संवादो न तावद् विज्ञानस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेदार्थसिद्धिरिति चक्रक-
प्रसङ्गः प्रागेव प्रतिपादितः । अथ बाधपरिहितत्वेन विज्ञानस्य यथावस्थितपरिच्छेदार्थमप्यपत्तीयते, तद्-
प्यसङ्गतम् । स्वाभ्युपगमविरोधात् । तदभ्युपगमविरोधश्च—बाधापरिहृतस्य मुच्छस्वभावस्य सत्त्वेन,
बाधत्वेन पांऽनङ्गीकरणात् । पुरुषासकृत्वा तदन्यज्ञानलक्षणस्य ॥ विज्ञानपरिच्छेदविशेषाविषय- ३०
त्वेन तदायस्यापकृत्यानुपपत्तेः । अथार्थतयात्वेन यथावस्थितार्थपरिच्छेदलक्षणो विशेषो विज्ञानस्य
व्यवस्थाप्यते, सोऽपि न युक्तः । इतरेतपधयोपग्रसङ्गात् । तथाहि—सिद्धेऽर्थतयाभावे तद्विज्ञानस्या-
र्थतयाभावरपरिच्छेदार्थसिद्धिः, तत्सिद्धेऽर्थार्थतयाभावसिद्धिरिति परिरुद्धमितरेतपधयत्तम् । तत्र
कारणगुणापेक्षा प्रामाण्यद्विधिः । अथ संवादपेक्षः प्रामाण्यविधिद्वयः, सोऽपि न युक्तः । एता-
संवादार्थं ज्ञानं किं समानजातीयमभ्युपगम्यते ? आहोस्विद् मिश्रजातीयम् । इति पुनरपि विद्वन्- ३५
द्वयम् । तत्र यदि समानजातीयं संवादकमभ्युपगम्यते, तदाऽत्रापि वक्तव्यम्—किमसन्तानमभ-
यम् ? मिश्रसन्तानमभयं वा ? । यदि मिश्रसन्तानमभयं समानजातीयं ज्ञानान्तरोत्पादकमित्य-
भ्युपगमः, अयमप्यनुपपन्नः । अतिप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्गश्च—देवदत्तपटविज्ञानं इति एकदत्तप्रदातर-
विज्ञानस्यापि संवादकत्वप्रसक्तः । अथ समानसन्तानमभयं समानजातीयं ज्ञानान्तरोत्पादकमभ्युप-
गम्यते, तदात्रापि वक्तव्यम्—किं तत् पूर्वप्रमाणाभिमतविज्ञानपूर्वीकार्यविषयम् ? उत मिश्रविषयम् । ४०

इति । तत्र यद्येकार्थविषयमिति पक्षः, सोऽनुपपन्नः, एकार्थविषयने संवाद-संवादकयोरवि-
शेषात् । तथाहि-एकविषयत्वे सति यथा प्राक्तनमुत्तरकालमाधिनो विज्ञानस्यैकगन्तानप्रमथस्य
समानजातीयस्य न संवादकं तथोत्तरकालमाधयपि न स्यात् । किं, तदुत्तरकालमाधि समान-
जातीयमेकविषयं कुतः प्रमाणत्वेने सिद्धम्-येन प्रथमस्य-प्रामाण्यं निरुपायपति ? तदुत्तरका-
लमाधिनोऽन्यत्वात् तथाविधादेवेति चेत्, तर्हि तस्याप्यन्यत्वात्-तथाविधादेव इत्यनवस्था ।
अथोत्तरकालमाधिनस्तथाविधस्य प्रथमप्रमाणात् प्रामाण्यनिश्चयः, तर्हि प्रथमस्योत्तरकाल-
माधिनः प्रमाणात् तन्निश्चयः, उत्तरकालमाधिनोऽपि प्रथमप्रमाणादिति तदर्थे तरेतराश्रयत्वम् ।
अथ प्रथमो-त्तरयोरेकविषयत्व-समानजातीयत्व-कसन्तानत्वाविशेषेऽप्यस्त्वयो विशेषः, यतो
विशेषाद् उत्तरं प्रथमस्य प्रामाण्यं निश्चाययति, न पुनः प्रथममुत्तरेण, स च विशेषः-उत्त-
रस्य कारणशुद्धिपरिहानानन्तरभावित्वम् । ननु, कारणशुद्धिपरिहानमर्थक्रियापरिहानमन्तरेण
न सम्भवति, तत्र च चक्रकदोषः प्राक् प्रतिपादित इति नार्थक्रियाज्ञानसम्भवः सम्भवे
या तत एव प्रामाण्यनिश्चयस्य संज्ञानत्वाद् स्वयमुत्तरकालमाधिनः कारणशुद्धिज्ञानवि-
शेषसंमिश्रितस्य पूर्वप्रामाण्यापगमहेतुत्वकल्पनम् । तत्र समानजातीयमेकसन्तानप्रमथमेकार्थमु-
त्तरज्ञानं पूर्वज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकम् । अथ मिथार्थं तद् ज्ञानं पूर्वज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकम्, तद्-
व्ययकम्, एवं सति शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य तथामूर्तं शुक्तिकाज्ञानं प्रामाण्यनिश्चायकं स्यात् ।
तत्र समानजातीयमुत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चायकम् । अथ मित्रजातीयं प्रामाण्यनिश्चाय-
कमिति पक्षः, तत्रापि एकत्वम्-किम् अर्थक्रियाज्ञानम् ? उत अन्यम् ? । तत्रान्यदिति न एकत्वम्,
घटज्ञानस्यापि घटज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकत्वप्रसङ्गात् । अथार्थक्रियाज्ञानं संवादकमित्यनुपपन्नं,
अथमपि न युक्तः, अर्थक्रियाज्ञानस्यैव प्रामाण्यनिश्चयाभावे प्रवृत्त्याद्यभावनश्चक्रकदोषेणासम्भवात् ।
अथ प्रामाण्यनिश्चयाभावेऽपि संशयादपि प्रवृत्तिसम्भवाप्रार्थक्रियाज्ञानस्यासम्भवः, तर्हि प्रामाण्यः
निश्चयो द्वैधः । तथाहि-प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेण प्रवृत्तः 'विसंवादमात्रं मा भूयम्' इत्यर्थ-
क्रियाधी प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेण, सा च प्रवृत्तिसिद्धिश्चयमन्तरेणापि संज्ञानेति व्यर्थः प्रामाण्य-
कुतः प्रामाण्य-
योऽन्याश्रयदोषः
तथामात्रे प्रवृत्तिः

किनियमनः । तदुक्तम्—

“यद्येव प्रथमं ज्ञानं तत्संवादमपेक्षते ।

संवादेनापि संवादः पुनर्वृत्त्यस्तथैव हि ॥ []

कश्चाच्चिनु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।

प्रथमस्य तथामात्रे प्रवेष्टः केन हेतुना ? ॥ [श्लो० वा० सू० २, श्लो० ७६]

संवादस्याथ पूर्वैण संवादित्वात् प्रमाणता ।

अगोऽन्याश्रयभावेन न प्रामाण्यं प्रकल्पते ॥ [] इति ।

अथापि स्यादर्थक्रियाज्ञानमर्थाभावे न दृष्टमिति न तत् स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम्, साध-
नज्ञानं ॥ अर्थाभावेऽपि दृष्टमिति तत् प्रामाण्यनिश्चयेऽर्थक्रियाज्ञानापेक्षमिति, एतदप्यसङ्गतम् ।
अर्थक्रियाज्ञानस्याप्यर्थमन्तरेण स्वप्रदशायां दर्शनात्, न च स्वज्ञ-आप्रदशाऽप्यस्ययोः कश्चिद्विशेषः
प्रतिपादयितुं शक्यः । अथार्थक्रियाज्ञानं फलाप्राप्तिरूपत्वात् स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम्, साधन-
विनिर्भासि पुनर्ज्ञानं नार्थक्रियाप्राप्तिरूपं भवति तत् स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम् । तथाहि-
जलाप्राप्तिनि ज्ञानं समुत्पन्नं पाना-ऽवगाहनाधार्थिनः किमेतज्ज्ञानमप्राप्ति जलमभिमतं फलं
साधयिष्यति, उत न' इति आतादृशः तत्प्रामाण्यविचारं प्रत्याद्रियन्ते, पाना-ऽवगाहनाधार्थी-

१ प्रमाणमेव गु० । २ दृ० ५-१० २५ । ३ अग्राह्यम् श्लो० २०० । ४ अस्मिन्नेव दृष्टं ५० ७१ ।

५ स्वप्रदशाऽपि तत्प्रवेष्टा एतदेव श्रोत्रमर्थं “यद्वाह मयः” (दृ० ११४ पञ्च ५) इति निर्दिश्य उद्देश्यं, तथामि-
दृष्टिरेव प्रवृत्तिरवगाहने श्रोत्रमर्थिके एव एव मथ्यते श्रोत्रे मयः । ६-वस्वापाना-श्लो०, गु० । ७ पुनर्ज्ञान-
ममर्थक्रियाप्राप्तिरूपं न भवति तत्-दृ० ।

स्याप्रामाण्याशङ्काव्यवच्छेदे एव व्यापारान्—अपेक्षानानपेक्षणाश्च । तथाहि—

- परत्र याच्यमानप्रत्ययसाधर्म्योद्ग्रामाण्याशङ्का, तस्यां सत्यां तृतीयज्ञानापेक्षा, तद्योग्यं प्रथमज्ञानसंवादि, तदा तेन न प्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्चयः क्रियते, किंतु द्वितीयज्ञानेन यत् प्रामाण्यमाशङ्कितं तदेव तेनापाक्रियते, प्रथमस्य तु स्वत एव प्रामाण्यमिति । यत् ५ कथञ्चित् संशयोत्पत्तौ चतुर्थज्ञानापेक्षायामयमेव व्यापारः । तदुक्तम्—

“एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नापिज्ञा मतिः ।

प्राच्यते तावदेवैकं स्वतः प्रामाण्यममृते” ॥ इति [स्त्रो० पा० सू० २, स्त्रो० ११]

- यत्र च दुष्टं कारणम्, यत्र च बाधकप्रत्ययः—स एव मिथ्याप्रत्ययः—इत्यस्याप्ययमेव विषयः । चतुर्थज्ञानापेक्षा त्वभ्युपगमयावृत्त उक्ता, नतु तदपेक्षाऽपि मायतो विद्यते । अयं तृतीयज्ञानं द्वितीयज्ञानसंवादि, तदा प्रथमस्याप्रामाण्यनिश्चयः—स तु—तद्वृत्तौऽभ्युपगम्यते एव, किंतु त्रितीयस्य यद्ग्रामाण्यमाशङ्कितं तत् तेनाऽपाक्रियते, न पुनस्तस्य द्वितीयप्रामाण्यनिश्चयकत्वे व्यापारः । यत् त्वभ्यस्ते विषयेऽर्थतयात्वशङ्का नोपजायते तत्र बलादुत्पाद्यमाना शङ्का तत्कृतुं तदर्थकारिणीत्वापेक्षितं वास्तविकता—

“आशङ्केत हि यो मोहाद्जातमपि बाधकम् ।

- १५ स सर्वव्यपहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत्” ॥ [] इति ।
न चैतदभिज्ञापमात्रम्, यतोऽशङ्कनीयेऽपि विषयेऽभिज्ञाङ्कितं सर्वभार्या—ऽनर्थप्रामिपरिहारादि-
नामिष्टा—ऽनिष्टप्राप्ति—परिहारसमर्थप्रवृत्त्यादिभ्यवहारसम्भवाद् व्यावर्त्तत एव क्षयः, स्वोपेक्षित-
निमित्तनिबन्धनाया आशङ्कायाः सर्वत्र भावात् ।

- प्रेरणाजनिता तु बुद्धिरपीरुषेयत्वेन दोषरहितात् प्रेरणालक्षणाच्छब्दादुपजायमाना लिङ्गा-
२० ऽऽतोका—ऽक्षबुद्धिषत् प्रमाणं सर्वत्र स्वतः । तदुक्तम्—

“चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितः ।

कारणेर्ज्ञेयमानत्वादिङ्गा—ऽऽतोका—ऽक्षबुद्धिषत्” ॥ [स्त्रो० पा० सू० २, स्त्रो० १८] इति ।

- तस्मात् स्वतः प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं परत इति व्यपस्थितम् । अतः सर्वप्रमाणानां स्वतः
२५ तिष्ठत्वाद् युक्तमुक्तम्—“स्वतः सिद्धं शासनं नातः प्रकरणात् प्रामाण्येन प्रतिष्ठाप्यम्” । एवं
त्ययुक्तम्—“जिज्ञानाम्” इति, जिज्ञानामसाधेन शासनस्य तत्कृतत्वानुपपत्तेः, उपपत्तायपि परतः
प्रामाण्यस्य निषिद्धत्वादिति ॥

[उत्तरपक्षः—(१) उत्पत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिरसनम्]

- अत्र प्रतिविधीयते, यस्यायुक्तम्—“अर्थतथामावप्रकाशको बाह्यव्यापारः प्रमाणम्, तदुक्तम्
३० पराभ्युपगततात्त्व्यापारस्य प्रमाणत्वेन निपेत्यमानत्वात् । यदप्यन्यदर्थधर्माणि—“तस्य यथार्थप्रका-
शकत्वं प्रामाण्यम्, तद्योत्पत्तौ स्वतः, विज्ञानकारणवधुत्वादिव्यतिरिक्तगुणानपेक्षत्वात्” तत्र प्रामा-
ण्यस्योत्पत्तिरपि यजमानस्यात्मलाम्, सा चेन्निर्हेतुका, “देश-काल-स्वभावविषयो न स्यात्” इत्यन्यत्र
प्रतिपादितम् । किंच, गुणयधुत्वादिसद्भावे सति यथावस्थितार्थप्रतिपत्तिर्दृष्टा, तदभावे न दृष्टा
इति तद्वेतुका व्ययस्थाप्यते, अन्यथ—व्यतिरेकनिबन्धनत्वादन्यत्रापि हेतुकलमावस्य, अन्यथा दोष-
३५ यधुत्वाद्यन्यथ—व्यतिरेकानुविधायिनी मिथ्याप्रतिपत्तिरपि स्वतः स्यात् । तथाऽभ्युपगमे

“वस्तुयाद् द्विविधेस्तान् संमयो दुर्हर्कारणात्” [स्त्रो० पा० सू० २, स्त्रो० ५४]

इति यद्यो व्याहृतमनुपगमेत । यदपि ‘अत्यस्ताऽशङ्कितगुणसद्भावे प्रत्यक्षाप्रवृत्तेः तात्पूर्वकानुमान-
स्यापि तद्भादकत्वेनाप्यापारात् बधुत्वादिगतगुणानाममस्यान् तद्वन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वं

१ अथ तत् तृतीय-भा० । २-एकात्वा-ऽनवात्तावृत्ता-भा० । ३-नर्थप्राप्ति-परिहारमर्थ-भा० ।
४ सू० १, ५-१० । ५ सू० १, ५-२ । ६ सू० २, ५-१ । ७ “द्विविधस्य—इति मिथ्यात्वं—मोहादशङ्का—”
भा० १० । ८ “अप्रकाश्यं विषा विषं मिथ्यात्वा-ऽहं-संवादे” इति वृत्तौ (अश)—भा० १० ।

निवेद्यमानायात् । धर्माशास्त्रैर्गन्धर्व इत्यन्युपपन्नम्, अतस्ति पातकस्य परमायं नान्यत्वेनात् ।
 पारतन्त्र्यमपि न सतः, सर्वनिर्वाहं गच्छति । अगमोऽपि व्योमज्जन्मस्येव न, तदादेव । अस्मिन्
 शास्त्रेमा न देश-काल-द्रव्यनियमं प्रतिपद्येत् । तदि किञ्चिन् कश्चिदुपलीयेन न वा यद् यत् कश्चि
 शिक्षापक्षमनायकं वा । सर्वप्रतिपक्षविषये किञ्चिद्व्युत्पन्नयो नेमा । कथमिदं कदाचिद् निर्गमेवमिति
 ५ प्रतिनियतशक्तियोगिता भावानां प्रमाणप्रमिता न स्यात् । अनिरेकाऽननिरेकाग्रन्तु सर्वानां
 निरेकाऽननिरेकाग्रन्तु सर्वानां

युक्तः, परस्पर-

निरस्येव निरेका-

यात्र जन्म प्रति-

इति, तेऽपि न

१० सम्यक् प्रचक्षते । सिद्धसाध्यतादोषात्, अग्रामाण्यमपि सर्वं स्वतः स्यात्, नहि 'तदनुपपन्ने शब्दे
 विसंघादप्रत्ययादुत्तरकालमायितः सन्नोपपत्ते' इति कस्यचिद्व्युपगमः । यदा च गुणवत्कारण-
 जन्मता ग्रामाण्यस्य शक्तिरूपस्य प्राकलन्यायादयस्यता तदा कथमौत्सर्गिकत्वं तस्य दुष्टकारण-
 प्रमत्तैषु मिथ्याप्रत्ययेष्वभावात्, परस्परव्यवच्छेदरूपाणामेकत्रासम्भवात् ? तस्मात् "गुणैर्म्यो दोषा-
 णामभावस्तदभावाद् अग्रामाण्यद्वयासत्त्वेनोत्सर्गोऽनयोदित एवास्ति" इति वचः परिकल्प्यायम् ।
 १५ इतश्चैतद्वचोऽयुक्तम्, विपर्ययेणाप्यस्योद्गोचरितुं शक्यतायात् । तथाहि—दोषैर्म्यो गुणानामभावस्त-
 दभावाद् ग्रामाण्यद्वयासत्त्वेनाग्रामाण्यमौत्सर्गिकमास्ति इति वृत्तान्तो न वक्तुं पक्षीमयति ।

किञ्च, 'गुणैर्म्यो दोषाणामभाव' इति न शुद्धरूपो दोषाभावो गुणव्यापारनिर्वाहः । तत्र
 व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तविकल्पद्वारेण कारकव्यापारस्यासम्भवात् मयङ्गिरनव्युपगमाच्च । शुद्धा-
 भावस्यानुपगमे वा—

२० "माँयान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्बवन् ।
 अभावाः संमतस्तस्य द्वैतोः किं न समुद्भवः ?" ॥ []

इति वचो न शोमेत । तस्मात् पर्युदासकृत्वा प्रतियोगिगुणात्मक एव दोषाभावोऽभिप्रेतः,
 ततश्च 'गुणैर्म्यो दोषाभावाः' इति वृत्ता 'गुणैर्म्यो गुणाः' इत्युक्तं भवति ।

न च गुणैर्म्यो गुणाः कारणानामात्मभूता उपजायन्ते इति, स्वतन्त्रि क्रियाविरोधात् स्वका-
 २५ रणैर्म्यो गुणोत्पत्तिस्तद्भावाच्च । तदभावाद्ग्रामाण्यद्वयासत्त्वमपि ग्रामाण्यमभिधीयते । ततश्च
 गुणैर्म्यः ग्रामाण्यमुत्पद्यत इत्यन्युपगमात् परतः ग्रामाण्यमुत्पद्यत इति प्राप्तम् । ततश्च स्वाधीन-
 बोधशक्तिरूपग्रामाण्यारम्भलाभे चैत् कारणापेक्षा, काऽन्या स्वकार्ये प्रवृत्तिर्वा स्वयमेव स्यात् ।
 त्रेनायुक्तमुक्तम्—

"लब्ध्यात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु" इति ।

३० यदस्य अलोहहन्त्यापारात् पूर्वं कृपावन्तरेण स्वहेतोदत्तत्वेयुं सृष्टादिकारणनिरपेक्षस्य स्वकार्ये
 प्रवृत्तिरिति, अतो विसरद्वामुदाहरणम् । उत्पत्त्यनन्तरमेव च विज्ञानस्य माहोपगमात् कुतो लब्धा-
 त्मानो वृत्तिः स्वयमेव ? तदुक्तम्—

"नहि तत् क्षणमप्यास्ते जायते वाऽग्रमाऽऽत्मकम् ।
 येनार्थप्रदणे पञ्चाद्याप्रियेतेन्द्रियादिष्वत् ॥

३५ तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्ध्यापार उच्यते ।
 तदेव च प्रमाकृतं तद्वृत्ती करणं च पी" ॥ [३४०० वा० सू० ४, ३४०० ५५-५६] इति ।

१ सर्वत्र प्रति- व० । २-निवेद्यस्य पर-पु० । ३ समानमेतत् सत्यम्, अर्थोऽपि अनेन परेव-
 "तस्माद् गुणैर्म्यो दोषाणामभावस्तदभावात् । अग्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनयोदितः" [श्री० वा० सू० २, श्री० ५५]
 ४ "पदार्थान्तरेण विनिर्मुक्त-स्वका-मित्र इति वाच्यः । इत्युक्तो भाव एव अभावा-न पुनर्भावादतिरिच्यते
 इत्यर्थः । मत्र इत्यन्तेऽनुपपन्नम्, कथा यद्यनुपपन्नो यदातिरिक्तस्य पदादेरालम्ब्ये पर्यवसति, तथा दोषा (ऽभावो)
 आभावादे पर्यवसती कथ्यः इत्याद्य इति" गु० टि० । ५ "अवभास्य-नः गुणैर्म्यः ग्रामाण्यमुत्पद्यते, किं
 तदि ? दोषाभावः, तेन हि अग्रामाण्यद्वयासत्त्वेन ग्रामाण्यं सप्त एवोपजायते, विरोधवन्मये स्वतन्त्रे जायतात् वाच्य-
 भावावेति" गु० टि० । ६ स्वकार्ये-पु० । ७ पु० ४५० ३६ ।

तस्माच्चमत्तिरेकेण बुद्धेर्गोपयोगाभावात् तत्र च क्षान्तायां नमुनेषु कारणेभ्योऽप्यवचनात् कुतः स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरिति किं ननु क्षान्तरा कार्यं यत्र लब्ध्यात्मना प्रवृत्तिः स्वयमेवेत्युच्यते ? शब्दपरिच्छेदेन न। क्षान्त्यर्थोपायात् तस्यान्वयमेव करोतीत्युक्तं स्यात्, तथाप्युक्तम् । 'प्रमाण-मेव' इत्यन्तरं निश्चयश्चेत् न। स्मृतिकारणसंज्ञात्वेन चिद्विनिश्चयान् विपर्ययदर्शनाच्च । तस्मा-च्चमत्तिरेकेण गुणवत्पुरुषादिकारणप्रमथं प्रमाण्यं परतःसिद्धमिति 'अथ चपुरुषादिकारण-', ५ इत्याद्युक्ततया स्थितम् ।

अपौरुषेयविधिवाक्यप्रमथयास्तु बुद्धेः स्वतःप्रामाण्योत्तरपञ्चपुपगमो न युक्तः, अपौरुषेय-त्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणतद्वाहकप्रमाणाविषयत्वेनासत्त्वात्, सत्त्वेऽपि मयभीत्या तद्वेष्य गुण-त्वात् तथाभूतमेतत्प्रमथया बुद्धेः कार्यं न परतःप्रामाण्यम् । किं, अपौरुषेयत्वे मेरणा-यस्यो गुणवत्पुरुषप्रणीतलौकिकवाक्येषु तत्त्वेन निश्चितं प्रमाण्यं गुणाभयपुरुषप्रणीतपञ्चापुत्तया १० तत् तत्र न स्यात् । तथा च—

'मेरणाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितः ।

कारणेनैवमात्रापादिज्ञाऽऽतोकाऽस्यबुद्धिर्यत्' ॥ [श्लो० पा० सू० २, १८४] इति ।

इत्थं श्लोकं यथं पठितव्यम्—

मेरणाजनिता बुद्धिः प्रमाणा गुणवर्जितः ।

१५

कारणेनैवमात्रापादिज्ञाऽऽतोकाऽस्यबुद्धिर्यत् ॥

अथ मेरणायाक्यसाधोदयेयत्वे पुरुषप्रणीतत्वाधया यथा गुणा व्यावृत्तास्तथा तदाभिज्ञा दोषा अपि, ततश्च तद्व्यावृत्तायप्रामाण्यस्यापि मेरणाया व्यावृत्तत्वात् स्वतः सिद्धमुत्पत्तौ प्रामा-ण्यम् । नन्वेवं सति गुण-दोषाभयपुरुषप्रणीत(तत्त्व)व्यावृत्तौ मेरणायां प्रामाण्याऽप्रामाण्ययोर्व्या-वृत्तायाद् मेरणाजनिता बुद्धिः प्रामाण्याऽप्रामाण्यरहिता प्राप्नोति । ततश्च—

२०

मेरणाजनिता बुद्धिर्न प्रमाणं न धाम्ना ।

गुण-दोषविनिर्मुक्तकारणेभ्यः समुद्भवात् ॥

इत्येवमपि प्राक्तनाः श्लोकाः पठितव्याः । अत एव यथा—

"दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु चिन्त्यते ।

वेदे कर्तुरमाषाणु दोषानाह्वय मालि नः" ॥ []

२५

इत्थं श्लोकं यथं पठितस्तथेवमपि पठनीयः—

गुणाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु चिन्त्यते ।

वेदे कर्तुरमाषाणु गुणानाह्वय मालि नः ॥

न च यत्रापि गुणाः प्रामाण्यहेतुत्वेनाऽऽस्तङ्गन्ते तत्रापि गुणेभ्यो दोषामात्र इत्यादि यत्-क-थम्, विदितोत्तरत्वात् । अपि च, अपौरुषेयत्वेऽपि मेरणाया न स्वतः स्वविषयप्रतीतिजनकत्वा- ३० पादः—तथा सन्निहितत्वेन ततोऽन्यतरतप्रतीतिप्रसङ्गात्—किं, पुरुषाभिन्नकार्यप्रतिपादकसमवा-यिभूतविशिष्टसंस्कारसम्प्रेक्षायाः । ते च पुरुषाः सर्वे रागादिदोषाभिभूता एव भवताऽभ्युपगताः, तद्वत्तत्र संस्कारो न यथायथः—अत्राद्या पौरुषेयमपि यच्चो यथायथं स्यात्—अतोऽपौरुषेयत्वाम्बु-पगमेऽपि समपकर्तृपुरुषदोषद्वयताप्रामाण्यसंज्ञायाद् मेरणायामपौरुषेयत्वाम्बुपगमो गजज्ञानमनु-करोति । तदुक्तम्—

३५

"असंस्कार्यतया पुमिः सर्वेषां ज्ञात्रिर्व्यता ।

संस्कारोपगमे व्यक्तं गजज्ञानमिदं भवेत्" ॥ []

यद्व्यप्रापि 'तथाऽनुमानबुद्धिरपि पृथीतायिनामाधानन्यापेक्ष'—इत्यादि, तद्व्यप्याह, अविनाश-यनिश्चयस्यैव गुणत्वात्, तद्विश्चयस्य विपरीतनिश्चयस्य च दोषत्वात् । तद्वेषम् उत्पत्तौ प्रामाण्यं गुणापेक्षत्वात् परतः इति स्थितम् ॥

४०

[उत्तरपक्षः—(२) कार्ये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिरसनम्]

यद्यप्युक्तम् 'नापि स्वकार्ये प्रवर्तमानं प्रमाणं निमित्तान्तरापेक्षम्' इति, तदप्यसंगतम्; यतो यदि कार्यात्पादनसामग्रीव्यतिरिक्तनिमित्तानपेक्षं प्रमाणमित्युच्यते तदा सिद्धसाधनम् । अथ सामाग्रीकदेशलक्षणं (ण) प्रमाणं (ण) निमित्तान्तरानपेक्षम्, तदप्यचारः एकस्य जनकत्वासंभवात्—
 ५ "न होत किंचिज्जनकम्, सामग्रीयं जनिका" [] इति न्यायस्यान्यत्र व्ययस्यापिनन्यात् । किंच, नार्थपरिच्छेदमात्रं प्रमाणकार्यम्, अप्रमाणेऽपि तस्य भावात् । किं तर्हि ? अर्थतथात्वपरिच्छेदः, स च न ज्ञानस्वरूपकार्यः, भ्रान्तज्ञानेऽपि स्वरूपस्य भावात् तत्रापि सम्यगर्थपरिच्छेदः स्यात् । अथ स्वरूपविशेषकार्यो यथायस्यितार्थपरिच्छेदः इति नातिप्रसङ्गस्तर्हि स स्वरूपविशेषो यत्तत्त्वः— किमपूर्वार्थविज्ञानत्वम्, उत निश्चितत्वम्, आहोस्वित् बाधपरिहृत्यम्, उतस्वित् अनुद्धारणारूपत्वम्, किं वा संवादित्वम् इति । तत्र यद्यपूर्वार्थविज्ञानत्वं विशेषः, स न युक्तः । तैमिरिकज्ञानेऽपि तस्य भावात् । अथ निश्चितत्वम्, सोऽप्ययुक्तः; परोक्षज्ञानेवादिनो भयतोऽभिप्रायेणासंभवात् । अथ बाधपरिहृत्यत्वं विशेषः, सोऽपि न युक्तः; यतो बाधाविरहस्तत्कालमात्री विशेषः, उत्तरकालमात्री वा ? न तावत् तत्कालमात्री, मिथ्याज्ञानेऽपि तत्कालमात्रिनो बाधाविरहस्य भावात् । अथोत्तरकालमात्री, तत्रापि यत्तत्त्वम्—किं ज्ञातः स विशेषः, उत अज्ञातः ? तत्र न अज्ञातः, अज्ञातस्य सत्त्वेनाप्यसिद्धत्वात् । अथ ज्ञातोऽसौ विशेषः, तत्रापि यत्तत्त्वम्—उत्तरकालमात्री बाधाविरहः किं पूर्वज्ञानेन ज्ञायते, आहोस्वित् उत्तरकालमात्रिनो ? तत्र न तावत् पूर्वज्ञानेनोत्तरकालमात्री बाधाविरहो ज्ञातुं शक्यः, तद्धि स्वसमानकालं संनिहितं नीलादिकमयभासयतु, न पुनः 'उत्तरकालमन्यत्र बाधकप्रत्ययो न प्रयत्तिष्यते' इत्यवगमयितुं शक्नोति, पूर्वमनुत्पन्नबाधकानामप्युत्तरकालबाध्यत्वदर्शनात् । अथोत्तरज्ञानेन ज्ञायते, ज्ञायताम्, किं उत्तरकालमात्री बाधाविरहः कार्यं पूर्वज्ञानस्य विनष्टस्य विशेषो मित्रकालस्य विनष्टं प्रति विशेषतयाप्योगात् । किंच, ज्ञायमानत्वेऽपि केशोण्डुकादेरसत्यत्वदर्शनात् बाधाऽभासस्य ज्ञायमानत्वेऽपि कार्यं सत्यत्वम् । तज्ज्ञानस्य सत्यत्वादिति चेत्, तस्य कुतः सत्यत्वम् ? न प्रमेयसत्यत्वात्, इतरेतराद्यपेक्षप्रसङ्गात् । अपरत्याघाऽभासज्ञानादिति चेत्, तत्राप्यपरत्याघाऽभासज्ञानादित्यनवस्था । अथ संवादादुत्तरकालमात्री बाधाविरहः सत्यत्वेन ज्ञायते तर्हि संवादस्याप्यपरसंवादज्ञानात् सत्यत्वसिद्धिः, तस्याप्यपरसंवादज्ञानादित्यनवस्था । किंच, यदि संवादप्रत्ययादुत्तरकालमात्री बाधाऽभासो ज्ञायमानो विशेषः पूर्वज्ञानस्याभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञायमानस्यविशेषापेक्षं प्रमाणं स्वकार्ये यथावस्थितार्थपरिच्छेदलक्षणे प्रयत्तं इति कथमनपेक्षत्वात् तत्र स्वतःप्रामाण्यम् ? अपि च बाधाविरहस्य भयदभ्युपगमेन पर्युदासवृत्त्या संवादरूपत्वम्, 'बाधार्थजितं च ज्ञानं स्वकार्येऽन्यानपेक्षं प्रयत्तं' इति वृषता संवादापेक्षं तत् तत्र प्रयत्तं इत्युक्तं भवति । किंच, किं विज्ञानस्य स्वरूपं बाध्यते, आहोस्वित् प्रमेयम्, उतार्थक्रिया इति विकल्पत्रयम् । तत्र यदि विज्ञानस्य स्वरूपं बाध्यत इति पक्षः, स न युक्तः; विकल्पद्वयानतिवृत्तेः । तथाहि—विज्ञानं बाध्यमानं किं स्वसत्ताकाले बाध्यते, उत उत्तरकालम् ? तत्र यदि स्वसत्ताकाले बाध्यत इति पक्षः, स न युक्तः; तदा विज्ञानस्य परिष्कृतरूपेण प्रतिभासनात् । न च विज्ञानस्य परिष्कृतप्रतिभासिनोऽभावस्तद्वेति यत् शक्यम्, सत्याभिमतविज्ञानस्याप्यभासप्रसङ्गात् । अथोत्तरकालं बाध्यत इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः; उत्तरकालं तस्य स्वतः एव भाशाभ्युपगमात् न तत्र बाधकत्वापादः सफला—'देवरक्षा हि किंशुकोः' । अथ प्रमेयं बाध्यते इत्यभ्युपगमः, सोऽप्ययुक्तः; यतः प्रमेयं बाध्यमानं किं प्रतिभासमानेन रूपेण बाध्यते, उतप्रतिभासमानरूपसद्व्यापिणा स्वर्गादिलक्षणेन इति विकल्पनाद्वयम् । तत्र यदि प्रतिभासमानेन

१ पृ० ४ पं० २५ । २ स च ज्ञानस्वरूप—मा०, हा०, हा०, मा० । ३ प्रत्यागम् ४०० श्लो० ।

४ "वेददेवमिदं ननु ज्ञानमुपजायते । अतः परोक्षं तत् सर्वं प्रमाणं दोषवर्जितम् ।" ५ वीरयेवनात् अतोऽन्यत्र विधिप्रमाणं न वेदिल्लाघवः" गु० टि० । ५ "एतन्वावृत्तिं वा त्वं कुद रज्जुः । रज्जुः सति गुणमा देवरक्षा हि किंशुकोः । इत्यपि इदं रज्जुं प्रति निरदिगीकृतम्" गु० टि० । ६ पृ० ११ पं० २ लिखित 'अथ अप्रतिभासमानेन रूपेण' इत्युक्तेः, देवत्वं 'मा०' प्रती च 'उत प्रतिभासमानरूपसद्व्यापिणा' इति ध्वन्यमानं पदं ध्वन्यत्वं ज्ञातव्यम् इति 'अप्रतिभासमानेन प्रतिभासमानरूपसद्व्यापिणा' इति वादो भवेत्—स एव च वादोऽत्र मुख्यतः ।

योगो येन तयोर्धार्थत्वस्य भावं प्रामाण्यमिन्द्रियव्यापारजनितेन प्रत्यक्षेण निश्चीयते, नापि मनो-
व्यापारजेन प्रत्यक्षेण, एवंविधस्यानुमनं व्याभावात्; नापि तयोस्तत्पादकस्य ज्ञानव्यापारालयस्य यथा-
र्थत्वनिश्चायकत्वं प्रामाण्यं बाह्येन्द्रियजन्येन मनोजन्येन वा प्रत्यक्षेण निश्चीयते, तेन सहैन्द्रियाणां
सम्बन्धाभावात् । न चेन्द्रियासम्बन्धे विषये ज्ञानमुपजायमानं प्रत्यक्षव्यपदेशमासादयतीत्युक्तम् ।
नाप्यनुमानतः प्रामाण्यनिश्चयः, पूर्वोक्तस्य फलद्वयस्य यथावस्थितार्थत्वलक्षणप्रामाण्यनिश्चये
लिङ्गाभावात् । ज्ञानव्यापारस्य तु पूर्वोक्तफलद्वयस्वभावस्वकार्यलिङ्गसम्भवेऽपि न यथार्थनिश्चायक-
त्वलक्षणप्रामाण्यनिश्चायकत्वम्, यतस्तद्भिन्नं संवेदनाख्यं यथार्थत्वविशिष्टं तन्निश्चये व्याप्रेतं
निर्विशेषणं वा ? प्रथमपक्षे तस्य यथार्थत्वविशेषणग्रहणे प्रमाणं वक्तव्यम्, तच्च न सम्भवतीति
प्रतिपादितम् । निर्विशेषणस्य फलस्य प्रामाण्यप्रतिपादकत्वे मिथ्याज्ञानफलमपि प्रामाण्यनिश्चायकं
स्यादित्यतिप्रसङ्गः । तत्रैतत् स्यात् पूर्वोक्तं फलद्वयमर्थसंवेदन-अर्थप्रकटतालक्षणमनुमयाभिधी-
यते, यथा तस्य स्वतः पूर्वोक्तस्वरूपनिश्चयस्तथा यथार्थत्वस्यापि, यथा हि तत् संवेद्यमानं नीलसं-
वेदनतया संवेद्यते तथा यथार्थत्वविशिष्टस्यैव तस्य संवित्तिः, नहि नीलसंवेदनाद्व्या यथार्थत्वसं-
वित्तिः । यद्येयम्, शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि अर्थसंवेदनस्वभावतया यथार्थत्वप्रसक्तिः । स्मृतिप्रमोया-
द्वस्तु निषेत्स्यन्ते इति नानुमानादपि तत्प्रामाण्यनिश्चयः । किंच, प्रत्यक्षाऽनुमानयोः प्रामाण्य-
निश्चयनिमित्तत्वेऽभ्युपगम्यमाने स्वतः प्रामाण्यनिश्चयस्याहितप्रसङ्गः, तन्नाप्यनिमित्तोऽपि प्रामाण्य-
निश्चयः । यदुक्तं 'नापि प्रामाण्यं स्वनिश्चयेऽन्यापेक्षम्, तस्यपेक्षमाणं किं कारणगुणानपेक्षते'
इत्यादि, तदनभ्युपगमोपालम्भमात्रम् । न तस्यदभ्युपगमः—यदुक्तं स्वकारणगुणज्ञानात् प्रामाण्यं
विज्ञायते, कारणगुणानां संयाद्रप्रत्ययमन्तरेण ज्ञानमशक्यतयात्, संवाद्रप्रत्ययान् तु कारणगुणपरि-
ज्ञानाभ्युपगमे तत एव प्रामाण्यनिश्चयस्यापि सिद्धत्वाद् व्यर्थं गुणनिश्चयपरिकल्पनम्, प्रामाण्य-
निश्चयोत्तरकालं गुणज्ञानस्य भावान् तन्निश्चयस्य प्रामाण्यनिश्चयेऽनुपयोगाच्च । नाप्येकदा संयादाद्
गुणान् निश्चित्य अन्यदा संयादमन्तरेणापि गुणनिश्चयादेव तत्प्रमयस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयः ।
इति धर्मं शक्यम्, अत्यन्तपरोक्षेषु चक्षुरादिषु कालान्तरेऽपि निश्चितप्रामाण्यस्य कार्यवद्ज्ञानमन्तरेण
गुणानुवृत्तेर्निधेनुमशक्यतयात् । न च क्षणक्षयिषु भायेषु गुणानुवृत्तिरेककूपेयं सम्भवति, अतएव
गदकारिभेदेन मिश्रकल्प्यान् । संयाद्रप्रत्ययाधार्यक्रियाज्ञानलक्षणत्वात् प्रामाण्यनिश्चयोऽभ्युपगम्यत
एव—“प्रमाणमविसर्पादिज्ञानम्” [] इति प्रमाणलक्षणाभिधानात् । न च संयादित्वलक्षणं
प्रामाण्यं स्वत एव ज्ञायत इति शक्यमभिधानम्, यतः संयादित्वं संयाद्रप्रत्ययजननशक्तिः
प्रमाणस्य, न च कार्यवद्ज्ञानमन्तरेण कारणशक्तिर्निधेनुं शक्या । यदाह—“न ह्यप्रत्यक्षे कार्ये कारणमाय-
यतिः” [] इति । तस्मादुत्तरसंयाद्रप्रत्ययान् पूर्वस्य प्रामाण्यं व्ययस्याप्यते । न च संया-
द्रप्रत्ययान् पूर्वस्य प्रामाण्यवाचकमे संयाद्रप्रत्ययवशाज्यपरसंयादात् प्रामाण्यवाचकम् इत्यनवस्थाप्रस-
ङ्गात् प्रामाण्यवाचकमात्राय इति धर्मं युक्तम्, संयाद्रप्रत्ययस्य संयाद्रूपत्वेनापराधवाचकपेक्षाऽभावा-
त् । न च प्रथमस्यापि संयाद्रापेक्षा आभूदिति वक्तव्यम्, वतलस्य संयाद्र-
जनकत्वमेव प्रामाण्यम्, तदभावे तस्य तदेव न स्यात् । अर्थक्रियाज्ञानं तु शास्त्रादिसंवादि, अर्थ-
विचारोद्यमस्यान्, तस्य स्वविरयसंवेदनमेव प्रामाण्यम्—तच्च स्वतः सिद्धमिति नान्यापेक्षा ।
तेन 'कस्यचिन्नु दरीभ्येन' इत्यादि परस्य प्रमाणमात्रम् । न चार्थक्रियाज्ञानमन्यवस्तुगृतिशङ्काया-
मन्यप्रमाणापेक्षाऽनवस्थाऽप्यतः इति वक्तव्यम्, अर्थक्रियाज्ञानमन्यार्थक्रियानुमयप्रमाणापेक्षाया-
विषयोऽज्ञानस्यान् । तथाहि—यथा अर्थक्रिया क्रियमयवस्तुतिरिक्ततादयमित्याद्येन विचारिता, यथाऽ-
नितिरिक्त, शास्त्रीविदुमदकूपेन, जगत्प्रमदकूपेन, किंवा त्रिगुणमयकेन, परमाणुगुणरूपमयकेन
वा, अथ ज्ञानकूपेन, आहोस्त्रिगुणं स्मृतिरिक्तं इत्यादिनिष्ठाऽर्थक्रियाभावापेक्षा निष्प्रयोजका—
निष्प्रयोजकाद् वाऽऽज्ञानकूपेन—नयेयमपि किं वस्तुनान्यमर्थक्रियायां तत्संवेदनज्ञानमप्यभावे,
अपरोक्षिकवस्तुसम्भारम् इति, यत्र—वाहविच्छेदादिकं हि वस्तुमभिव्यञ्जितम्, तथाचिनिष्ठा
तद्विच्छेदज्ञानस्य स्वयंविदिच्छेदोद्वेग इति तच्चिन्ताया निष्प्रयोजकम्; अथवगुणि ज्ञानरूपार्थमात्राय ।

[illegible]

۱۰۰

[illegible][illegible]

धोत्रपीठप्रमाणं श्यादितरामिरसङ्गतेः" [श्लो० सू० २, श्लो० ७७] इति,

- तद्व्ययुक्तम् । गीतादिविषयायाः धोत्रबुद्धेरर्थक्रियानुमयरूपत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमिति ।
 तथा चिप्रगतरूपबुद्धेरपि स्वत एव प्रामाण्यमिति, अर्थक्रियाऽनुमयरूपत्वात् । गन्ध-स्पर्श-
 रसबुद्धीनां त्वर्थक्रियानुमयरूपत्वं सुप्रसिद्धमेव । यद्व्ययुक्तम् 'किमेकविषयम्, मिश्रविषयं, क-
 ५ संवादज्ञानं पूर्णस्य प्रामाण्यनिश्चायकम्' इत्यादि, 'तत्रैकसङ्घातवर्तिनो विषयत्रयस्य रूप-स्पर्श-
 लक्षणस्यैकसामग्र्यधीनतया परस्परमर्थमिचारात् स्पर्शादिज्ञानं आप्रदयव्यापामिश्राश्रित-
 स्पर्शादिव्यतिरेकेण असंभवद् मिश्रविषयमपि स्वविषयमात्रेऽप्याशङ्क्यमानरूपज्ञानस्य प्रामाण्य-
 निश्चाययतीति न तत्संगत एवम् (गतमेव) । अत एव कणाध्यायिनामाविरथाद् दृष्टीनां तद्विषय-
 शङ्कायां कचिद् चीणादिरूपप्रतिपत्तौ तद्विरोधशङ्काव्यावृत्तदूषदर्शनसंवादादपि प्रामाण्यनिश्च-
 १० यत्सिद्धो भवति । यद्योक्तम् 'किं संवादज्ञानं साधनेज्ञानविषयं तस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, उच-
 मिश्रविषयम्' इत्यादि, तद्व्यविदितपरामिप्रापस्यामिधानम्; न हि संवादज्ञानं तद्वाङ्मतेन तत्त-
 प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, किन्तु तत्कार्यविशेषत्वेन, यथा धूमोऽग्निम् इति पठ्यमुपगमः । यच्च
 संवादज्ञानात् साधनज्ञानप्रामाण्यनिश्चये चकचदूषणमभ्युपगमि, तद्व्यसङ्गतम् । यदि हि त्रयस्य
 मेव संवादज्ञानात् साधनज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चित्य प्रयच्छेत तदा स्यात् तद् दूषणम्, यदा तु
 १५ दर्शने सत्येकदा शीतपीठितोऽन्यार्थं तद्देशमुपसर्पस्तत्स्पर्शमनुभवति, कृपालुना वा केनचित् तद्वै-
 घट्टेरानयेन, तदाऽस्ती यद्विरूपदर्शन-स्पर्शनज्ञानयोः संबन्धमवगच्छति—'एवंस्वरूपो भावः एवम्
 तत्रयोजननिर्धेयः' इति—सोऽप्यगतसंयन्धोऽन्यदाऽनभ्यासदशायामनुमानात् 'ममार्थं रूपमि-
 भासोऽभिमतार्थक्रियासाधनः, एवंरूपप्रतिभासत्वात्, पूर्वोत्पन्नैर्यरूपप्रतिभासवत्' इत्येवम्
 साधननिर्मासिज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चित्य प्रयच्छेत इति कुतश्चकचोपायतारः ? 'अभ्यासदशायामि-
 २० साधनज्ञानस्यानुमानात् प्रामाण्यं निश्चित्य प्रयच्छेत' इत्येके । न च तद्दशायामभ्यस-व्यतिरेक-
 व्यापारस्यासंबेदमात्रानुमानव्यापार इत्यभिधानं शक्यम्, अनुपलक्ष्यमाणस्यापि तद्व्यापारस्यानु-
 गमनीयत्वात् अकस्माद् धूमदर्शनात् परोक्षमिप्रतिपत्तावियः अन्यथा गृहीतविस्मृतप्रतिबन्धस्यापि
 तद्दर्शनादकस्मात् तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । न चाप्यक्षेप साधनज्ञानस्य फलसाधनशक्तिरिति कच-
 मध्यक्षेऽनुमानप्रवृत्तिः इति चोचम्, दृश्यमानप्रदेशपरोक्षमिसङ्गतेरिव तज्जननशक्तेरस्यसत्त्वं
 २५ अनुमानप्रवृत्तिमन्तरेण निश्चेतुमशक्यत्वात् । तदुक्तम्—

"तद्दृष्टावेयं दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यमाविमः ।

स्मरणादमिलावेण व्यवहारः प्रवर्तते" [] इति ।

- अपरे तु मन्यन्ते "अभ्यासायस्यायामनुमानमन्तरेणापि प्रवृत्तिः सम्भवति" । अथ अनुमाने सति
 प्रवृत्तिर्दृष्टा, तदभावे न दृष्टा इत्यनुमानकार्या सा । नन्वेवं सत्यभ्यासदशायां विकल्पस्वरूपानुमा-
 ३० न्यतिरेकेणापि प्रत्यक्षात् प्रवृत्तिर्दृश्यते इति तदा तत्कार्या सा कस्मात् भवति ? तथाहि—प्रतिषा-
 दोद्धारं न विकल्परूपानुमानव्यापारः संवेद्यते, अथ च प्रतिभासमाने घट्नुति प्रवृत्तिः सम्भव-
 इति । अपादापनुमानात् प्रवृत्तिर्दृष्टेति तदन्तरेण सा पश्चात् कथं भवति ? नन्वेवमादौ पर्यालो-
 चनाद् व्यवहारो दृष्टः, पश्चात् पर्यालोचनमन्तरेण कथं पुरास्थितयस्तुदर्शनमात्राद् भवति हि
 व्याप्यम् ? यदि पुनरनुमानव्यतिरेकेण सर्वदा प्रवृत्तिर्न भवतीति प्रवर्तकमनुमानमेवेत्यमुपगमः
 ३५ तथासति प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणमात्रात् तत्राप्यनुमानमेव तन्निश्चयव्यवहारकारणम्,
 निश्चायव्यतिरेकेण भोदयमासादयतीत्यनयस्याप्रसङ्गतोऽनुमानसंज्ञाप्रवृत्तेर्न कचित् ।

१ 'शो' विना सर्वत्र 'अपि' । २ सू० ७४० ८ । ३ -शङ्क्यमानस्य रूप-मां, ४० । ४
 ५० १० । ५ साधनविषयं तस्य शु० । ६ साधनप्रामाण्य—शु० । ७ सू० ५४० १५ ।
 साधनस्य प्रामाण्यं—शु० । ८ अत्र 'एवमेवमनुभवति' इति पूर्वोक्तमन्वेयम् । ९ साधनस्य फल—
 ११ तद् दृष्टा ये (ध) य १० । १२ प्रथमम्—श्लो० ६०० ।

निश्चयनिमित्तत्वासम्भवात्, न शून्यकाला अनुपलब्धिस्तत्कालमावनिश्चयं विदधाति अतिप्रस-
 ज्ञात् । नापि प्रवृत्त्युत्तरकालभाविनी बाधकानुपलब्धिस्तन्निश्चयनिमित्तम्, प्राक् प्रवृत्तेः 'उत्तरकालं
 बाधकोपलब्धिर्न भविष्यति' इति अर्थागृहीताना निश्चेतुमशक्यत्वेन तस्या असिद्धत्वात् । नापि
 प्रवृत्त्युत्तरकालभाविन्यनुपलब्धिस्तद्वैध निधीयमाना . तत्कालमाविषाधकामावनिश्चयस्य निमित्तं
 ५ भविष्यतीति वक्तुं शक्यम्, तत्कालमाविनो निश्चयस्याकिञ्चित्करत्वं प्रतिपादनात् । किञ्च, बाधकानु-
 पलब्धिः सर्वसम्बन्धिनी किं तन्निश्चयहेतुः, उताऽऽत्मसम्बन्धिनी इति पुनरपि पक्षद्वयम् । यदि
 सर्वसम्बन्धिनीति पक्षः, स न युक्तः तस्या असिद्धत्वात्-न हि 'सर्वे प्रमातारो बाधकं नोपलभन्ते'
 इति अर्थागृहीताना निश्चेतुं शक्यम् । अथात्मसम्बन्धिनीत्यभ्युपगमः, सोऽप्ययुक्तः । आत्मसम्-
 बन्धिन्या अनुपलब्धेः परचेनोद्बृत्तिविशेषेनेकान्तिकत्वात् । तत्र बाधाऽभावनिश्चयेऽनुपलब्धिनि-
 १० मितम् । नाऽपि संपादो निमित्तम्, भवद्भ्युपगमेनानवस्थाप्रसङ्गस्य . प्रतिपादितव्यात् । न च
 बाधाऽभावा विरोधः सम्यक्प्रत्ययस्य सम्भवति इति प्रागेव प्रतिपादितम् । कारणद्वोगामयेऽप्यय-
 मेव न्यायो धर्तव्य इति नासापि तस्य विरोधः । किञ्च, कारणद्वोग-बाधकामावयोर्भेदभ्युपगमेन
 कारणगुण-संपादकप्रत्ययरूपत्वस्य प्रतिपादनात् तन्निश्चये तस्य विरोधेऽभ्युपगम्यमाने परतः प्रामा-
 ण्यनिश्चयोऽभ्युपगत एव स्यात्, न च सोऽपि युक्तः । अनवस्थाद्वोगस्य भवदभिप्रायेण प्राक् प्रति-
 १५ पादितायात् । यदभ्युक्तम् 'एवं त्रितुरन्तः' इत्यादि, तत्रैकस्य शून्यस्य प्रामाण्यम्, पुनरप्रामा-
 ण्यम्, पुनः प्रामाण्यम् इत्यवस्थात्रयदर्शनाद् बाधके, तद्बाधकारी वाऽवस्थात्रयमादाहमानस्य
 कथं परीक्षकस्य तापसापेक्षया येनानवस्था न स्यात् ? यदभ्युक्तम् 'अपेक्षार्तः' इत्यादि, तदप्य-
 गृह्यतम् । यतो नायं उल्लङ्घ्यहारः प्रस्तुतो येन कतिपयप्रत्ययमात्रं निरुप्यते । न हि प्रमाणमन्तरेण
 बाधकादाहानिबृत्तिः, न चादाहान्यावर्तकं प्रमाणं भवदभिप्रायेण सम्भवतीत्युक्तम् । तथा कारण-
 २० द्वोगज्ञानेऽपि पूर्वेण ज्ञानादाहृत्य कारणद्वोगज्ञानरापेक्षायां कथमनवस्थानिबृत्तिः ? कारणद्वो-
 गज्ञानस्य तात्कारणद्वोगमाहकज्ञानाभावात्प्राप्तः प्रमाणायाद् नात्रानवस्था । यदाह-

'यदा ह्यत्र प्रमाणाये तदाऽन्यथैव सृज्यते ।

निर्गते हि मिथ्यायं द्वोगज्ञानादपक्षतः" ॥ [३३० वा० सू० २, ३३० ५९] इति,

एतद्वानुमेध्यम् । प्रागेव विदितोत्तरत्वात् । न च द्वोगज्ञानाद् द्वोगामात्रं शक्यं द्विषेत्
 २५ तद्विज्ञानस्य सम्भवात् । सम्प्रगृह्यमाणानुगतमिषेपरित्येन मिथ्याप्रत्ययोपादनयोगं हि कथं निमि-
 त्तादिनिमित्तमिष्टिद्विषयौ, न चार्थीन्द्रियत्वात् तत्रापि नोपलक्ष्यते । न च द्वोग ज्ञानेन व्याप्ता
 येन तद्विषयस्य निवर्तनम् । द्वोगमात्रज्ञाने तु गीवादाद्यपेक्षायां क्षिप्तानवस्था प्राक् प्रतिपादिता ।
 ज्ञानेनैतद्वि विपादनं चतुष्टयं भवेत्-

"तस्मान् शून्यः प्रमाणस्य भवद्विज्ञानाधिकं स्थितम् ।

बाध-कारणद्विषयज्ञानायां तद्विषयने ॥ []

यद्यपिनेऽपि क्षेत्रज्ञानवस्था प्रकल्पते ।

प्रमाणाधीनमेतद् स्वतन्त्रात् प्रतिष्ठितम् ॥ []

इत्यर्थं हि प्रमाणेन बाधा बान्धेन साप्यते ।

न मिथ्याप्रत्ययवदप्रमाणात् तदपि हि" ॥ [] इति ।

३१ एतन्नष्टम् "यद्विषयान्वेष्टननिमित्तयो बाधकप्रत्ययत्वायाऽप्यवावकनयो प्रतीत एवावस्थाप्रमाण-
 तात्कारणं इत्यो बान्धेति, सोऽनवस्थाः । यतः-

११० ५० १११ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ ।
 ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ ।
 ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ ।
 ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ । ११० १११ १०१ ।

पापकप्रत्ययस्यापदंयत्यापचारम् ।

सोऽनपेक्षप्रमापत्वात् पूर्वज्ञानमपीहने ॥ []

तत्रापि त्वेपचादस्य व्यापकेषा क्वचित् पुनः ।

जातारक्षस्य पूर्वेण साऽप्यभेदे निवर्तते ॥ []

पापकान्तरमुत्पन्नं यद्यस्यान्विष्टतोऽप्यम् ।

ततो मत्प्रमापयेन पूर्वस्यैव प्रमापता ॥ []

अपान्यदप्रयत्नेन सम्प्रगन्धेयमे हने ।

मूलाभावात् विज्ञानं भवेद् पापकवाचनम् ॥ []

ततो निरपचादायात् तेनैवापं बलीयसा ।

वाच्यते तेन तस्यैव प्रमापत्यमपीधते ॥ []

एवं परीक्षकज्ञानवित्तये भातिवर्तने ।

ततश्चाज्ञातवायेन भाशयुं पापकं पुनः ॥ []

इति । तथाहि—अनेन

सर्वेवापि ध्येन स्वतः प्रमाप्यव्याहतिः परिहृता, परीक्षकज्ञानविन्यायिकज्ञानानपेक्षयाऽनपेक्ष्या
व" एनेह जिनयमपि परस्मै प्रदर्शितं प्राक्प्रमपायेन । यथान्यत् पूर्वेपक्षे परतःप्राभाये दूतयम-
मिहितं तद्वान्मुपगमेन निरुत्तमिति न प्रतिपद्युमायं दूष्यते ।

१५

[प्रेरणाबुद्धेः प्रामाण्याभावः]

प्रेरणाबुद्धेस्तु प्रामाण्यं न स्थापननिर्माणप्रत्यक्षमेव संयादम्, तथा तस्यामभावात् ।
नाप्यन्यमिवातिरिक्तनिश्चयबलात् स्वतात्प्राबुपजापमानत्वादिनुमानमेव । किं, प्रेरणाप्रमत्तस्य
चेतसः प्रामाण्यसिद्धये स्वतःप्रामाण्यप्रस्थापनप्रयासोऽप्यं भवनात्, योदनाममयस्य च ज्ञानस्य
न केवलं प्रामाण्यं न सिध्यति, किंतुप्रामाण्यनिश्चयोऽपि तस्य स्थायेन सारयते । तथाहि—२०
यद् दुष्टकारणजनितं ज्ञानं न तत् प्रमाप्यम्, यथा तिमिराधुपद्रवोदहनचक्षुषादिप्रमत्तं ज्ञानम्, दोष-
प्राप्त्येवमापकजनितं च 'अग्निदोषं द्रुमुपाम्' इत्यादिपाकप्रमत्तं ज्ञानमिति व्याप्यविद्वद्दीर्घादिभिः ।
न चासिद्धो हेतुः, मयइमिमादेश प्रेरणायां गुणयनो वक्तुरभावे तदुद्देशविद्यमानैरपिर्ज्ञेयमानावस्य
प्रेरणाप्रमत्ते ज्ञाने सिद्धायात् । अथ न्यादयं दोषो यदि वक्तुमुत्तरेय प्रामाण्यवापदाइकदोषार्ता
निराकरणमभ्युपगम्यते, पापका वक्तुरभावेनापि निराभवात् दोषावामसजायोऽभ्युपगम्यते २५
एव । तदुक्तम्—

"दाग्ने दोषोऽन्यत्तायद् वक्तव्यं हीन इति स्थितम् ।

तदभावाः क्वचित् तावद् गुणवत्त्ववृत्तयः ॥

तदुत्पत्त्यर्थानां दाग्ने संज्ञान्दमसम्भावात् ।

एता वक्तुरभावेन न व्युत्थोपा निराभवाः" ॥ [स्रो० वा० भू० २, ११-१३ स्तो०] इति । १०

भवेदस्यैवम्, यद्यपीदमेवम् दुर्लभम् प्रमाप्यात् सिद्धं स्यात्, तस्य न सिद्धम्, ताम्भित्पादप्रमत्तमन
निर्देशमानायात् । अत एव येनप्यनुमोष्यम्—

"तदापचादिति निर्मुक्तिर्देवकभावाद्दोषोऽस्ती ।

वेदे नेनाप्रमाप्यत्वं नादाहामपि यच्छति" ॥ [स्तो० वा० भू० २, १८ स्तो०] ।

तेन गुणयनो यदुत्तममुपगमाद् अवज्ञिः अदीरयेपयस्य चासम्भावात् अविद्यमानैरपिर्ज्ञेयमानाव २५
हेतुः प्रेरणाप्रमत्तस्य चेतसः सिद्धः, दोषप्रत्यय-अप्रामाण्यपदोऽविनाशकस्यापि निरपकावेऽप्यस्य
निश्चिनत्तायात् मप्रिद्वय-अर्धकान्तिवाच्यदीर्यभावे इति नवत्यतो हेतोः प्रेरणाप्रमत्ते ज्ञाने प्रामा-
ण्यमावसिद्धिः ।

स्थितिलक्षणः, सोऽपि लक्षणस्य स्वरूपस्यैवोपक्रमरूपस्य दृश्यन्त्याभ्युपगमनिष्ठो दृश्यन्त्याभ्यु-
पगमनिमित्तप्रमाणनियमधनो न प्रवृत्तसाध्यविषये संभवति, तत्र ततोऽपि प्रवृत्तमितिः । नत्र
साध्यस्याभावनिश्चयोऽनुपलब्धमनियन्तः । साधनाभावनिश्चयोऽपि नादृशानुपलब्धमनितिः, उक्त-
दोषत्वात् । दृशानुपलब्धमनितिस्तत्त्वेऽपि न स्वभावाभ्युपगमनमितिप्रमितम्, उद्दिष्टविषयाभावस्य-
५ हारसाध्यकत्वेन तस्य व्यापाराभ्युपगमान् । अनुद्दिष्टविषयेऽपि 'यत्र यत्र साधनाभावस्तत्र
साधनाभावः' इत्येवं न ततः साधनाभावनिश्चयः, तन्निश्चयश्च नियमनिश्चयहेतुरिति न स्वभावाभ्यु-
पलब्धोऽपि तत्रियमहेतुः । नापि कारणानुपलब्धः, यतः कारणं ज्ञातृव्यापार एवार्थप्रकटालक्ष-
णस्य हेतोर्मयताऽभ्युपगम्यते, न चासौ प्रत्यक्षधर्मविगम्य इति कुतस्तस्य सम्प्रति (तं प्रति) कार-
णत्वावगमः ? इति न कारणानुपलब्धोऽपि तदभावनिश्चयहेतुः । व्यापकानुपलब्धेऽप्यप्येव व्यापः,
१० यतो व्यापकत्वमपि पूर्वोक्तहेतुं प्रति ज्ञातृव्यापारस्यैवाभ्युपगमन्तव्यम् ; अन्यथाऽप्यप्येव व्यापकत्वे
साध्यविपक्षाद् व्यापकनिवृत्तिद्वारेण नियतमानमपि साधनं न साध्यनियतं स्यात् । अप्येव यथा
तत्त्वलक्षणो हेतुः क्षणिकत्वलक्षणसाध्यव्यतिरिक्तकम-र्यागपद्यस्वरूपदार्थान्तरव्यापकनिवृत्तिद्वार-
रेणाऽक्षणिकत्वलक्षणाद् विपक्षाद् व्यापकमानः स्वसाध्यनियतत्वात् प्रवृत्तः।ऽपि हेतुर्मविष्यति, अन-
व्ययतेत् । यतस्तथापि यद्यर्थक्रियालक्षणमस्वव्यापकैः क्रम-वीगपत्रे कुतश्चिन् प्रमाणान् सन्निके
१५ सिद्धे भयतस्तदा तन्निवृत्तिद्वारेण विपक्षाद् व्यापकमानोऽपि सत्यलक्षणो हेतुः स्वसाध्यनियतः
स्यात्, अन्यथा तत्र व्यापकवृत्त्यनिश्चये राक्षन्तरे क्षणिकाऽक्षणिकरूपे तस्यादाह्यमानत्वेन तस्या-
व्यव्यापि नैकान्ततः क्षणिकनियतत्वनिश्चयः । न च प्रवृत्तसाध्येऽप्येव व्यापः, तस्यालन्तपरोक्षत्वेन
हेतुव्यापकमाधान्तराधिकरणत्वासिद्धेः । नत्र व्यापकानुपलब्धमनितिस्ततोऽपि विपक्षे साधनाभावनि-
श्चयः । नापि विरुद्धोपलब्धिनिमित्तः, प्रवृत्तसाध्यस्यात्यन्तपरोक्षत्वेन तदप्रतिपक्षो तदभावनियत-
२० विपक्षस्याप्यप्रतिपक्षितत्वेन सहाय्यप्रकाशनलक्षणस्य हेतोः सहानवस्थानलक्षणविरोधासिद्धेः । पर-
स्परपरिहारस्थितलक्षणस्तु विरोधोऽभ्योन्वयवच्छेदरूपयोरव्यवहारानुप्रकाशनयोः सम्भवति, न
पुनरव्यवहार-अज्ञातृव्यापारयोः, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वाभावात् । नापि ज्ञातृव्यापारनियत-
त्वाद्यर्थप्रकाशनस्य साध्यविपक्षेण विरोध इति शक्यमभिधानम्, अन्योन्याध्यवक्ष्यप्रसक्तैः । तथा-
हि-सिद्धे तन्निवृत्त्ये तद्विपक्षविरोधसिद्धिः, तत्सिद्धे च तन्निवृत्त्यसिद्धिरिति रूपेण द्वैतरेण शक्यो
२५ दोषः । तत्र विरुद्धोपलब्धिनिमित्तोऽपि विपक्षे साधनाभावनिश्चयः । अथावज्ञानशब्देन अभावावयवं
प्रमाणं व्यतिरेकनिश्चयनिमित्तमभिधीयते, तदप्यनुपपन्नम् । तस्य तन्निमित्तत्वासम्भवात् । तथाहि-
निषेधविषयप्रमाणपञ्चकस्वरूपतयाऽऽत्मनोऽपरिणामरूपं वा तदभ्युपगम्येन, तदव्यवस्तुविषय-
ज्ञानरूपं वा गत्यन्तराभावात् । तदुक्तम्—

"प्रत्यक्षादेरनुपपत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

३० साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यथस्तुति" ॥ [स्तो० वा० ७८, अभावप० ३० ११]

तत्र यदि 'निषेधविषयप्रमाणपञ्चकस्वरूपत्वेनात्मनोऽपरिणामलक्षणमभावाव्यवस्थानं साधनाभावनि-
यतसाध्याभावस्वरूपव्यतिरेकनिश्चयनिमित्तम्' इत्यभ्युपगमः, स न युक्तः, तस्य समुद्बोधकपलपेरि-
भागेनानैकान्तिकत्वात् । अथान्यवस्तुविषयविज्ञानस्वरूपमभावावयवं प्रमाणं व्यतिरेकनिश्चयनिमित्त-
मिति पक्षः, सोऽपि न युक्तः, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि-किं तत् साध्यनियतसाधनस्वरूपादव्यव-
३५ यस्तु, यद्विषयं ज्ञानं तदव्यवस्थानमित्युच्यते ? यदि यथोक्तसाधनस्वरूपव्यतिरिक्तं पदार्थान्तरं तदा
यत्कस्यम्-तद् एकज्ञानसंसर्गं साधनेन सह, उतान्यथा इति ? यदि यथोक्तसाधनेनैकज्ञानसंसर्गं तदा
तद्विषयज्ञानात् सिध्यति यथोक्तसाधनस्याभावनिश्चयः प्रतिनियतविषयः, किन्तु 'यत्र यत्र साध्या-
भावस्तत्र तत्रावयवतया साधनसाध्यभावः' इत्येवंमूलो व्यतिरेकनिश्चयो न ततः सिध्यति, सर्वोपसं-
हारेण साधनाभावनियतसाध्याभावनिश्चयश्च हेतोः साध्यनियतत्वलक्षणनियमनिश्चायक इति नैक-

[illegible]

"ब्रह्माण्डपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

परमुक्तताय योषार्थं तत्राभावप्रमाणता" ॥ [स्तो० षा० सू० ५, अभावप० स्तो० १]

मन्वन्नापि पक्षज्यम्—किं सर्वदेव—कालापस्थितसमस्तप्रमातृसंघिनी तन्निष्ठसिद्धिप्राप्तसाधना-२०
भाष्यज्ञाननिमित्तम्, उत प्रतिनियतदेव—कालापस्थितामस्यस्यन्धिनी इति कल्पनाद्वयम्। 'तत्र
यथासा कल्पना, सा न युक्ता। तथाभूतायाल्लिङ्गित्वेरेतद्व्यात्। न चातिदोऽपि तथाभूतज्ञाननि-
मित्तम्, अतिप्रसङ्गात्—सर्वस्यापि तथाभूतज्ञाननिमित्तं स्यात् केनचित् सह प्रत्यासत्ति-विप्र-
कार्यमाद्यात्। अतःपुनरागच्छ—नष्टि परेषापि प्रमाणपञ्चकनिष्ठत्वेरेतद्व्याया अभाष्यज्ञाननिमित्तता-
ऽभ्युपगता, हृतपक्षस्यैव प्रमाणपञ्चकनिष्ठत्वेरेतद्व्यायाधनत्वप्रतिपादनात्— २५

“गरया गरया । तान् देशान् यद्यर्थो नोपलभ्यते ।

तदाऽन्यकारणमाधादसन्नित्यवगम्यते" ॥ [सू० पा० सू० ५, अर्था० प० त्तो० ३८]

इत्यभिधानात् ।

न योग्यादिद्वद्वाताऽपि प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरभाषकानं जनयिष्यतीति शक्यमभियानुम्, प्रमाण-
पञ्चकनिवृत्तेऽनुत्तररूपत्वात् । न च तुल्यरूपाया जनकत्वम्, भावरूपताप्रसवेन-पर्यलक्ष्यस्य भाव ३०
त्वात्, तस्य सर्वसंघिन्यनी प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरिति साधनमाभाषयति यथ्यनम् । नात्मात्मसंघ-
न्यनी तस्मिन्निष्ठम्, यदा साऽपि किं सादाविष्टी, अतीताऽनागतकालमया या । न पूर्वा,
तस्या गङ्गापुलिनरेणुपरिसंघपानेनात्मैकान्तिकत्वात् । नोक्षर, साधारण्यकस्यात्मनस्तत्त्विकसेरसं-
घात् अतिश्रुत्याश्च, तस्य आत्मसंघिन्यन्यपि प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिस्तद्वानोपपत्तिरिति तत्त्वम्, तस्य
अन्यद्वयपिहानलक्षणमप्यभाष्यं प्रमाणं अतिरेकविधायनिति तत्त्वम् । ३०

[प्रसङ्गवशाद् अभावप्रमाणनिरसनम्]

विषय —

"गृहीत्या धनुसद्भाषं स्मृत्या च प्रतियोगिनम् ।

मानसं कालिताह्वानं जायते उत्थानपेक्षया” ॥ [श्रो०धा०सू०५, अमाषप०सू०२७]

इत्यभावप्रमाणोपपत्तिः निमित्तप्रतिपादनम्, तत्र किं वस्तुनन्तरस्य प्रतियोगिसंगृह्य प्रहणम्, आहोस्विद् अस्मंगृह्य ? तत्र यथायः पञ्च, स न युक्तः प्रतियोगिसंगृह्यस्त्यन्तरस्य प्रत्यक्षेण प्रहणे प्रतियोगिनः प्रत्यक्षेण वस्तुनन्तरे प्रहणाद् नामावाप्यप्रमाणस्य तत्र तदभावप्रादुर्भावेन प्रवृत्तिः। प्रवृत्तौ वा प्रतियोगित्वेऽपि तदभावप्रादुर्भावेन प्रवृत्तिर्यथैव तत्राप्रमाणम् । अथ प्रतियोग्यसंगृह्यस्त्यन्तरप्रहणे तदा प्रत्यक्षेण प्रतियोग्यमाप्य गृहीतत्वात् तत्राप्रमाणं प्रमाणं प्रपञ्चमानं व्यर्थम् । अथ प्रतियोग्यसंगृह्याऽवगमो वस्तुनन्तरस्याभावप्रमाणसंवाच्यत्वाद् तदवगमावश्यकं प्रमाणं प्रतियोग्यसंगृह्यस्त्यन्तरप्रहणे सति प्रवर्तते, तदसंगृह्यावगमश्च पुनरवगमाव-प्रमाणसंवाच्य इत्यनवस्था । तथा, प्रतियोगिनोऽपि स्मरणं किं वस्तुनन्तरसंगृह्य, अयासंगृह्य ? यदि संगृह्य तदा नामावप्रमाणप्रवृत्तिरिति पूर्ववद्वाच्यम् । अयासंगृह्य स्मरणम्, ननु प्रत्यक्षेण वस्तुनन्तरसंगृह्य प्रतियोगिनो प्रहणे तयाभूतस्य तस्य स्मरणं नाम्यथा; प्रत्यक्षेण च पूर्वप्रवृत्तेन वस्तुनन्तरसंगृह्यप्रतियोगिप्रहणे पुनरवगमावप्रमाणपरिकल्पनं व्यर्थम्-

“वस्तुसंकरसिद्धिश्च तत्राप्रमाणसमाधया” ॥ [श्लो० वा० न० ५, अमायप० श्लो० २]

- इत्यभिधानात् तदर्थं तस्य परिकल्पनम्, तच्च प्रत्यक्षेणैव कृतमिति तस्य व्यर्थता । अयाप्रमाणसमाधया प्रतियोगिनो वस्तुनन्तरसंगृह्याप्रहणाद् तयाभूतप्रतियोगिप्रहणे तयाभूतस्य तस्य स्मरणम्, तस्य द्वाये धामावप्रमाणप्रवृत्तिः, तद्व्यवृत्तौ च तस्यासंगृह्याप्रहः, तद्वदे च स्मरणमिदं चक्रकचोप-भयन्तमनुवप्राति । नापि वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षेण प्रहणमित्यभिधानं शक्यम्, तथाऽभ्युपगमे तस्य वस्तु-स्मरण्यासिद्धेः प्रतियोगिनोऽपि प्रतियोगित्वस्य, इति न प्रतियोगिनो नियतरूपस्य स्मरणमिति सुतराम-भावप्रमाणोत्पत्त्यभावात् । किंच, यदि अमावाक्यं प्रमाणमभावप्रादुर्भावेन भ्युपगम्यते तदा तमेव प्रतिपाद-यतु, प्रतियोगिनस्तु निवृत्तिः कथं तेन प्रतिपादिता स्यात् ? अयाभावनप्रतिपत्तौ तन्निवृत्तिप्रतिपत्तिः।
- २० ननु साऽपि निवृत्तिः प्रतियोगित्वरूपासंस्पर्शनी, ततश्च तत्प्रतिपत्तौ पुनरपि कथं प्रतियोगिनिवृ-त्तिसिद्धिः ? तन्निवृत्तिसिद्धेरपरतन्निवृत्तिसिद्धयभ्युपगमे अपर तन्निवृत्तिसिद्ध्याऽभ्युपगमनीयेत्यन-वस्था । किंच, अभावप्रतिपत्तौ प्रतियोगित्वरूपं किमुपचरते, व्यावर्तते वा ? अनुवृत्तौ कथं प्रतियो-गिनोऽभावाः ? व्यावृत्तौ कथं प्रतिपेधः प्रतिपादयितुं शक्यः ? तद्विधिकप्रतिपत्तेरन्तर्प्रतिपेध इति चेत्, न। तद्वप्रतिमासने तद्विधिकताया एव प्रतिपन्नमशङ्कः । प्रतियोगिप्रतिमासाद् नायं दोष इति
- २५ चेत्, कं तर्हि विज्ञाने तस्य प्रतिमासः ? यदि प्रत्यक्षे, न युक्तः; तत्संज्ञावसिद्ध्या तन्निवृत्त्यसिद्धेः । स्मरणे तस्य प्रतिमास इति चेत्, न; तत्रापि येन रूपेण प्रतिमाति न तेनाभावाः, येन न प्रतिमाति न तेन निपेधः, तदेवं यदि प्रतियोगित्वरूपादन्योऽभावस्तथापि तत्प्रतिपत्तौ न तन्निवृत्तिसिद्धिः । अनन्यत्वेऽपि तत्प्रतिपत्तौ प्रतियोगिनः प्रतिपन्नत्वाद् न निपेधः । अपि च, तद्व अमावाक्यं प्रमाणं निश्चितं सत् प्रहणाभावनिश्चयनिमित्तत्वेनाभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अनिश्चितम् इति विकल्पद्व-यम् । यद्यनिश्चितमिति पक्षः, स न युक्तः; स्वयम्भवस्थितस्य स्वविधाणादेरिव अन्यनिश्चायकरता योगात् । इन्द्रियादेस्त्यनिश्चितस्यापि रूपादिज्ञानं प्रति कारणत्वाभिश्चायकत्वं युक्तम्, न पुनरभा-वप्रमाणस्य, तस्यापरज्ञानं प्रति कारणत्वासम्भवात्; तदसम्भवश्च-प्रमाणान्वातमकत्वेनावस्तु-त्वात्, वस्तुत्वेऽपि तस्यैव प्रमेयाभावनिश्चयरूपत्वेनाभ्युपगमादित्वात् । नापि द्वितीयः पक्षः, यत-स्तन्निश्चयोऽन्यत्वात्सादृशावाप्यात् प्रमाणादभ्युपगम्येत, प्रमेयाभावाद् वा ? तत्र यदि प्रथमपक्षः, स
- ३५ न युक्तः। अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि-अभावप्रमाणस्याभावप्रमाणाभिधितस्याभावनिश्चायकत्वम्, तस्याप्यन्याभावावप्रमाणाद् इत्यनवस्था । अथ प्रमेयाभावात् तन्निश्चयः, सोऽपि न युक्तः; इतरेतराभ-यदोषप्रसङ्गात् । तथाहि-प्रमेयाभावनिश्चयात् प्रमाणोभावनिश्चयः, सोऽपि प्रमाणाभावनिश्चयाद् इति इतरेतराभयत्वम् । नापि स्वसंवेदनात् प्रमाणाभावनिश्चयः, तस्य मयत्वादनभ्युपगमात्; तत्र अमावाक्यं प्रमाणं सम्भवति । सम्भवेऽपि न तत् प्रमाणचिन्तादमिति प्रतिपादितम्, प्रतिपादयि-

१ “प्रतियोगिप्रहणे संश्लेषम्” पु० २० । २ तथाभूतस्य स्मरणम् शो०, द०, आ०, भ० । ३ तस्य वस्तुनन्तरस्यासिद्धेः (श्री) न प्रतियोगिनो नियतरूपस्य स्मर-दे० । ४ अथ ‘अभिधेः’ इति अयादायम् ।

प्यते च प्रमाणचिन्ताऽपसरै अत्रैव, तथाभाषप्रमाणादपि विषये साधनाभाषनिधायः, अतो न अदर्शननिमित्तोऽपि प्रवृत्तव्यतिरेकनिधायः, तद्भावाद् न प्रवृत्तसाध्ये प्रवृत्तदेहोर्निषमलक्षण-संयन्धनिधायः ।

न चान्यथ-व्यतिरेकनिधायव्यतिरेकेणान्यतः कुतश्चिन्तप्रतिषेधः, निषमलक्षणस्य संयन्धस्य यथोक्तान्यथ-व्यतिरेकव्यतिरेकेणासम्भवान् । तथाहि—य एष साधनस्य साध्यसद्भावे पक्ष भावः ५ अयमेव तस्य साध्ये नियमः, साध्याभावे साधनस्याप्यदयतयाऽभावे एष यः अयमेव सा तस्य तत्र नियमः । अतो यदेवान्यथ-व्यतिरेकयोर्धनोक्तलक्षणयोर्निधायकं प्रमाणं तदेव निषमलक्षण-संयन्धनिधायकम्, तत्रिधायकं च प्रवृत्तसाध्यसाधने हेतोर्न सम्भवतीति प्रतिपादितम्, तद्योनु-मानादपि बाह्यव्यापारलक्षणप्रमाणसिद्धिः ।

अथापि स्यात् पादेषु कारकेषु व्यापारवस्तु फलं दृष्टम्—अन्यथा सिद्धस्वभावाणां कारकाणामेकं १० धारयथै साध्यमनङ्गीहस्य च परस्परं सम्बन्धः—अतस्तद्वस्तुत्ववर्तिनी सकलकारकनिष्पादाऽ-भिमतफलजनिका व्यापारस्वरूपा क्रियाऽभ्युपगन्तव्या इति प्रवृत्तेऽपि व्यापारसिद्धिरिति, यत्तद्-सम्बद्धम् । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि—व्यापारोऽभ्युपगम्यमानः किं कारकजन्योऽभ्युपगमने, आहोस्विद् अजगत् इति विकल्पद्वयम् । तत्र यद्यजगत् इति पक्षः, सोऽभ्युपगमः, यतोऽजगत्स्योऽपि किं भावकपोऽभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अभावकपाः । यद्यभावकप इत्यभ्युपगमः, सोऽभ्युपगमः, यतोऽ- १५ भावकपाये तत्कार्यप्रकाशालक्षणफलजनकत्वं न स्यात्, तस्य फलजनकत्वविरोधान् । अविरोधे वा फलार्थिनः कारकात्वेयं व्यर्थं स्यात्, तत एवाभिमतफलनिष्पन्नार्थिभ्यमस्ति ५ च स्यात्, तद्भावात्-कपो व्यापारोऽभ्युपगम्यतः । अथ भावकपोऽभ्युपगमयिष्यः, तदाऽत्रापि यत्कथम्—किमर्गः निम्नः, आहोस्विद् अनित्यः इति । तत्र यदि नित्य इति पक्षः, सोऽस्तङ्गः । निषमलक्षणव्यापाराभ्युपगमेऽ- २० प्यादीनामप्यर्थदर्शनप्रसङ्गः, शुभाद्यभाषः, सर्वसंवेदनामात्रप्रसङ्गः, बाह्यव्यापारसंवेदयर्थं नु १० व्यक्तम् । अधानित्य इत्यभ्युपगमः, सोऽप्यलौकिकः । अजगत्स्य भावस्यानित्यादेन केनचिद्वस्तुभ्युपग-मान् । अथ वदेत्—मयैवाभ्युपगमः, तत्रापि यत्कथम्—किं कालान्तरस्यापी, उत क्षणिकः । यदि कालान्तरस्यापी, तदा "क्षणिका हि सा न कालान्तरमवतिष्ठते" [] इति वक्षः परिगृहेत । कारकात्वेयं चात्रापि पक्षे फलार्थिनामस्तङ्गम्, विषयकालस्याप्यजगदभावक- २५ व्यापाराभ्युपगमे तत्कालं यावत् तत्फलस्यापि निषेधः । आव्यापारविनाशमर्थप्रकाशालक्षणकार्य- २५ साक्षादङ्गभय-मूर्छादीनामभाषः स्यात् । अथ क्षणिक इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः । क्षणिकमर्ग- २५ व्यापारात्तत्वेनार्थप्रतिभासाभावाद् अवगतार्थप्रतिभासं सर्वं जगत् स्यात् । अथ स्वप्न वक्ष्य- ३० यादिसंज्ञेषु व्यापारोपपत्तौ र्भावः, अजगत्स्य तु तस्यापरकारकजन्यत्वाभावेन, नैतद्वाच्यं, कारकाऽ- ३० नापत्तस्य दृष्ट-काल-स्वरूपप्रतिनियमाभावेत्यभावेनाऽऽपत्तिः । किञ्च, अद्वयवस्तुसिद्धाऽ- ३० जगद्व्यापाराभ्युपगमे तज्जगदर्थप्रतिभासस्यापि तथैव भावान् शुभाद्यभाषदोषस्तद्वत्, नञाजगद- ३५ व्यापाराभ्युपगमः श्रेयान् । अथ जगत्स्य व्यापारः इति पक्षः कार्यत्रिपत्ते, तदाऽत्रापि विषयद्वयम्- ३५ किमर्गो जगत्स्य व्यापारः क्रियाऽऽत्मकः, उत तद्व्यापारकः इति । तत्र यदि प्रथमः पक्षः, न न युक्तः । अत्रापि विकल्पप्रधानसिद्धिः । तथाहि—साऽपि क्रिया किं रूपरसगन्धिः, उत अकार- ४० मिका । यदि रूपरसगन्धिः तदाऽऽत्मको मिश्रलगाद्व्येधो कारकाणां व्यापारात्तदाऽपि व्यापारो न स्यात्, यद्यर्थोऽयं प्रयासस्तरेव स्वयं मयैवमभ्युपगच्छत । अतएवैवमभ्युपगमिष्य क्रिया ४५ व्यापारवभाषा, न, तथाभूतायाः परित्यक्ताभावकपतया फलजनकत्वायोगान् । अभावस्य अजगद्व- ४५ विरोधान् । न च क्रिया कारण-कालाऽपान्तकालवर्तिनी परित्यक्तस्वभावा तद्विरोधस्वभावा वा प्रमाणतोषरचातिषी इति न तस्याः लक्ष्यव्यापारविषयत्वमभ्युपगमं युज्यते । न च क्रियाऽऽत्मको ५० व्यापारः । नापि तद्व्यापारको व्यापारोऽतीतः युक्तः, तत्रापि विषयद्वयद्वयम् । तथाहि—किञ्च- ५० सावक्रियाऽऽत्मको व्यापारो बोधस्वरूपः, अथोपपन्नमात्रो वा । यदि बोधस्वरूपः, तदाऽत्र ५० प्रमाणान्तरादयताभ्युपगमं युक्तः । अथोपपन्नमात्रः, नापमपि पक्षः । बोधमन्त्रादयतापर- ५० बोधमन्त्रत्वात्तद्व्यापारः—न हि विदुस्त्वयिद्विदो व्यापारो युक्तः—"जगत्तु" इति च तद्व्यापारस्य बोधमन्त्रकालमिष्यमानम् । तत्र अथोपपन्नमात्रोऽपि व्यापारः । किञ्च, अतो व्यापारादो धर्मि-

स्वभावाः, उत धर्मस्वभावः इति पुनरपि कल्पनाद्वयम् । धर्मिन्नरूपे प्रागुक्त प्रमायान्तरम्
इयमिति युक्तम् । धर्मस्वभावोऽपि धर्मिणो ज्ञानुत्पत्तिरिति व्यापारः, अथानिरिकः, उभयम्, अनु-
चेति व्यापारो विकल्पाः । न तावदतिरिक्तः, तस्यैव संबन्धमात्रेण 'ज्ञानुत्पत्तिः' इति व्यप-
योगात् । अत्यतिरेकेऽपि ज्ञानस्य नान्यरूपवद् नागो व्यापारः । उभयपक्षानु विरोधमपरि-

५ नाभ्युपगमनीयः । अनुपपन्नस्य अन्योऽप्यप्यवच्छेदकत्वात् नान्यविधानेनापरतिरोधादयुक्तं ।
प्रतिपादितम् । किंच व्यापारस्य कारणजन्यस्याभ्युपगमे नञ्जनने प्रवर्तमानानि कारकाणि नि-
अपराध्यापारभावि प्रवर्तन्ते उत नक्षिपेक्षाणि इति विकल्पद्वयम् । यद्यपी विकल्पाः, न
तद्व्यापारजननेऽपि तद्व्यापारभावि प्रवर्तन्ते नञ्जननेऽप्यप्यव्यापारयुग्मिः प्रवर्तन्ते
मित्यनवस्थितेन कलजननव्यापारोद्भूतिरिति तत्कलव्याप्यनुपपत्तिप्रमत्ताद् न व्यापारपरिकल्पा-

१० धेयः । अथ अपराध्यापारमन्तरेणापि कलजननव्यापारजनने प्रवर्तन्ते इति नायं दोषः, त-
प्रवृत्तव्यापारमन्तरेणापि कलजनने प्रवर्तन्ते इति किमनुपपन्नमानव्यापारकृतप्रमासेन
किंच, अतो व्यापारः कलजनने प्रवर्तमानः किमपराध्यापारस्यपेक्षः, अथ निरपेक्षः इत्यत्रा-
कल्पनाद्वयम् । तत्र यथाद्या कल्पना, सा न युक्ता; अपराधव्यापारजननक्षीणशक्तित्वेन व्यापा-
रस्यापि कलजननव्यापारयोगात् । अथ व्यापारान्तरानपेक्ष एव कलजनने प्रवर्तते, तर्हि कारकाणामपि

१५ व्यापारनिरपेक्षाणां कलजनने प्रवृत्तौ न कश्चिच्छक्तिकथाघातः सम्भाव्यते । अथ व्यापारस्य
व्यापारस्वरूपत्वाभावापराध्यापारापेक्षा, कारकाणां तद्व्यापाररूपत्वात् तदपेक्षा; का पुनरियं व्यापारस्य
व्यापारस्वभावात् ? यदि कलजननकल्पम्, तद् विहितप्रतिक्रियम् । अथ कारकाश्रितत्वम्, तदा
मिश्रस्य तद्व्यवस्थितं विहाय न सम्भवतीत्युक्तम् । अथ कारकपरतन्त्रत्वम्, तदपि न; अनुपपन्नस्या-
सत्त्वात्, नाप्युपपन्नस्य, अन्यापेक्षत्वात्; तथापि तत्परतन्त्रत्वे कारकाणामपि व्यापारपरतन्त्र-

२० स्यात् । अथैवं पर्यनुयोगः सर्वमायप्रतिनियतस्वभावव्यापारैक इत्युक्तः, तथाहि—एवमपि
पर्यनुयोगः सम्भवति—यदेकादिकस्वभावात्वे आकाशस्यापि स स्यात्, इतरथा वहेरपि स न
स्यादिति । स्यादेतत् यदि प्रत्यक्षसिद्धो व्यापारस्वभावो भवेत्, स च न तथेति प्रतिपादितम्
तत एवोक्तम्—

“स्वभावेऽप्यक्षतः सिद्धे यदि पर्यनुयुज्यते ।

२५ ततोत्तरमिदं युक्तं न दृष्टेऽनुपपन्नता” ॥ []

तत्र व्यापारो नाम कश्चिद् यथाऽभ्युपगतः परैः ।

अथातुमानप्रादात्ये स्यादयं दोषः, अत एवायोपचितमविगम्यता तस्याभ्युपगता । ननु दृष्टः
श्रुतो वाऽयोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टकल्पनाऽयोपत्तिः, तत्र कः पुनरसौ भावो व्यापारव्यतिरे-
केण नोपपद्यते यो व्यापारं कल्पयति ? अर्थ इति चेत्, का पुनरस्य तेन विनाऽनुपपद्यमानता ?

२० नोपत्तिः, स्वहेतुतत्त्वस्याः भावात् । किंच, असावर्थः किम् एकज्ञातव्यापारमन्तरेणानुपपद्यमानस्तं
कल्पयति, उत सर्वज्ञातव्यापारमन्तरेण इति वक्तव्यम् । तत्र यदि सकलज्ञातव्यापारमन्तरेणेति पक्षः,
तदा अन्धोनामपि रूपदर्शनं स्यात् तद्व्यापारमन्तरेणार्थोभावात् सर्वज्ञताप्रसङ्गश्च । अथ एकज्ञात-
व्यापारमन्तरेणानुपपत्तिस्तर्हि यावदर्थसंज्ञावत्त्वात् तस्यार्थदर्शनमिति सुसाधैर्भावः । अथ अर्थ-
मोऽर्थप्रकाशतालक्षणो व्यापारमन्तरेणानुपपद्यमानस्तं कल्पयति, ननु साऽप्यर्थप्रकाशताऽर्थधर्मो

३५ यद्यर्थ एव तदाऽर्थप्रक्षोको दोषः । अथ तद्व्यतिरिक्तः, तदा तस्य स्वरूपं वक्तव्यम् । तस्यानुपपन्ना-
नता सा इति चेत्, न; पर्यायमात्रमेतत्, न तत्स्वरूपप्रतिपत्तिरिति स एव प्रभः । किंच, प्रका-
शोऽनुभवश्च ज्ञानमेव, तदनवगमे तत्कर्मतायाः सुतरामनवगम इत्यर्थप्रकाशता-अनुभूयमानते
स्वरूपेणानवगमे कथं ज्ञातव्यापारपरिकल्पिके ? किंच, अर्थप्रकाशतालक्षणोऽर्थधर्मोऽन्यथा-
नुपपन्नत्वेनानिश्चितस्तं कल्पयति, आहोस्त्विद् निश्चित इति ? तत्र यथाद्यः कल्पः, स
४० न युक्तः, अतिप्रमत्तात् । तथाहि—यद्यनिश्चितोऽपि तथात्वेन स तं परिकल्पयति तदो यथा तं

१ ५० १५ पं० ४० । २ का०, पु०, बा० विना सर्वत्र अत्यतिरिक्तः । ३ ५० १० पं० ६ । ४ का०,
पु०, बा० विना प्रवर्तन्ते नायं । ५ व्यापारजनननिरपेक्षाणां का०, पु०, के०, ना०, हा० । ६ ५० १५
पं० १५ । ७ ५० १५ पं० ३४ । ८ ५० १० पं० ५ । ९ का०, पु०, बा० विना सर्वत्र तद्व्यापारः ।
१० स्वभावमात्रः का० । ११ 'तदा यथा तं परिकल्पयति' इत्यर्थं वाट. का०, पु०, बा० विना न भावि ।

परिकल्पयति तथा येन विनाऽपि स लक्षणयते तमपि किं न कल्पयति त्रिदोषाभावात् । अथा-
निश्चिनोऽपि तेन विनाऽनुपपद्यमानाभेन निश्चितः स तं परिकल्पयति तर्हि लिङ्गस्यापि नियतत्वेना-
निश्चितस्यापि स्वसाधनमकल्पं व्याप्नु, तथा च अर्थापत्तिरेव परोद्धार्यनिष्ठायाः कानुमानमिति
वदन्मात्रादाहानुपपत्तौ विधीयते । अथ अन्यथानुपपद्यमानत्वेन निश्चितः स धर्मस्तं परिकल्पयति,
तदा धर्मस्य-क तस्यान्यथानुपपत्तयनिश्चयः । परि दृष्टान्तधर्मिणि तेषां लिङ्गस्यापि तत्र निपतत्य- ५
निश्चयोऽस्तीत्यनुमानमेवार्थापत्तिः स्यात्, एवं चाधोपक्षितानुमानेऽन्तर्भूतेति पुनरपि प्रमाणपट्टा-
भुपगमो विधीयते । अथ साध्यधर्मिणि तद्विषय इत्यनुमानात् पृथगर्थापत्तिः, तदाप्यपि पक्षधर्म-
कृतः प्रमाणान् तस्य तद्विषयः ? यदि विषयोऽनुपलब्धमात्र, तत्र युक्तम् । तस्यैवमर्थिधनोऽनुप-
पत्त्यस्यापि साध्यप्रतिपादनात्, आत्मसंबन्धिधर्मस्तु अनेकान्तिकत्वादिति नान्यथाऽनुपपद्यमानत्व-
निश्चयः । किंच, शर्धाप्यनुपपत्त्यर्थानुपपद्यमानतालक्षणेन स्यात् धर्मस्य य एव स्वकल्पनार्थमायेऽ- १०
पर्येतस्याऽनुपपद्यमानत्वनिश्चयः । स एव स्वकल्पनार्थसंज्ञाये एवोपपद्यमानत्वनिश्चय इत्यर्था-
प्यनुपपत्त्यर्थस्य, स्वसाधनानुमापकस्य च लिङ्गस्य न कश्चिद्विशेष इत्यनुमाननिरासेऽर्थापत्तेरपि
निरासा एव एवेति गार्होत्तरेरपि ब्राह्म्यापारलक्षणप्रमाणनिष्ठाया इत्यम् । येऽपि “संवेदनाद्यर्थं
फलं ब्राह्म्यापारलक्षणे सामान्यनोदधं लिङ्गम्” आहुः, तन्मतमप्यसम्बन्धः, यतः संवेदनाद्यर्थस्य
लिङ्गस्य हि अर्थप्रतिभासस्वभावत्वात्, उत तद्विपर्ययत्वम् इति कल्पनाद्वयम् । तत्रार्थप्रति- १५
भासस्वभावादे किमपरेण ब्राह्म्यापारेण कथितेन इति पक्षस्यम् । तदुपपत्तिलेन विना न
सम्भवेतीति चेत्, न । इन्द्रियादेस्तुत्यापकस्य संज्ञावात् व्यर्थं तापरिकल्पनम् । किमप्यन्तरेण
कारककलापात् फलानिर्गतेः तत्कल्पनेति चेत्, नन्विन्द्रियादिसामान्यस्य क व्यापारः इति
पक्षस्यम् । त्रिषोपसाधिति चेत्, साऽपि कियत् कियान्तरमन्तरेण कथं कारककलापादुपजायते
इति पुनरपि तदेव बोध्यम् । कियान्तरकल्पनेऽनवस्था प्राक् प्रतिपादितेयैः, तत्रार्थप्रतिभास- २०
व्यवसायेऽप्यो व्यापारः कल्पनीयः, निष्पद्योजनत्वात् । अथ द्वितीया कल्पनाऽभ्युपगम्यते, साऽपि
न युक्ता, यतोऽर्थस्य संवेदनं तद् भवत्य ब्राह्म्यापारलिङ्गात् समासाद्ययति, सा च तद्वसंवेदन-
स्वभावात् कथं संज्ञता ? शेषं तु पूर्वमेव निर्णीतमिति न पुनरुच्यते । किंच, अर्थप्रतिभासस्वभावं
संवेदनम्, हाता, तद्यापारश्च बोधामको नैतन् वित्तं कश्चिदपि प्रतिभाति । अथ ‘घटमहं
जानामि’ इति प्रतिपक्षिरीत्या, न येषां निष्ठोर्गुं दास्या, नाप्यस्याः किञ्चिद् बाधकमुपलभ्यते, तत् २५
कथं न विनयसंज्ञायाः ? तथाहि—‘अहम्’ इति ज्ञातुः प्रतिभासः, ‘जानामि’ इति संवेदनस्य,

सापेक्षादेः स्यात्पारकर्तृत्वानुपपत्तिः, अनेकजन्यत्वात् तस्य । निरपेक्षत्वे किं मौल्येन ? तर्तद्ध
संसर्गापेक्षायामपि स्यात्पारकृष्णादनवरतकलसिद्धिः, न चेत्तद् दृष्टमिदं वा । तत्र युक्तं स्यात्पा-
रस्याप्रतीयमानस्य कल्पनम् । को ह्यन्यथा संभवति फलेऽप्रतीयमानकल्पनेनामानमायासयति । ३५
अन्यथासंभवश्च-इन्द्रियादिषु सत्सु फलस्य प्राप्तेवे इतिहा, इन्द्रियादेस्तथाभ्युपगमनीयत्वात् ।

इतोऽपि संवेदनाकथं फलमपरोक्षं दशापारानुमापकमयुक्तम्, स्वदर्शनव्याघातप्रसक्तैः ।
तर्थादि—भवता दून्यवाद-परतःप्रामाण्यप्रसक्तिमयाम्, स्युतिप्रमोपोऽभ्युपगतः, निपतीतस्याती
तयोपपदयभासित्वात् । तथाहि—तस्यामन्वदेश-कालोऽर्थलक्ष्यदेश-कालयोरस्तु प्रतिभाति, न च

१ प्रत्ययम् को० १००० । २ ५० १० पं० ४ । ३ ५० १० पं० ८ । ४ संज्ञाधर्म-वा० ।

५ ५० २१ पं० ९ । ६ अर्थापत्तयेन निराकाराद् अत्र ‘तज्जाऽपेक्षयो’ इति पाठो युक्तः, ‘प्रि०’

परिष्ठाता एव पाठो ६५ । ७ ५० ५० पं० १५ । ८ अत्र ‘तथाहि’ दण्डः इव कारकम् ।

(५० २८ पं० --)

- तद्देशाद्यस्यस्यात्यन्तासत्त्वस्य चासत्प्रतिभासे कश्चिद्विशेषः, यथाऽन्यदेशाद्यस्यसत्त्वमाकारं कु
 धिद्रु भ्रमनिमित्ताद् ज्ञानं दर्शयति तथा अविद्यायशब्दस्येतासत्त्वमपि किं न दर्शयति? तथा
 कथं शून्यादाद् भुक्तिः? तथा परतःप्रामाण्यमपि मिथ्यात्वादाह्यां कस्यचिज्ज्ञानस्य बाधक
 माद्यान्वेषणाद् एकवच्यम्, तदन्वेषणे च सापेक्षत्वं प्रमाणानामपरिहार्यं विपरीतव्यतीर्णं, ततो
 ५ कस्यचिद् ज्ञानस्य मिथ्यात्वम्, तदभावाभान्यदेश-कालाकारार्थप्रतिभासः, नापि बाधकामात्र
 पेक्षा। घ्राणतामिसतेषु ॥ तथाव्यपदेशः स्मृतिप्रमोषात्। तथापि—'इदं रजतम्' इति प्रतीति
 'इदम्' इति पुरोगम्यस्थितार्थप्रतिभासम्, 'रजतम्' इति पूर्वोक्तगत रजतस्वरूपं सादृश्यादेः कु
 श्लिष्टिप्रतिभासत्, तत्र स्वरूपमपि स्वरूपेण नाप्यभासत इति स्मृतिप्रमोष उच्यते। यत्र 'स्वरामि' इति
 प्रत्ययस्वरूप स्मृतेरप्रमोषः, यत्र तु स्मृतित्वेऽपि 'स्वरामि' इति रूपाप्रवेशं कुतश्चिद् कारणात् ता
 १० स्मृतिप्रमोषोऽभिपीयते। अस्मिन् मते 'रजतम्' इति यत् कल्पसंवेदनं तत् किं प्रत्यक्षकतस्य सतः
 किं वा स्मृतेः? यदि प्रत्यक्षकल्पस्य तदा यथा 'इदम्' इति प्रत्यक्षकले प्रतिभाति तथा 'रजतम्'
 इत्यपि, ततश्च मुख्ये प्रतिभासे 'एकं प्रत्यक्षम्, अपरं स्मरणम्' इति किङ्कतो विशेषः। अधोक्तम्—
 'स्मरणस्यापि सतस्त्वुपानयनमाम् तेनाकारेणावगमः' तत् किं 'रजतम्' इत्यत्राप्रतिपत्तिरेव।
 तस्यां शास्त्रोपगम्यमानायां कथं स्मृतिप्रमोषः? अन्यथा मूर्छाद्यवस्थायामपि स्यात्। अथ 'इदम्'
 १५ इति तत्र प्रत्ययामायासाधौ, ननु 'इदम्' इत्यत्रापि एकवच्यम्-किमाभाति? पुरोऽवस्थितं भुक्ति
 शक्यमिति चेत्, ननु किं प्रतिभासरामान्येन तत् तत्र प्रतिभाति, उत सम्प्रतिहातेन? प्रतिगा
 यमानादेन तदाऽभ्युपगमे न स्मृतिप्रमोषः, भुक्तिकाशकले हि स्वगतधर्मनिक्षिपे प्रतिभाममाने
 कुतो रजतस्मरणसंभाषणम्? नहि पटमहणे पटस्मरणसंभ्रः। अथ भुक्तिका-रजतयोः सादृश्यात्
 भुक्तिप्रतिभासे रजतस्मरणम्, न, तस्य निष्ठमान-येऽव्यक्तिरुत्तरायाम्। यदा हावापाटनधर्मोपा
 २० तितं भुक्तिरूपं प्रतिभाति तदा कथं सदृशवस्तुस्मरणम्? अन्यथा सौक्ष्म्यं स्यात्। सामान्यमात्र-
 प्रदर्शने हि तत् कदापि न वेदति, साक्षात्पाटनमत्रप्रतिभासे, तत्र 'इदम्' इत्यत्र भुक्तिकाशकस्य
 प्रतिभासकाद् तदाव्यपदेशः। सम्प्रतिहातेनाप्रतिभासमानस्यापि तद्विषयवस्तुभ्युपगमे इतिप-
 र्यावृत्ततां तद्देशावनिमित्तमात्रादीनामपि प्रतिभासा। स्यात्। न चाप्रतिभासमानानामभिध्रुयादीनामपि
 प्रतीतिरत्रकदाचन हि तद्विषयता तत्त्वज्ञे। तत्र 'इदम्' इत्यत्र भुक्तिकाशकप्रतिभासा। नापि
 २५ 'रजतम्' इत्यत्र स्मृतिवेदति तस्याः स्वरूपेणानवगमाम् प्रमोषः, इत्यभ्युपगमो मुक्तः। अथ
 इत्यभिध्रुयनुसंधेन प्रतिभासीति तत्प्रमोषोऽभ्युपगम्यते, नवेद्यं सौक्ष्म्यवाद-परमात्रमात्रव-
 द्वादास्मरणमवगमनां विषयिनव्यानिगतिना। न चाप्रतिपत्तिरेव, 'रजतम्' इत्यत्र स्मरणसा-
 दृशकत्वात् सा प्रतीतिमानाम्। इदमेवैतरेषाम्-अवेद्यंवेदनमपरोक्षं सामान्यमोदयं किञ्च परिहात-
 वानां तद्वत्त्वमभ्युपगम्य तदा स्मृतिप्रमोष रजतम् इत्यत्र सौक्ष्म्यम्, इत्याशयेदमम्।
 ३० इतिप्रमाणैः अवेद्येति रजतमनुभवमानस्य न सौक्ष्म्यं स्मृतिप्रमोषाभावप्रमाणम्। नापि
 स्मृतेरप्रमोषः प्रमाणव्युत्पन्नम्। निर्विषयव्यातिरनु भाव्युपगम्य तत् 'रजतम्' इत्यत्र सौक्ष्म्यं
 स्मृतेरप्रमोषः प्रमाणव्युत्पन्नम्। प्रमाणः। किञ्च, स्मृतिप्रमोषः पूर्वोक्तसौक्ष्म्यमपरा-
 द्वादास्मरणम्, तत्र तदभ्युपगमेति सामान्यम्। तथाहि-सदृशवस्तुप्रतिभासोऽपि साक्षात्प्रत्यये-
 न वेद्येन स्मृतेरप्रमोषः, इति सत्यमनुभवः। इति साक्षात्प्रत्यय-बाधकमात्रोपायादेव।
 ३५ इत्यत्र उच्यते। तत्र च सत्यमनुभवस्या प्रतीतिरिति। यत्र हि स्मृतिप्रमाणतो न सत्यमासी
 तदाऽप्रमोषः, यत्र न सत्यमनुभवः स्मृतिप्रमोषावगम्य इति कथं न बाधकमात्रोपायादेव। यत्र
 उच्यते तत्र सत्यमनुभवः? इत्यत्रादृशवस्तुप्रति स्मृतिप्रमोषाभ्युपगमेऽपरादाति। तथाहि—
 अवगम्येति तदाऽपरादः, अन्यथाऽप्रमोषः तदाऽपरादः ज्ञाने च प्रतिभाति सा, यत्र बाधकमात्रोपायादेव
 ४० इतिप्रमाणैः रजतमनुभवमपि तद्विषयवस्तुप्रतिभासमात्रमात्रमात्रम्। तदाऽपरादः तदाऽपरादः
 इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ४५ इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ५० इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ५५ इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ६० इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ६५ इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ७० इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ७५ इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ८० इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ८५ इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ९० इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 ९५ इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।
 १०० इतिप्रमाणैः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्। तदाऽपरादः इति प्रमाणव्युत्पन्नम्।

अथान्यायमासोऽसौ, तदाऽत्रापि यत्कथ्यम्—किं तत्कालोऽन्यायमासोऽसौ, अथोत्तरकालमायी? यदि तत्कालमायी अन्यायमासः स्मृत्यः प्रमोषस्तदा घटादिमानं तत्कालमायि तस्याः प्रमोषः स्यात् । अथोत्तरकालमायसौ तस्याः प्रमोषः, तदप्ययुक्तम् । अतिप्रसङ्गात्—यदि नामोत्तरकाल-मन्यायमासः समुत्पद्यः, पूर्वज्ञानस्य स्मृतिप्रमोषत्वेनाभ्युपगमस्य तस्ये किमायानम् । अन्यथा सर्वस्य पूर्वज्ञानस्य स्मृतिप्रमोषत्वप्रसङ्गः । अथान्याकारवेदिक्यं तस्या असौ, तदा विपरीतव्याप्तिः ५ स्यात् न स्मृतिप्रमोषः । कश्चासौ विपरीत आकारस्तस्याः? यदि स्फुटार्थापमातिरवम्, तदसौ प्रत्यक्षस्याकारः कथं स्मृतिभ्रम्यन्धी? तत्सम्बन्धित्वे वा तस्याः प्रत्यक्षरूपतेय स्यात् न स्मृतिरूपता । अत एव द्रुतिकार्या रजतप्रतिमासस्य न स्मृतिरूपता तत्प्रतिमासेन व्यग्रव्याप्यते, तस्य प्रत्यक्षरूपतया प्रतिमासनाम् । नापि बाधकप्रत्ययेन तस्याः स्मृतिरूपता व्यग्रव्याप्यते, यतो बाधकप्रत्ययः तत्प्रतिभातव्याप्यम्यासद्वयरूपत्वमावेदयति, न पुनस्तद्ज्ञानस्य स्मृतिरूपताम् । १० तथाहि—बाधकप्रत्ययः यत् प्रवर्तते—‘न इदं रजतम्’, न पुनः ‘रजतप्रतिमासः प्रवृत्तः स्मृतिः’ इति । तत्र स्मृतिप्रमोषरूपता स्रान्तदृशामभ्युपगमन् युक्ता । अतो मायमपि सत्पक्षः । तन्मार्धत्वेदेन- ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ रिति स्थितम् ॥

[पेदाऽपीरुपेयत्वपरीक्षणम्]

वाचस्पत्यस्य तु अभिप्रेत्यविषयज्ञानस्य यदि प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तदा अपौरुषेयत्वस्या-सम्भवाद् गुणवस्तुत्वप्रतीतलक्षणादकः दास्योऽभ्युपगम्यते । अथ तत्प्रतीत्यर्थं नाभ्युपगम्यते तदा तत्तत्प्रतीत्यनुरूपं प्रामाण्यमपि न स्यादिति प्रामाण्यवशात्तत्प्रतीत्यर्थं दास्य-प्रतीत्यर्थं ३० दृष्टान्तं दास्य-जितपक्ष इति जिनास्तेषां ‘दास्येन’ नेदभ्युपगम्यते इति प्रसङ्गात्तत्प्रतीत्यर्थं ।

न चात्रैवं प्रत्येकं—यदि जितदास्येन जितप्रतीत्यर्थेन तद्वत् निश्चितप्रामाण्यमभ्युपगमनीयम्—अन्यथा प्रामाण्यस्याप्यनभ्युपगमनीयत्वादिति प्रसङ्गात्तत्प्रतीत्यर्थं प्रतिपाद्यते इति प्रतीत्यर्थं—तत्प्रतीत्यर्थं ३० दृष्टान्तं दास्य-जितपक्ष इति जिनास्तेषां ‘दास्येन’ नेदभ्युपगम्यते इति प्रसङ्गात्तत्प्रतीत्यर्थं ।

‘महं मिच्छेदं लक्षणमुदमद्वयस्य अयमसारस्य ।

जिणययनस्य भागयतो संविगातुहादिनामस्य’ ॥ [तृतीयकाण्डे पाथा ७०]

इत्यादि ।

अथमेवाधौ बौद्धयुक्तयुपमासेन समर्थितः । अन्यत्राप्यप्यमनोपदेयेणान्यमतजिनास्तेऽप्येवाभिप्रेत्यो दृष्ट्या, सर्वमप्यमनोपदेयेणाप्येव तस्यैवमतस्येव, विपरीतानां विषयेष्वप्येवमप्यमनोपदेयेणाप्येव ३० अत एवोक्तमनोपदेये प्रामाण्यव्याप्यम्—

‘उदघातिव सर्वमिन्द्रियः समुदीर्णोऽप्यपि नाथ । दृष्टयः ।

न च तासु भवान् प्रददयते, प्रतिभवास्तु तदिति स्वचोदयिः’ ॥ [चतुर्थकाण्डे पाथा १५]

अथपि स्यात्, यदि प्रामाण्यव्याप्यत्वात्तदोपमासो गुणविनिर्मुक्त एव भवेत् तदा स्यादेव ३० प्रसङ्गात्तत्प्रतीत्यर्थं, दास्योऽपीरुपेयत्वेनापि तस्य सम्भवात् कथं प्रसङ्गात्तत्प्रतीत्यर्थं ३० अतदेव ३० अथोत्तरकालमायसौ तस्याः प्रमोषः, तदप्ययुक्तम् । अतिप्रसङ्गात्—यदि नामोत्तरकाल-मन्यायमासः समुत्पद्यः, पूर्वज्ञानस्य स्मृतिप्रमोषत्वेनाभ्युपगमस्य तस्ये किमायानम् । अन्यथा सर्वस्य पूर्वज्ञानस्य स्मृतिप्रमोषत्वप्रसङ्गः । अथान्याकारवेदिक्यं तस्या असौ, तदा विपरीतव्याप्तिः ५ स्यात् न स्मृतिप्रमोषः । कश्चासौ विपरीत आकारस्तस्याः? यदि स्फुटार्थापमातिरवम्, तदसौ प्रत्यक्षस्याकारः कथं स्मृतिभ्रम्यन्धी? तत्सम्बन्धित्वे वा तस्याः प्रत्यक्षरूपतेय स्यात् न स्मृतिरूपता । अत एव द्रुतिकार्या रजतप्रतिमासस्य न स्मृतिरूपता तत्प्रतिमासेन व्यग्रव्याप्यते, तस्य प्रत्यक्षरूपतया प्रतिमासनाम् । नापि बाधकप्रत्ययेन तस्याः स्मृतिरूपता व्यग्रव्याप्यते, यतो बाधकप्रत्ययः तत्प्रतिभातव्याप्यम्यासद्वयरूपत्वमावेदयति, न पुनस्तद्ज्ञानस्य स्मृतिरूपताम् । १० तथाहि—बाधकप्रत्ययः यत् प्रवर्तते—‘न इदं रजतम्’, न पुनः ‘रजतप्रतिमासः प्रवृत्तः स्मृतिः’ इति । तत्र स्मृतिप्रमोषरूपता स्रान्तदृशामभ्युपगमन् युक्ता । अतो मायमपि सत्पक्षः । तन्मार्धत्वेदेन- ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ रिति स्थितम् ॥

१ उदघातिव सर्वमिन्द्रियः (२० ११, प्रथम २०—१० १) अथ सत्ये एव दृष्टयः—‘उदघातिव सर्वमिन्द्रियः सर्वमिन्द्रियः सर्वमिन्द्रियः’ ॥ १-‘नाभ्युपगम्य तस्ये (इत्यादि) २०, २०, २०, २०—‘नाभ्युपगम्य तस्ये किमा-२० । १ अथप्य-११०० । ४ जीमोत्तरकाले प्रमा-२०, २०, २० । ५ ‘उद’ इति २००० ।

[illegible]

मन्त्रः । तस्मिन्निवितास्वादस्य मधोद्विः प्रामाण्यमभ्युपगम्यते; अभ्युपगमे वा पीडोपपत्तेर
 स्यात् । अथ हि मन्त्रनिन्दकानि वैद्वर्चांसि श्रूयन्ते-

“मन्त्रं न मनः समवर्तनात्” [श्रुवेद् अष्ट ८, मं १०, सू ११]

“मन्त्रं चैतानि निःश्रुतानि” [यद् ७ उ० अ० २, ब्रा० ४, सू १०]

“पादवस्त्र इति शोवात्” [यद् ७ उ० अ० २, ब्रा० ४, सू ११]

तत्र मन्त्रादपि तस्मिन्निविः । नान्युपमानात् तस्मिन्निविः, यदि हि बोधनासदं वाचनमपेक्षते
 त्रि चेद् निन्दे स्याद् ननु नन्वाहदोषमानेव वेदस्यापीदमेवमुपमानात् निन्दे स्यात् । न च
 त्तिदम्, इत्युपमानादपि न तस्मिन्निविः । नान्यथापि, अपादपेक्षयातिरेकेनापमानात्
 वेदे कस्मिन्निविदमस्मात् । नाप्रामाण्यमात्रावगमो धर्मोऽनुपपन्नानो वेदस्यापीदमेव

१० नन्विदमस्मिन्निवि, अपमानात्तदपि तत्र धर्मस्य भावाद्पीदमेव स्यात् । न चासौ तस्मिन्निवि
 वेदेन तस्मिन्निविदमस्मात् । अथान्तरात्तदपि पुनस्तत्र कर्तुमुपमानात् पुनरानां वस्तुम
 ज्ञानमपिदु स्मृत्वात् तद्विदमस्मिन्निविदमस्मान्नाप्यस्य तत्र समवायः नाप्रामाण्यमात्रावगमो धर्मो
 स्य सत्यः वेदे त्वन्नाप्यववक्तव्योवाहदस्य पुनस्तत्र कर्तुमावाद्प्रामाण्यमात्रावगमो धर्मो

सत्यः । कुतः पुनस्तत्र पुनरानां निश्चिनः ? अन्यतः प्रमाणादिति चेद्, तस्मिन्निविदमस्मात्
 ११ तस्मिन्निविदमस्मात्, अपमानात्तदपि चेद्, नः इत्येवमप्यववक्तव्यमाह । तथाहि-प्रमाणादिति पुनः
 मन्त्रनिन्दकानामपि तस्मिन्निविदमस्मात्, तस्मिन्निविदमस्मात् चाप्यपि तस्मिन्निविदमस्मात्
 कस्मिन्निविदमस्मात्, तस्मिन्निविदमस्मात् चाप्यपि तस्मिन्निविदमस्मात्
 कस्मिन्निविदमस्मात्, तस्मिन्निविदमस्मात् चाप्यपि तस्मिन्निविदमस्मात्

तेन तत्र तत्र कस्मिन्निविदमस्मात् । वेदे कुतः पुनरानां ?
 २० तस्मिन्निविदमस्मात् इति चक्षुःपुनरानां ।
 पुनरानां कस्मिन्निविदमस्मात्, अपमानात्तदपि
 कस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात् इति चक्षुःपुनरानां
 पुनरानां कस्मिन्निविदमस्मात् न तस्मिन्निविदमस्मात् पुनः
 कस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात् इति चक्षुःपुनरानां

२१ पुनरानां कस्मिन्निविदमस्मात् ।
 [१]

तत्र तस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 २२ तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्

तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्

तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्
 तस्मिन्निविदमस्मात् कस्मिन्निविदमस्मात्

गृहीतसम्बन्धोऽर्धप्रतिपादकः शब्दो नित्यः । तदुक्तम्—“दर्शनस्य परार्थत्वाप्रतिपादकः शब्दः” इति ।
अथ मतम्—भूयो भूय उच्चार्यमाणः शब्दः साहचर्यादेकत्वेन निश्चीयमानोऽर्धप्रतिपत्तिं विदधाति,
न पुनरित्यस्यात् । तत्र किंचित्स्थित्यपरिकल्पनेन प्रमाणव्यतिरेकेण, तदुक्तम् । साहचर्येण शब्दा-
द्वयप्रतिपत्तेः—न हि साहचर्यात् शब्दः प्रतीयमानो वाचकत्वेनाप्यप्यसीयते किन्वेकत्वेन । तथा-
द्येवं प्रतिपत्तिः—“य एव संबन्धग्रहणसमये मया प्रतिपद्यः शब्दः स प्रयागम्” इति । किंच, साह-
चर्याद्वयप्रतिपत्तौ ज्ञान्तः शब्दाद्वयप्रत्ययः स्यात् । न हान्यस्मिन् गृहीतसंबन्धेऽप्यसाद्वयप्रत्ययोऽ-
ज्ञान्तः, यथा गोशब्दे गृहीतसंबन्धेऽप्यशब्दाद् गवार्थप्रत्ययः । न च भूयोऽप्यप्यसामान्ययो-
गस्यकरो साहचर्यं दाधे संमयति, विशिष्टवर्णात्मकत्वाच्छब्दस्य, वर्णानां च निरप्ययवत्त्वात् ।
न च समानस्थाने-करणजन्यत्वसंज्ञकं साहचर्यं प्रतिपद्युं दाधयम्, परकीयस्थान-करणादेरती-
न्द्रिपत्वेन तत्तन्व्यव्यतिरेकस्याप्येवमिति । न च गत्यादिपिशिष्टाणां ग्राहीनां वाचकत्वमभ्युपगन्तुं १०
शुक्लम्, गत्यादिसामान्यस्याभावात् । तदभावाच्च ग्राहीनां गानात्वायोगान्, तदयोगश्च प्रत्यभिज्ञाया
ग्राहीनामेकत्वनिष्ठायात् । अत एव न सामान्यनिबन्धना गादिषु प्रत्यभिज्ञा, किंच, किं गत्यादीनां वाच-
कत्वम्, अत गादिष्वकीनाम् । न तावद् गत्यादीनाम्, नित्यत्वेनास्मद्भ्युपगमाध्ययनप्रसङ्गात् ।
गापि ग्राहीनां वाचकत्वम्, विरुद्धानुपपत्तेः । तथाहि—किं गत्यादिपिशिष्टे व्यक्तित्वं वाचकम्, १५
अत गादिष्वेकविशेषः । तत्र न तावद् गादिष्वेकविशेषः, सामान्ययुक्तत्वात् तद्वान्ययाम् ।
तस्यान्तर्भू-
त इति ।
स्यान् १२०

[चत्वारषष्टिः—शब्दनित्यत्वविरमणम्]

अत्र प्रतिपिपीयते, यदुक्तम्—दर्शनस्य परार्थत्वाप्रतिपादकः शब्दः, अनित्यत्वे पुनः पुनरुच्चारणा-
संमयाद् न समग्रग्रहः, तदभावे शब्दाद्वयप्रतिपत्तिर्न स्यादिति परार्थत्वादीत्यर्थत्वात्प्राप्त्याऽनुरक्त-
मित्यः शब्दः” तदुक्तम् । अनित्यत्वापि धूमादेरिवावगतसंबन्धत्वात्प्राप्त्याऽप्यसंमयाद् शब्दस्य,
न हि धूमादीनामप्येवैव व्यतिरेकत्वादितिपादिका किन्वेकत्वेन । न यानाभिमतसमानपरिपत्तीनां
सर्वधूमादिष्वकीनामर्थोद्देशात् स्वतात्पर्येण संबन्धः दाधयो ग्राहीनुम्, असाधारणत्वेन सर्वधूमा-
दिष्वकीनामर्थोद्देशात् । न च लिङ्गाऽनुमेयसामान्ययोस्तत्र संबन्धग्रहणम्, दाधेऽप्यस्य स्थापय १०
समानत्वात् । न च ‘धूमात्वाद् मया प्रतिपद्योऽस्ति’ इति प्रतिपत्तिः किं धूमादिति । सा च
लिङ्गाऽनुमेययोः सामान्यविशिष्टव्यक्तिमात्रयोः संबन्धग्रहणे सति सामान्यविशिष्टात्तिरवयव-
गमे युक्ता, न च धूमसामान्यादभिज्ञासामान्यत्वात् । यथा च सामान्यविशिष्टस्य विशेषस्य शत्रुमेव-
पण्यं वाच्यं वैऽनुपपन्नमीयम्—अन्वया सामान्यमात्रस्य बाह्यपर्यङ्किताऽत्रनवावे क्षमाद्य-
र्थविशयाश्च सामान्यसाध्यापानादेव समुद्भूतेर्बाह्यपर्यङ्किताऽनुमेय-वाच्यमितिमात्रम् प्रवृत्तयः १५
येन लिङ्गि-वाच्यप्रतिभासयोऽसामान्यप्रसङ्गात्—तथा धूम-शब्दयोल्लिङ्गिणोः तत्तन्मभ्युपगन्त-
व्यम्, न्यायस्य सामान्यत्वात् । न चानुमेयाव-वाच्यत्वात्सामान्यं व्यतिरेकविशिष्टेणानुपपन्नमानं तां
दाधयतीति दाधयत्वा प्रवृत्तिर्भविष्यतीति शङ्कः दाधयम्, कममनीतेरभावात्—न हि लिङ्ग-वाच्यश्च-

- नितलिङ्गि-वाच्यप्रतिभासे प्राक् सामान्यप्रतिभासः पश्चाद् व्यक्तिप्रतिभास इति प्रमत्तनीत्यनुभवः ।
 'न च लक्षणा संभवति' इति प्रपञ्चनः प्रतिपादयिष्याम इत्यान्तां तावत् । एवं सामान्यविशिष्ट-
 धूमादिलिङ्गस्य गमकत्ववद् गत्यादिविशिष्टमादिवाचकत्वे न किञ्चित्प्रत्ययेन, तदभावेऽपि धूमा-
 दिभ्य इवार्थप्रतिपत्तिसंभवात् । अथ धूमादौ सामान्यस्य संभवात् पूर्वोक्तेन न्यायेन गमकत्व-
 ५ मस्तु, शब्दे तु न किञ्चित् सामान्यमस्ति यद्विशिष्टस्य शब्दस्य वाचकभावः । शब्दत्वमिति चेत्,
 न; गोशब्दस्य शब्दत्वविशिष्टस्य स्ववाच्ये न संबन्धग्रहः । न च शब्दत्वमपि गादिषु विद्यते गोश-
 ब्दत्व-गत्यादीनां तु सत्त्वे का कथा । शब्दत्वादीनां त्वभावो वर्णान्तरग्रहणे वर्णान्तरानुसन्धाना-
 नामावात्, यत्र सामान्यमस्ति तत्रैकग्रहणेऽपरस्यानुसन्धानं दृष्टम् यथा शाबलेयग्रहणे बाहुले-
 यस्य, वर्णान्तरे च गादौ गृह्यमाणे न कादीनामनुसन्धानम्, तत्र तत्र शब्दत्वादिसंभवः, एतदयुक्तम् ।
 १० यतः किमिदमनुसन्धानं भवतोऽभिप्रेतं यद् वर्णान्तरे गृह्यमाणे वर्णान्तरस्य नास्तीति प्रतिपादते ।
 यदि गादौ वर्णान्तरे गृह्यमाणे 'अयमपि वर्णः' इत्यनुसन्धानाभावात्, तदयुक्तम्, एवंभूतानुस-
 न्धानस्यानुस्यूमानश्वेनाभावासिद्धेः । अथ गादौ वर्णान्तरे गृह्यमाणे 'अयमपि कादि' इत्यनुस-
 न्धानाभावात् सामान्यसङ्गायलक्ष्णत्वेऽप्यस्तिदनुसन्धाने, शाबलेयादायपि व्यत्यन्तरे गृह्यमाणे
 'अयमपि बाहुलेयः' इत्यनुसन्धानाभावाद् गोत्यस्याप्यभावः प्रसक्तः । अथ तत्र 'गौर्गी' इत्यनुस-
 १५ ताकाप्रत्ययस्यादाधितस्य सङ्गाधाद् न गोत्यासत्त्वम्, एतद् गादिष्वपि समानम्—तत्रापि 'वर्णो
 वर्णः' इत्यनुसङ्गाकारस्यादाधितस्य प्रत्ययस्य सङ्गाधात् कथं न वर्णेषु वर्णत्वस्य, गादिषु गतादौ,
 शब्दे शब्दत्वस्य संभवो निमित्तस्य समानतात् ? तथाहि—समानाऽसमानरूपासु व्यक्तिषु
 क्वचित् 'समाना' इति प्रत्ययोऽप्येति, अन्यत्र ध्यायत्ते, यत्र च प्रत्ययानुवृत्तिलक्ष सामान्यप्रत्ययस्या
 नाप्यत्र, सा च प्रत्ययानुवृत्तिर्गादिष्वपि समाना इति कथं न तत्र सामान्यप्रत्ययस्या ? यदि पुन-
 २० र्गादिष्वनुसङ्गाकारप्रत्ययसत्त्वेऽपि न गत्यादिसामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि शाबलेयादिष्वपि न गोश-
 सामान्यमभ्युपगमनीयम्, न हि तत्रापि तथामूतप्रत्ययानुवृत्तिमन्त्रेण सामान्याभ्युपगमेऽशङ्क-
 निमित्तमुपदिश्यामः । अक्षजन्त्यवगम्य अवाधितरादि च प्रत्ययस्योभयत्रापि विशेषः समानः । यदि
 धानुगताऽदाधिताऽक्षजप्रत्ययविशेषप्रियवाये सत्यपि गत्यादेरभावात्, गादेरपि व्यावृत्तधाम्-
 तप्रत्ययविषयस्याभावः स्यात्, ततश्च कस्य दर्शनस्य परार्थत्वाभित्यर्थं साध्येन ? अथ गादौ भोत्र-
 २५ प्राहण्यनिमित्तोऽनुगतः प्रत्ययो न सामान्यनिमित्तः, तदप्ययुक्तम् । भोत्रप्राहण्यस्यस्त्रीनिर्दिष्टत्वेन
 नपगमे निमित्ताप्राहणे तद्वहणनिमित्तानुगतप्रत्ययस्य गादावभावात्प्रसङ्गात् । न च प्रत्ययमिदया गादौ
 नामेकत्वमिदमेतद्विदित्यन्यत्र तेषु गत्यादिनामान्यस्याभावात् इति युक्तमभिधानम्, गादेरप्रसङ्ग-
 काया दत्तपुनर्ज्ञानकेता-नस्यादिभिरप्य तस्या ज्ञानतयात् । अथ दक्षिणपुनर्दक्षिणे नक्षत्रादिरादौ
 प्रत्ययमिदया दाधितत्वेन ज्ञानार्थं न पुनर्गादौ, ननु तत्र प्रत्ययमिदयाः किं वाचकम् ? जगत्प्राहणे-
 ३० र्दर्शनमिति चेत्, ननु गादावप्यन्तरालेऽदर्शनं समानम् । अथ दक्षिणपुनर्दक्षिणे नक्षत्रादिरादावभा-
 वनिमित्तमन्तरालेऽदर्शनम्, न गादावभावावनिमित्तम्, किं पुनरत्रादर्शननिमित्तमिति वक्तव्यम् । किमपि
 वक्तव्यम् अमिदमेतन्मात्रम् ।

- अथ केयममिदमितिर्वदमादादन्तराले गाद्यप्रतिपत्तिः ? वर्णान्तिसंस्कारः । अथ कोऽयं
 वर्णान्तिसंस्कारः ? आत्म-मनःसंयोगपूर्वकप्रत्यक्षप्रतिवेन कोट्येन धातुना तात्प्रादिसंयोग-विभा-
 ३५ गवतात् प्रतिनियतवर्णान्तिसंस्कारत्वेन मेदमासादयता वक्तुमुक्तमपीवगतेः स्वर्गनिर्दिष्टप्रत्ययस्य,
 तद्वहण्य च ग्राह्यैः प्रेरणान् कार्यानुमानेन, देशान्तरे शब्दोपलब्ध्यवस्थाऽनुपपत्त्या च प्रतीय-
 मानेन निरुपपन्नतया गद्यादिर्वैषम्य, भोत्रस्य, उभयस्य चाऽऽधारकाणां धातुनामानपत्ते-
 यद्वहण्यं वक्तव्यं स्यात्, भोत्रसंस्कारः, उभयसंस्कारमिति चेत्, ननु 'वर्णसंस्कारोऽभिप्रेतः'
 इत्यनुपगमे आचारकवापुर्निर्दिष्टान्नवननितिप्रतिपात्ताद् वर्णोऽपान्तराले हानं न जनयतीति
 ४० प्रसङ्गः स्यात्, सा च शब्दवैषम्यकणां कथञ्चिदभिप्राऽभ्युपगमनस्या, एकात्म्यमेव ततो
 वक्तव्यं स्यात् 'तस्य दर्शनः' इति संस्कारानुपपत्तेः । उपकारे वा तदुपकारिका अपरा शक्ति-

भ्युपगमत्तथा, तस्या अपि ततो भेदेऽनवस्था, अभेदे प्रथमेव शक्तिः कथञ्चिदभिधाऽभ्युपगमनीया, एवं हि पारम्पर्यपरिधमः परिहृतो भवति । तथाभ्युपगमे च तद्व्यक्तिप्रतिष्ठाने धर्मेष्टकरूपेण तदभिधमाधारकेण प्रतिष्ठनं भवति, ततश्च कथं नानित्यत्वम् । इत्यञ्जकेनापि शक्तिप्रतिष्ठापनपन्यारेण विज्ञानजननशक्त्यादिमोघेन धर्मस्वरूपमेवापिर्भावितं भवतीति कथं न धर्मस्य व्यञ्जकत्वमन्यम् ! इत्यञ्जकाद्यतिविज्ञानजननस्वरूपे धर्मो यदि तेनैव स्वरूपेणापत्तिरने तदा सर्वदा तद्व्यभिक्तिज्ञानप्रसङ्गः, सर्वदा तदजननस्वभावस्य भावात्, 'सदृशकथंवेदा च नित्यस्य न भवति' इति प्रतिपादयिष्यामः । अजनने वा न तत्त्वभावेति प्रथममपि ज्ञानं न जनयेत्, यो हि यत् जनयति न स तदजननस्वभावः, यथा शालिबीजं यथाह्वरमजनयन्न तदजननस्वभावम्, न जनयति च धर्मो व्यञ्जकमिमनपाप्यभिन्नकोऽपि सर्वदा स्वप्रतिमासिक्तानमिति न सर्वदा तदजननस्वभावः । तत्स्वभावाभावे चोत्तरकालं तदेवानित्यत्यमिति व्यर्थमभिव्यक्तिकल्पनम् । अपि च, धर्मोऽभिन्नानिपक्षे कोट्येन १० पापुना धावद्गममभिन्नता यावान् धर्मविभागोऽपनीतावरणः कृन्तनावत एव ध्वजं स्यात् न तमस्तस्य धर्मस्येति दण्डदोस्तस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ धर्मस्य निरवयवत्वादेकयोस्तावत्तावरणः सर्वत्र तथेति भगवदि तद्वैवाचनीतावरण इति नार्यं दोषसादं निर्विभागात्वादेवैकज्ञानपनीतावरणः सर्वत्र तथेति भगवदि धर्मं न स्यात् । सर्वत्र सत्तामना धर्मस्य परिसमाप्तत्वात् सामर्थ्येन भवणाभ्युपगमे धर्मस्याभ्यापकत्वम् अनेकाय च दुर्निवारम् । यदि धर्मविभागो निर्विभागात्वेन सर्वत्राभिव्यक्तस्तदा सर्वदेवापस्थितस्तस्य भवणं स्यात् । यद्युच्यते—यथेयोत्पन्नानोऽयमुत्पत्तिवादितां पक्षे दिग्गदीनामभिभागादधिभक्तीनादिसंवेगिध्वजेन स्वरूपेणासवेगतोऽपि सर्वान् प्रति भवमपि न सर्वत्र भगवते किन्तु यच्छरीरसमीपवर्ती धर्मो उत्पन्नस्तेनैवासां पृष्ठते तथाऽस्तरपक्षेऽपि स्यातः सर्वगतोऽपि धर्मो न सर्वत्रैवैवैवभगवते किन्तु यच्छरीरसमीपवर्त्योऽभिव्यक्तस्तेवेति इत्यञ्जकमप्यनिसन्निधानाऽसन्निधानकृते धर्मस्य भवणम् अधर्मेण च युक्तम् । एतदेवाह—

२०

"यथेयोत्पन्नानोऽपि न सर्वत्र भगवते ॥

दिग्देवाद्यविभागेन सर्वान् प्रति भवमपि ।

तथैव परसमीपस्थैर्नादैः स्याद् यस्य संस्कृतिः ॥

तेरेव पृष्ठते शब्दो न दूरस्थः कथञ्चन" । इति, [स्तो० या० सू० ६, श्लो० ८४-८५]

तदपि प्रलापमात्रम् । यतो यदि व्यञ्जका धावयो धर्मैव संनिदितास्तत्रैव धर्मसंस्कारे कुमुत्सदा २५ स्याद्व्येतत्, किन्तु तथाभ्युपगमे धर्मस्य सावयवत्वम् अनभिव्यक्तस्वरूपादभिव्यक्तस्वरूपस्य च भेदादनेकाय च स्यात् । सर्वोत्पन्ना तु संस्कारे—

"यच्छरीरसमीपस्थैर्नादैः स्याद् यस्य संस्कृतिः ।

तेरेव पृष्ठते शब्दस्त्वा दूरगतैर्न किम्" । ॥ []

उत्पत्तिपक्षे तु अभापकत्वाद् परसमीपवर्ती धर्मो उत्पन्नस्तेनैवासां पृष्ठते न दूरस्थेति युक्तम् । ३० "दिग्देवाद्यविभागेन" इति श्रुतीपाठस्तत्तम्, अविभागास्य कश्चिद् वस्तुनोऽसंभवेनानभ्युपगमात् । किंच, अभापकत्वेन धर्मोनामेकधर्मोऽप्यवस्थापये समानदेवात्येन सर्वधामनाहृतत्वाद् युगपत् सर्वधर्मभुतिश्च स्यात् । अथापि स्यात् प्रतिनियतधर्मध्वनान्वयाऽनुपपत्त्या व्यञ्जकभेदसिद्धेः प्रतिनियतधर्मैः प्रतिनियताऽऽधारकनिराकरणद्वारेण प्रतिनियतधर्मसंस्काराद् न युगपरसर्वधर्मभुतिदोषः, स्यादेतद् यदि व्यञ्जकानां धावूनां भेदः स्यात्, स धावार्कभेदनिवन्धनः, अन्यथा तदभेदेऽभिधायारकापनेनृत्वेन युतो व्यञ्जकभेदः ? आधारकभेदोऽपि धर्मदेशभेदनिवन्धनः, अन्यथा समानदेवानां पदर्थैकस्याधारकः तदेवापरस्यापि इत्याधारकभेदो न स्यात् । देशभेदोऽपि धर्मोनामभापकत्वे सति स्यात्, अभापकत्वे तु परस्परदेशपरिहारेण धर्मोनामवस्थानाभावात् देशभेदः न धाव्यापकत्वं धर्मोनामभ्युपगम्यते भवन्निति न देशभेदः, तदभावाप्राधारकभेदः, तदसत्त्वाच्च व्यञ्जकभेद इति युगपरसर्वधर्मभुतिरिति तद्व्यस्यो दोषः । नाप्याधारकाणां न धर्मपि—४०

१-शालाप्रतिप-५० । २ ईशसु पाठः बा०, सू०, या०, चं-८० प्रतिपेद, अन्यत्र

धर्मपिधावयव-३५ । किन्तु दे०, भा० प्रती 'पूर्वोक्तदोषाभावा इति धर्मं धावयम्'

दोषाभावा इति 'ययम्' इति पाठः ।

पि न तदाधारकापनेतृत्वेन
 कृतं शक्यम्, एत एवमभि-
 त्तत्र वर्णसंस्कारोऽमिष्य-
 किरिति पक्षो युक्तः । नापि श्रोत्रसंस्कारोऽमिष्यकिरिति पक्षो युक्तः, तस्मिन्पि पक्षे सहन् सं-
 ५ स्कृतं श्रोत्रं सर्ववर्णान् युगपत् द्रष्टुयात् । नह्यज्ञनादिना संस्कृतं घट्टुः संनिहितं स्वविषयं किञ्चित्
 पश्यति किञ्चित्प्रेति दृष्टम् । अथ व्यञ्जकानां धातूनां मिषेषु कर्णमूलावयवेषु वर्तमानानां संस्का-
 राधायकत्वेनार्थापत्त्या प्रतिनियतवर्णश्रवणान्यथाऽनुपपत्तिरक्षणया प्रतिनियतवर्णग्राहकत्वेन सं-
 स्काराधायकत्वस्य प्रतीतेर्न कर्णग्राहकत्वेन संस्कृतं श्रोत्रं सर्ववर्णान् युगपत् गृह्णातीति । तथाहि-
 धावपीयशाब्दपक्षे यथा गकारादेर्निष्पत्यर्थं प्रयत्नप्रेरितो धातुर्नान्यं वर्णमुत्पादयति तथाऽस्मत्पक्षेऽ-
 १० ऽन्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्कारे समर्थो नाप्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्कारं विधासति । येषां तु तात्वादि-
 संयोग-विभागनिमित्तः शब्द इति पक्षस्तेषां यथाऽन्यगकारादिजनकैः संयोग-विभागैर्नान्यो वर्णो
 जन्मते तथाऽस्मत्पक्षेऽपि नाप्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकव्यञ्जकप्रेरकत्ववर्णग्राहकश्रोत्रसंस्का-
 राधायकधायुप्रेरणं क्रियत इत्युत्तरस्य-मिष्यकिपक्षयोः कार्यदर्शनान्यथाऽनुपपत्त्या समः सामर्थ्य-
 भेदः प्रयत्न-वियक्षयोः सिद्धः । अतश्च यदुक्तं किञ्चित् "समानेन्द्रियप्राप्तोपपत्तयु व्यञ्जकेषु न दृष्टो
 १५ नियमः" इति, एतदयुक्तम् ; अर्थापत्तेर्दृष्टान्तानपेक्षात्वात्, दृष्टश्च तैलाम्यकस्य मरीचिमि, भूमेस्तु-
 द्दकसेकेन गन्धामिष्यकिमेव इति कथं न व्यञ्जनियमः ? तदुक्तम्-

"व्यञ्जकानां हि धातूनां मित्रावयवदेशता ॥
 जातिभेदश्च तेनैव संस्कारो व्यपतिष्ठते ।
 अन्यार्थं प्रेरितो धातुर्नान्यं न करोति ये ॥
 २० तथाऽन्यवर्णसंस्काराद्युक्तो नान्यं करिष्यति ।
 अन्यैस्तात्त्वादिस्वयोगैर्नान्यो वर्णो यथैव हि ॥
 तथा ध्वन्यन्तराशेषो न ध्वन्यन्तरसारिमिः ।
 तस्मादुत्पत्त्य-मिष्यतयोः कार्पायापत्तितः समः ॥
 सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात् प्रयत्न-वियक्षयोः" । इति, [स्तो० पा० सू० ६,
 त्तो० ७९-८३]

२५

एतदसंपन्नम्, इन्द्रियसंस्कारकाणां व्यञ्जकानां समानदेश-समानेन्द्रियप्राप्तोपपत्तयु प्रतिनियतवि-
 षयग्राहकत्वेनेन्द्रियसंस्कारकत्वस्य कदाचिददर्शनात् । नह्यज्ञनादिना संस्कृतं घट्टुः सन्निहितं
 स्वविषयं किञ्चित् पश्यति, किञ्चित्प्रेत्युपलभ्यते । तथा धाविर्धनिराकरणद्वारेण बलात्तैलादिना
 संस्कृतं श्रोत्रं स्वप्राप्तान् गकारादीन् वर्णानविशेषैर्बोवोपलभमानमुपलभ्यते, एवं प्राणादीर्नान्द्रि-
 ३० याणि स्वव्यञ्जकैः संस्कृतानि स्वविषयग्राहकत्वेनाविशेषेण प्रवर्त्तमानानि प्रतीयन्त इति प्रकृतेऽप्य-
 यमेव न्यायो युक्तः । यश्च तैलाम्यकस्य मरीचिमि, भूमेस्तुद्दकसेकेन गन्धामिष्यकिरिति व्यञ्जकं
 प्रति नियमो दर्शितः सोऽपि विषयसंस्कारकव्यञ्जकप्रतिनियमः नेन्द्रियसंस्कारकव्यञ्जकप्रतिनि-
 धमः । विषयसंस्कारकव्यप्ययं नियमो मित्रवेदेषु दर्शितः न समानदेश-समानेन्द्रियप्राप्तोपु । तत्र
 इन्द्रियसंस्कारकैषु समानेन्द्रियप्राप्तो समानदेशेऽर्थे प्रतिनियतविषयग्राहकत्वेन इन्द्रियान्तरविषय-
 ३५ ग्राहकत्वेन च इन्द्रियसंस्कारकत्वस्यादर्शनात् अत्यन्तासंभवितो नार्थापत्तिसामर्थ्यात् कल्पना
 युजा, कारकानां तु प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वस्याप्युपलभ्यतेः प्रतिनियतवर्णोत्पादतसामर्थ्यभेदस्य
 तात्त्वादिस्वार्थापत्तितः कल्पना संभाव्यत एव । किञ्च, इन्द्रियं संस्कृतं न व्यञ्जकं यदि यथापत्त्यत-
 वर्णग्राहकत्वेनेन्द्रियसंस्कारं सिद्ध्यन् तदा एकलनमल्ललव्यापिनो गादेः प्रतिपत्तिः स्यात्,
 न चाक्षो दृष्टा, अपाग्यया, न तर्हि वर्णस्वरूपप्रतिमास इति न तत्स्वरूपप्रतिदिः । तत्र श्रोत्रसंस्का-
 ४० रोऽप्यमिष्यकिः । नाप्युपपत्तिसंस्कारोऽमिष्यकिः, प्रत्येकवक्षोक्तद्वेषमहात् । न धाव्यप्राप्त-
 संस्कारोऽमिष्यकिः संभवति, तद् अमिष्यवेरसंभवात् नानामिष्यकिनिमित्तोऽतएव ग्रादीनाम-

नुपलभ्यः किन्तु दक्षितनखशिखरादिष्विषोभायनिमित्त इति नूनपुनर्जातनखादिष्विषापातत्वात् ।

अथ खण्डितपुनर्दिनकररहसमुद्दिषयया अपि प्रत्यभिज्ञायास्तत्सामान्यविषयत्वेन नामा-
माप्यम्, तस्यास्तद्विषयतयाऽप्याध्यमानत्वात्, न चायं प्रकाशो गादिष्विषयप्रत्यभिज्ञायाः सम्भवति,
तथाभूतवेदादिष्विषय गादिभेदविषययापितप्रतिमासाभावेन तद्भेदातिशयो 'समानानां भायः सामा-
न्यम्' इति कृत्वा तत्र सामान्यस्यैवासम्भवात्, असदेतत्, गादिष्वपि 'पूर्वोपलब्धगादेः सफा-
शाद् अयमल्पः महान् कर्कशः मधुरो वा गादिः' इत्यवापिताशङ्कप्रतिमाससद्भावेन भेदविषय-
सामान्यसम्भयस्य न्यायानुगतत्वात् । न च यथा नुराजयस्य पुरुषेऽप्यारोपात् 'पुरुषो
याति' इति प्रत्ययः व्यपदेशश्च तथा व्यञ्जक्यनिगतस्यात्य-कर्कशादेर्गोदापुत्रत्वात् तथाप्रत्ययः
व्यपदेशाद्येतन्मुपगन्तुं शक्यम्, तथाऽमुपगमे चाहीके गोप्रत्ययवद् गादिप्रत्ययस्य भ्रान्तर्येन १०
गादिस्वरूपातिदिप्रसङ्गात्, नहि भ्रान्तप्रत्ययसंबेधा द्विचन्द्रादयः स्वरूपसंगतिमनुमयन्ति । न
चाल्प-महत्प्रत्यययोर्भ्रान्तिर्ये अल्प-महत्त्रे एव गादिष्विषये अन्यस्थितस्वरूपे न पुनर्गादिको
धर्मः, तत्प्रत्ययस्याभ्रान्तरत्वात्, न चान्यविषयप्रत्ययस्य भ्रान्तर्येऽप्यस्य तथाभाषोऽतिप्रसङ्गादिति
षट्के युक्तम्, यतो यत्पर-महत्त्वादियमैक्यतिरिक्तस्य गार्वेदित्यद्विदशेष निरीयिनीनायस्य प्रत्यय-
विषयत्वं स्यात् तदेष तद् युज्येतापि युक्तम्, न च स्वप्नेऽपि तज्जमानेषासितो गादिः केनचित् १५
प्रतीयत इति कथं तस्य महत्त्वादियमैरदिनस्य स्वरूपव्यवस्था ! अत एव महत्त्वादियमैरयुक्तस्य
सर्वेश प्रतीयमानत्वाद् गादेन तज्जमैरयुक्तया प्रतीयमानस्य उपचरितप्रत्ययविषयता । तदुक्तम्—

“यो ह्यन्यरूपसंबेधः संबेधेकान्ययाऽपि वा ।

स भ्रान्तो न तु तेनैव यो नित्यमुपलभ्यते” ॥ [] इति ।

तत्र व्यञ्जकधर्माप्यारोपादुपचरितप्रत्ययविषयत्वं तथाभूतस्य गादेः, सर्वभावानामुपचरितप्रत्यय- २०
विषयत्वेन स्वरूपामाद्यप्रसङ्गात् । न च व्यञ्जकस्य मदीपादेरल्प-महत्त्वमेवाद् व्यञ्जस्य घटादेरल्प-
महत्त्वभेदप्रतिभासो दृष्टः । अथ व्यञ्जकधर्मानुकारित्वं व्यञ्जे उपलभ्यते । तथाहि-यत्स्वरूपमपि
मुक्तं ज्ञं प्रतिविम्बितं दीर्घम्, आदर्शं घण्टम्, नीलकाये गौरमपि इयामं व्यञ्जकधर्मानुकारितया
प्रतिभासविषयमुपलभ्यत इति प्रकृतोऽपि तथा स्यात्, यदप्यसङ्गतम्, दृष्टान्तमात्रादयोऽतिशयो, तस्य
हि साध्य-साधनप्रतिबन्धसाधकप्रमाणविषयतया साध्यसिद्धावुपयोगो न स्वतन्त्रस्य, अन्यथा— २५

“यत्क एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थिता” [अद्वैतविन्दु-उपनि० पृ० १२, पृ० १५]

इत्यादिदृष्टान्तभावतोऽद्वैतयादिनोऽपि पुरयार्हैतसिद्धेः शब्दस्वरूपस्याप्यभावात् कस्योपचाराद्
महत्त्वादप्रतिभास इत्युच्यते ! मुखादीनां च छाया रज्ज्वादी संकाशता तज्जमानुकारिणी
प्रतिभाति न मुखादयः । न च गादीनां छाया व्यञ्जक्यनिर्लेखान्ता तज्जमानुकारिणी प्रतिभातीति
शक्यं वक्तुम्, शब्दस्य भवताऽमूर्तत्वेनाऽप्युपगमात्, अमूर्तस्य च मूर्तत्वनी छायाप्रतिबिम्ब- ३०
नाऽसंभवात् । भूर्वानामेव हि मुखादीनां मूर्ते आदर्शोऽपि छायाप्रतिबिम्बनं दृष्टं नामूर्वानामात्मा-
दीनाम् । अदृष्टे च ध्वनौ छाया प्रतिबिम्बिताऽपि न गृह्यते कथं तज्जमानुकारितया प्रतीतिवि-
षयः ! न च ध्वनेः शब्दप्रतिभासकाले ध्वनप्रतिपत्तिविषयत्वम्, उभयाकाशप्रतिपत्तेरसंबे-
दात्, तत्र व्यञ्जके ध्वनौ प्रतिबिम्बिता गकारादिच्छाया प्रतिभाति । नाप्यमूर्ते गादी ध्वनिच्छाया-
प्रतिबिम्बनं युक्तम्, अमूर्ते आकारादौ घटादिच्छायाप्रतिबिम्बनानुपलभ्ये । तदयुक्तमुक्तम् ३५
‘ज्ज्वादी दीर्घमुखादिप्रतिभासवद् अल्प-महत्त्वादियुक्तशब्दप्रतिभासः’ इति, दृष्टान्त-दार्ष्टान्तक-
योर्वैयत्यात् । अतोऽप्यापितमहत्त्वादभेदमिषगादिप्रतिभासाद् गादिभेदसिद्धेस्तपिष्यन्धनस्य सामा-
न्यस्य गादी सद्भावाद् तपिष्यन्धना प्रत्यभिज्ञा दक्षितोदितनखशिखरादिष्विष गादायभ्युपगम-
नीया । अत एव धूमादीनामिवानित्यत्वेऽपि गादीनां सामान्यसद्भावनः सङ्गत्ययमस्य समवाद्

न परार्थशब्दोच्चारणान्यथाऽनुपपत्त्या तन्नित्यत्वकल्पना युक्ता, तदुक्तत्वादिविशिष्टस्य गादेरवि-
चक्षितविशेषस्य स्वाधेन सङ्गत्यवगमेन न किञ्चिन्नित्यत्वेन । यथा गोशब्दादिविशिष्टस्य गोचक्रिमा-
प्रस्य वाच्यत्वे न कश्चिद्व्योपलब्ध्वाचकत्वेऽपि, तदु अर्थप्रतिपादकत्वस्य अन्यथापि सम्भवात्
'दर्शनस्य परार्थत्वाद् नित्यः शब्दः' इत्ययुक्तमस्मिदितम् । यत् पुनरुक्तम् 'सदृशं नाग्रहणाद् न
सादृश्यादर्थप्रतिपत्तिः' इति, तत्र यदि सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यं व्यक्तेः सादृशं नमिमेतं तदा
तस्य यथा व्यक्तियुक्त्येषस्य वाचकत्वं तथा प्रतिपादितम् । अयं अन्यथाभूतं सादृश्यमत्र विव-
क्षितं तदा तस्य वाचकत्वानुपपत्त्यात् स एव परिहारः । यत्तुक्तम् 'घर्षणां नित्यव्यवहारः न
भूयोऽवयवसामान्ययोगलक्षणस्य सादृश्यस्य सम्भवात्' तद्व्यवहारसङ्गतम् । घर्षणां भाषावर्णना-
कपरिणतपुत्रलपरिणामस्यैव सावयवत्वात् ।

- १० अथ पाण्डित्ये घर्षणां महती अदृष्टकल्पना प्रसज्यते । तथाहि-सादृश्य भवन्निदाऽऽग-
मनम्, मूर्ति-स्पर्शादिमत्त्वं च अनुपलभ्यमानं परिकल्पनीयम् । तेषां च मूर्ति-स्पर्शाणां सत्ता-
व्यनुद्गता कल्पनीया, स्वगमाहास्यं च परिकल्पनीयम् । ये चान्ये सूत्रा भागालस्य कल्पने
तेषां च सादृश्यकल्पनेलापां सर्वथाऽनुपलभ्यमानानां कथं रचनाक्रमः क्रियताम् ? उपलभ्यमान-
त्वेऽपि कीदृशाद् रचनाभेदाद् यकारादिवर्णमेव ? इत्यत्रेव च विना कथं घर्षणायवानां परस्पर-
१५ रतः संश्लेषो घर्षणेऽप्यादकः ? यद्यपि च कथञ्चित् कर्त्तुं निष्पादिता घर्षणलपाणि आगच्छतां कथं
न वायुना निश्लेषः ? लघूनां सद्वयवयानामुदकादिनिबन्धनामत्वात् निबन्धानामभ्यासकृत्तां वृक्षा-
द्यमिहतानां निश्लेषो लोहवत् । न चैकसादृश्यैकश्लेषप्रवेदो मूलत्वेन प्रतिबद्धत्वाद्यर्थेषां भूतानां
सद्वयवयवस्थितानामपि भयणमुपपद्यते, प्रयत्नान्तरस्यानन्वेन पुनर्निष्क्रमणासम्भवात् । न चैकगो-
२० शब्दादेस्तथाऽप्यान्तरघर्षणानात्यक्त्यकल्पनायामस्ति प्रयोजनम्, एकसादृश्य गोशब्दादर्थप्रतीतेः । अतो
२० गदापदिवर्णनानात्यक्त्यकल्पनायामस्ति परिकल्पनीयम् । न चैकश्लेष गोशब्दादर्थप्रतीतेः । अतो
युज्यत इत्यनेकाऽदृष्टपरिकल्पना शब्दात् । तदुक्तम्—

"साम्प्रत्याऽऽगमनं तावद्दृष्टं परिकल्प्यते ॥

मूर्ति-स्पर्शादिमत्त्वं च तेषामभिप्रायः सत्ताम् ।

स्वगमाहास्यमप्येव च मूत्रा भागाः प्रकल्पिताः ॥

- २५ तेषां सद्वयवयानां कथं च रचनाक्रमः ? ।

कीदृशाद् रचनाभेदाद् यन्मेवमत्र क्रियताम् ? ॥

इत्यत्रेव विना तेषां संश्लेषः कल्पयतां कथम् ? ।

आगच्छतां च निश्लेषो न भवेद् वायुना कथम् ? ॥

लघ्वोऽवयवा हेने निबद्धा न च केनचित् ।

- ३० वृक्षाद्यमिहतानां तु निश्लेषो लोहवद् भवेत् ॥

एकश्लेषप्रवेदो च नाग्येषां च पुनः भुक्तिः ।

न चापान्तरघर्षणां नात्यावस्थानि कारणम् ॥

न चैकश्लेष सर्वाणामगमनं दिशु युज्यते" । [स्तो० वा० मू० ६, स्तो० १०३-११३]

इति,

- ३५ एतद्भवत्यर्थेऽपि सर्वं समानम् । तथाहि-'वायोगमनं तावद्दृष्टं परिकल्प्यते' इत्यादिपि यत्
एकद्वयद्वय, द्वयद्वयद्वय इत्यादि वायुशब्दः पठनीय इति कथं न सम्यगुक्तं इति भूयसादृष्टिक-
रताः । अत्र च, मय्यभ्येऽवयवत्वं परिकल्पनागोचरोः सम्यगप्येव—यमेष भूयोऽप्यगोचरोः ।
सर्वत्र हेतुऽनुपलभ्यमानस्य सर्वं परिकल्पनीयम्, तथा वाच्यरक्षाः निमित्ता वायवः प्रमाणतोऽ-
नुपलभ्यमानास्तदुपलब्धत्वाभावे तेषामुक्ता एव व्युत्पत्त्याः परिकल्पनीयाः, तेषां चोपलब्धत्वाभावेऽपि
४० एतद्वयवयवत्वं परिकल्पनीयम् । अत्रापि तत् सर्वमपि नास्तीति कथमदृष्टपरिकल्पना मुक्तीः

१ अत्रापि सर्वमप्यभ्ये न १०, १०, १०, १० २ १०-१११-११ ३ १०-११ ४ १०-११ ५ ११-११
११-११ १०, १०, १०-११-११ ६ १०-११ ७ १०-११ ८ १०-११ ९ १०-११ १०-११ ११-११ १२-११
१३-११ १४-११, १५-११ ।

- कूप-प्रासादादिषु पुढ्यपूर्वकत्वेऽप्य साध्यधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य सिद्धत्वात् ।
 स्वरूपासिद्धत्यम्, धैर्यिकीषु यच्चतरचनासु विशेषग्राहकप्रमाणमावेन तस्यामावात् ।
 माण्यामावलक्षणो विशेषस्तत्र इति शक्यमभिभातुम्, तथाभूतस्य विशेषस्य
 येयत्वानिराकरणात् । बाह्यो हि विशेष उपलभ्यमानः पीठयेत्यर्थं निराकरोति
 ५ स्यामायाविशिष्टत्वमुच्यते, न पुनः सार्वथा विशेषमावात्, एकान्तेनाविशिष्टत्वं
 यात् । अत्रामाण्यामावलक्षणस्य विशेषो दोषयन्तप्रमाणप्यकारणं पुढ्यं निराकरोति,
 यन्तप्रमाणप्यनिर्धर्तकम् । न च गुणवतः पुढ्यस्यामावात् अन्यस्य च तेन विशेषेण
 सिद्धमेवापीठयेत्यर्थं येदे इत्यभ्युपगमनीयम्, अपीठयेत्यवश्यं निराकृतत्वाद् ।
 प्रामाण्यामावलक्षणस्य विशेषस्यामावप्रसङ्गात् । न च गुणवतः पुढ्यस्यान्येन
 १० मिति तथाभूतविशेषस्यामावाद् नासिद्धो नरचितरचनाऽविशिष्टत्वलक्षणो हेतुः ।
 येषु प्रासादादिषु
 अयापीठयेत्येव हृदयमपि नरचितरचनाऽविशिष्टत्वं तत्र विरोधामावादाशङ्कमानं
 व्यावृत्तिकायादनेकान्तिकम्, न, अपीठयेत्येवपि नरचितरचनाऽविशिष्टत्वस्य भावे
 निश्चितेषु प्रासादादिषु सङ्गदपि तस्य सङ्गावो न स्यात्, अन्यहेतुकस्य ततः
 १५ भावे वा तद्वेतुक एवासाधिति नापीठयेत्ये तस्य सङ्गायः शङ्कनीयः । अत एव न विकृतः
 धर्मत्वे सति विपक्ष एव वृत्तिपक्षस्य स विरुद्धः, न चास्य विपक्षे वृत्तिरिति प्रतिपादितम् ।
 कालाल्यपापदिष्ट-प्रकरणसमाऽप्रयोजकस्यापि हेतोर्दोषः सम्भवति । तथाहि—
 मयाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वं हेतोः कालाल्यपापदिष्टत्वमुच्यते, न च यत्र
 भूतो हेतुर्धर्मिणि प्रवर्तमानः स्वसाध्यं व्यवस्थापयति तत्रैव प्रमाणान्तरं प्रवृत्तिमासादयन्
 २० धर्मं व्यापयत्यति, एकस्यैकदैक्य विधि-प्रतिषेधयोर्विरोधात् । तत्र बाधाऽयिनामावयोः
 इति न कालाल्यपापदिष्टत्वमविनाभूतस्य हेतोर्दोषः सम्भवति ।
 रीतधर्मसाधकस्य प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकस्य तत्रैव धर्मिणि सङ्गाव उच्यते, न
 भूतहेतुसाधितधर्मो धर्मिणो विपरीतत्वं सम्भवतीति न विपरीतधर्माधायिनो हेत्वन्तरस्य
 चिरिति न प्रकरणसमत्वमविनाभूतस्य हेतोर्दोषः । अप्रयोजकत्वं तु
 २५ ग्रामव्यतमरूपाभावात्, न च प्रकृते हेतो तदभाव इति दर्शितम् । अथाऽनुमानलक्षणमुक्तस्य प्रत्यक्ष
 मानस्यापीठयेत्यसाधकस्य सङ्गावात् प्रकरणसमता प्रकृतस्य हेतोः, अनुमानवाधितत्वं वा पक्ष
 दोषः, प्रत्यनुमानं च दर्शितम्—

“वेदाध्ययनमखिलं शुभेध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनयाच्यत्वाद्बुनाऽध्ययनं यथा” ॥ [स्रो० पा० सू० ७, श्लो० १११] इति ।

- ३० न चेतदाशङ्कनीयम्—एवंविधे प्रत्यनुमानेऽभ्युपगम्यमाने कादम्बयादीनामप्यपीठयेत्यवसिद्धिः
 यतस्तेषु बाणादीनां कर्तृणां निश्चयः, तथाहि—कास्मिन्सङ्कतत्वेन कुमारसंमवादीनि काव्यानि
 अविगानेन स्वर्यन्ते । अथ वेदेऽपि कर्तृस्वरूपमस्ति, तथा च केचिद् द्विरप्यगमं वेदानां कर्तृ
 स्वर्यन्ति, अपरे अष्टकादीन् ऋषीन्, सत्यम्, अस्ति न त्वविगीतं यथा मारतादिषु, तथा छिन्नमूलं
 च । स्वरणस्यानुमयो मूलम्, न च येदे कर्तृस्वरणस्य केनचित् प्रमाणेन मूलानुमयो व्यवस्थापयितुं
 ३५ शक्यः, यदपि कर्तृसङ्गावप्रतिपादकं यत्नं कैश्चित् कृतम्—“द्विरप्यगमः समवर्ततामे” [आनेव
 अष्ट० ८ मं० १०, सू० १२१] इत्यादि, तदपि मन्त्राऽर्थवादानां ध्रुवमारेऽर्थं प्रामाण्यायोगाद् न
 तत्सङ्गावावेदकम् । तदुक्तम्—

“भारतेऽपि भवेदेवं कर्तृमृत्वा तु वाप्यते ।

येदे तु तत्कृतितया तु साऽर्थवादनविगमना” ॥ [स्रो० पा० सू० ७, श्लो० ११३]

- ४० एतदप्युक्तम्, यतः किमत्र अनिष्टाचन्येन विवक्षितम् ? किमप्यवनशब्दात्प्राप्यम्, उत वृत्ति

कागितकल्पम् । अथ आगमान्तरे परमं कर्तुः स्मरणात् ततो व्यापृणमस्यमानकर्तृत्वमस्येव कर्तव्यं
 व्यापृत इति नानैकान्तिकत्वम्, न, परस्परं कर्तुः स्मरणस्य भवना प्रमाणत्वेनानुपगमात्,
 अनुपगमे वा परेवेदसि कर्तुः स्मरणान् 'अस्यमानकर्तृत्वस्यात्' इति प्रतिपादयित्वा भवन्
 भवतोऽप्यतिष्ठः स्यात् । अथ वेदे न निगानं कर्तृविशेषविप्रतिषेधः कर्तृस्मरणमस्यम् । तथाचि-
 ५ केचिद् द्विरप्यगमम्, शपरेऽष्टादीन् वेदस्य कर्तृन् स्मरन्तीति कर्तृविशेषविप्रतिषेधः । मन्त्रे
 कर्तृविशेषविप्रतिषेधेऽस्ति द्विशेषस्मरणमेवासाध्यं स्यात् तत्र, न कर्तृमात्रस्मरणम् । अन्यथा कादम्बर-
 दीनामपि कर्तृविशेषविप्रतिषेधः कर्तृमात्रस्मरणस्यासम्भवेन सत्राप्यस्यमानकर्तृत्वस्य सत्रावाद्
 पुनरप्यनैकान्तिकत्वं प्रकृतहेतोः । अथ वेदे कर्तृविशेषविप्रतिषेधसि कर्तृमात्रेऽपि विप्रतिषेधमिति
 तत्र कर्तृस्मरणप्रत्ययम्, कादम्बर्यादीनां तु कर्तृविशेषे एव विप्रतिषेधितं कर्तृमात्रे, तेन तत्र कर्तुः

१० स्वल्पस्य निरुद्धस्य सत्यत्वाद् नास्यमानकर्तृत्वत्वं तेषु वचनं इति - नानैकान्तिकत्वम् । ननु 'वेदे
 लोगतः कर्तृमात्रं स्मरन्ति न मीमांसकाः' इत्येवं कर्तृमात्रेऽपि विप्रतिषेधेऽपि कर्तृस्मरणं निरुद्धं
 तदा कर्तृस्मरणस्य अस्यमानकर्तृत्वमप्यसत्यं स्यात्, विप्रतिषेधविशेषात् । तथा च पुनरप्य-
 तिष्ठो हेतुः । एतेन 'तस्यम्, वेदे कर्तृस्मरणमिति न त्वनिगीतं, यथा मास्तादितु' इति निरस्तम् ।
 यदप्युक्तम् 'तथा छिन्नमूलं च वेदे कर्तृस्मरणम् । तस्यानुभवो मूलम्, न चासौ तत्र तद्विषयत्वेन

१५ पिपते' इति, तदप्यसङ्गतम्, यतः किं प्रत्यक्षेण तदनुभवमाप्नोति तत्र छिन्नमूलत्वम्, उत
 प्रमाणान्तरेण । तत्र यदि प्रत्यक्षेणेति पक्षस्तदा धकचम् - किं भवत्संबन्धिना प्रत्यक्षेण तत्र तदनु-
 भवमायाय, उत सपेक्षसंबन्धिना तत्र तदनुभवमायायः ? यदि भवत्संबन्धिना, तदाऽऽगमान्तरेऽपि
 तत्कर्तृप्राहकत्वेन भवत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तत्वात् कर्तृस्मरणस्य छिन्नमूलत्वेनास्यमानकर्तृत्वस्य भावा-
 दनैकान्तिकः पुनरपि हेतुः । अथ सपेक्षसंबन्धिना प्रत्यक्षेणाननुभवः, असाधसिद्धः । न ह्यवगृह्यता

२० 'सर्वेषामत्र तद्विप्राहकत्वेन प्रत्यक्षं न प्रवृत्तिमत्' इति निश्चितं शक्यमिति तत्र तत्स्मरणस्य छिन्न-
 मूलत्वासिद्धेः 'अस्यमानकर्तृत्वत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः । अथ प्रमाणान्तरेण तदनुभवमायाय-
 त्वापि धकचम् - आगमलक्षणं किं तत् प्रमाणान्तरमनुपगम्यते, उत अनुमानस्वरूपम् अपुरस्य
 प्रामाण्यासम्भवात् । तत्र यद्यगमलक्षणेन तदननुभव इति पक्षः, स न युक्तः, "द्विरप्यगमेः सम-
 धर्तृताम्" [आवेद अष्ट ८, मं १०, सू १२१] इत्यादिपगमस्य तत्र तत्सङ्गादाऽऽवेदकस्य संभ-
 २५ धात् । न च मन्त्रार्थवादीनां संरुपायै प्रामाण्याभावा इति वक्तुं शक्यम्, यतो मन्त्रार्थवादीनां

स्यामिधेयप्रतिपादनद्वारेण कार्यार्थोपयोगिता, तेषां तत्राप्रामाण्ये विषयार्थकताऽपि न स्यात् ।
 अथानुमानेन तत्र तदननुभवः, सोऽपि न युक्तः । अनुमानेन तत्र तदननुभवस्य प्रतिपादितत्वात् ।
 अथानुपलम्भपूर्वकमस्यमानकर्तृत्वत्वं यद्यस्मिन्हेतुत्वेनोच्येत तदा पूर्वोक्तकारणासिद्धत्वात् न-
 कान्तिकत्वे स्याताम्, न तु तत्कर्तृनुपलम्भपूर्वकमस्यमानकर्तृत्वत्वं हेतुः किन्तु तदभावपूर्वकम् ।

३० नन्वत्रापि यदि तदभावः प्रमाणान्तरात् सिद्धस्तदाऽऽयानुमानस्य वैयर्थ्यम् । न च तदभावप्रति-
 पादकमन्यत् प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । असादेव अनुमानात् तदभावसिद्धिस्तदाऽतोऽनुमानात् तद-
 भावसिद्धौ तत्पूर्वकमस्यमानकर्तृत्वत्वं सिध्यति, तत्सिद्धौ चातोऽनुमानात् तदभावसिद्धिरती-
 तरेतराश्रयशोपात् तद्व्यस्यं सविशेषणस्याप्यस्य हेतोरसिद्धत्वम् । अथ मते यत्र सिद्धकर्तृकेषु
 भावेभ्यस्स्यमानकर्तृत्वत्वं तत्र कर्तुः स्मरणयोग्यता भावतीति निर्विशेषणस्यानैकान्तिकत्वम् । धेदि-

३५ धीनां तु रचनानां सति पौरुषेयत्वेऽवश्यं पुरुषस्य कर्तुः तदर्थानुष्ठानसमयेऽनुष्ठायणा सत्यं स्यात्,
 ते हि अष्टफलेषु कर्मस्त्वेवं निर्विचिकित्साः प्रवर्तन्ते यदि तेषां तद्विषयः सत्यनिश्चयः, अस्याः
 प्येवंभावो यदि तदुपवेष्टुः स्मरणम्, यथा पित्रादिप्रामाण्यवशात् स्वयमष्टफलेष्वपि कर्मसु तदु-
 पवेष्टात् प्रवर्तन्ते - पित्रादिभिरैतदुपवेष्टुं तेनानुष्ठायते - एवं धेदिष्वपि कर्मस्त्वनुष्ठायमानेषु तत्र
 स्मरणं स्यात्, न चाभियुक्तानामपि वेदार्थानुष्ठायतां प्रवर्तिषिणानां कर्तुः स्मरणमात्रं, अतः स्मरण-

४० योग्यस्य कर्तृस्मरणान् अपीदमेवो वेदः, एवं चायं हेतव्यः - कर्तुः स्मरणयोग्यत्वेऽपि सति अस्य-
 मानकर्तृत्वत्वात् अपीदमेवो वेदः । न चैवंविधस्य हेतोः सिद्धकर्तृकेषु भावेषु वृत्तः, अतो नानैका-
 न्तिकः । यत्र पौरुषेयत्वं तत्र सविशेषणो हेतुर्न सम्भवतीति निरुद्धत्वमात्रं न विपद्यते, विपक्षे वर्तमानः

सन्नेऽसम् विन्द उच्यते, आद्यः ॥ सविशेषणस्य प्रसिद्धवैयर्थ्ये यदनुस्यूतमिति, नापि स्वयं
 आकाशादेः साक्षात्पदम् । अतः पविशुस्त्वय्य-अतिरेकहेतुमज्जाज्ञानं कर्तृत्वणयोग्यतये सति असर्व-
 मान्तर्गृह्यताम् अर्थात्वेयो वेदः मिथ्यति ॥ तद्व्यपनं वदम् ॥ आगमन्तरेऽपि 'कर्तुः' सत्त्वणयोग्यत्वे
 सति असर्वमानाकर्तृकत्वात् ॥ इत्यत्र हेतोः सद्भावपक्षप्रमाणभावेन सद्भावसंभवात् तद्विषयवि-
 पक्षज्ञानवृत्तिव्याप्यत्वं कान्तिकार्यस्य तद्व्यवस्थात् ॥ किन्तु, विपक्षविपक्षं हि विशेषणं विपक्षान् ५
 व्यापनमानं सविशेषणमादाय निषर्तत इति युक्तम्, न च पौन्येयत्वेन गृह्य कर्तुः सत्त्वणयोग्यत्वस्य
 सद्भावप्रमाणलक्षणः, परस्परपरिहारस्थितिरुक्तो वा विरोधः सिद्धः । तस्यैवा तत् पक्ष साध्य-
 सिद्धेः 'असर्वमानाकर्तृकत्वात्' इति विशेषणोपादानं व्यर्थम् । यदप्युक्तम् 'तद्व्याप्युपादानसमयेऽप्यद्व-
 तया द्वैपरिधानामनिश्चिनतप्रामाण्यानामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् सति कर्तरे तत्त्वत्वेन श्याम्, न
 व्याभिप्रेतानामपि तदस्ति' इति, तद् आगमन्तरेऽपि समानं नवेति विस्तृतं स्वयमेव । न चाप्यं १०
 निरुक्तम्—अनुपातारोऽभिप्रेतायांनुपादानसमये तत्त्वान्तरमनुस्यूतैव प्रयत्नं, न हि पालिन्यादि-
 प्रणीतव्याकरणप्रतीतिपादितसाध्यव्यवहारानुपादानसमये तदनुपातारोऽप्यद्वयतया व्याकरणप्रणेतारं
 पालिन्यादिकमनुस्यूतैव प्रयत्नं इति दृष्टम् । निश्चिनतसमयानां कर्तृत्वणमतिरेकेणाप्यविवि-
 द्येन 'भवति' आदिनाधुनादोषात्पदार्थानाम् । तन् स्थितमेतन्—सविशेषणस्यापि 'असर्वमानाकर्तृ-
 कत्वात्' इति हेतोर्वादिर्नवनिघ्नोऽनेकान्तिकार्यम्, प्रतिवादिर्नवनिघ्नोऽसिद्धत्वम्, सर्वसंय- १५
 भिघ्नोऽपि तद्वेति तास्मादेतोरपार्थक्येयवसिद्धिः । अतोऽपार्थक्येयप्रस्ताप्यप्रमाणभावाद्यासन-
 स्थापनोपेक्षायासम्भवे यदि सर्वप्रणीतत्वं नामुपगतम्यते तदा प्रामाण्यमपि न श्यात्, तथा च
 'यमे प्रेरणा प्रमाणमेव' इत्ययोग्यव्यवच्छेदेनाप्यपारत्वमनुपपन्नम् । अथ प्रेरणाप्रामाण्यसिद्धये सर्वैः
 प्रेरणाप्रणेतोऽभ्युपगम्यते तदा 'बोधनं च भूतम्, भवन्तम्, सविपन्नम्, त्वेष्टम्, व्यदितम्—
 एवंजातीयकसम्यगमयमित्युक्तम्, गान्ध्यान् किञ्चनेन्द्रियम्' इत्याद्यभिधानमसद्गतं प्रामोतीत्युक्तम् २०
 यतः पाशारज्जमांसकस्य । तन् स्थितमेतद् आचार्येण भीमांसकपक्षेया प्रसङ्गसाधनमेतदुपप-
 न्नाम्—यदि निजं शासनमभ्युपगम्यते भवद्विलक्ष्य जिनानां तन्—जिनप्रणीतम्—अभ्युपगम्यत्वमिति ॥

[सर्वप्रवादः]

[पूर्वपक्षः—सर्वप्रसक्तानिरसनम्]

अथ भवतु प्रेरणाप्रामाण्यपादिनां भीमांसकानामेतत् प्रसङ्गसाधनम्, ये तु तद्व्याप्यव्याप्यादि- २५
 नव्यादीनां प्रति, स्वप्रतिपत्ती वा भवतः किं प्रमाणम् । न च प्रमाणाविषयस्य सत्त्व्यवहार-
 विषयत्वं युक्तम् । तथाहि—ये देव-काल-स्वभावादिप्रकर्षयन्तः सत्त्वपलम्भकप्रमाणविषयभाषमना-
 पन्ना भाषा न मे प्रेक्षायतां सद्-व्यवहारपथावतारिणः, यथा नाकपृष्ठादयस्साध्यावेनाभ्युपगमवि-
 यथाः, तथा च सत्त्वपलम्भकप्रमाणविषयानसंपत्तमन्वितः पुरुष इति तद्व्यवहारप्रतिषेधकताऽ-
 नुपलब्धिः । न चासिद्धो हेतुः । तथाहि—सकलपदार्थसंसारकारिकानां हानातिहितः पुरुषः ३०
 प्रत्यक्षमभिगम्यो वा अभ्युपगम्येन, अनुमानादिसंवेदो वा ? न तद्व्यवहारगोचरः, प्रतिनियत-
 रानिहितकृपादिविषयनियमितसाक्षात्करणस्यमाया हि सधुपादिकरणप्रापारसमासादितात्मलाभा
 क्षयो न परत्वं संवेदनमात्रमपि साध्यालम्बितं ह्यमाः किमहं । पुनरुपाधनत्वातीनां नानागत-
 पसंमान-सुखमादिस्यभावसकलपदार्थसाक्षात्कारिसंवेदनविशेषम्, तद्व्यापितं वा पुरुषम् अवि-
 षये सधुपादिकरणप्रवर्तितस्य क्षान्तस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् । सम्भवे चाऽन्यतमकरणप्रवर्तितस्यापि ३५
 क्षान्तस्य कृपादिसकलविषयमाह्वयत्वेन संभवात् तदेवेन्द्रियपरिकल्पना व्यर्थो । न च सुखमादिसम-
 स्तपदार्थमहणमन्तरेण प्रत्यक्षेण तास्मात्साक्षात्करणप्रवृत्तक्षान्तमहणम्, आत्माप्रहमे तद्व्याप्यव्यवस्थापि
 तद्व्याप्यस्य तेषामहणम् । तद्व्याप्ये च तद्व्याप्यमित्यर्थेऽनेकान्तिकार्यमिति युक्तम् । तद्व्याप्य-
 व्याप्यनुमानतः सकलपदार्थसंवेदप्रतिपत्तिः, अनुपातः ४० ४५ ५० ५५ ६० ६५ ७० ७५ ८० ८५ ९० ९५ १००
 द्यमासादयन् प्रमाणतामाप्नोति, प्रतिबन्धस्य १०० १०५ ११० ११५ १२० १२५ १३० १३५ १४० १४५ १५० १५५ १६० १६५ १७० १७५ १८० १८५ १९० १९५ २००

१ ५० ५५ ६० ६५ । १-व्याप्यनिमित्तं 'भवति'—५०, ५५, ६०, ६५ । २ सुखमप्यवहित—५०,
 ५५, ६० । ४ 'बोधनं हि भूतम्, भवन्तम्, सविपन्नम्, सत्त्वम्, व्यदितम्, निवृत्तम्—इदं साक्षात्-
 वमये ८०—सत्त्वमिन्द्रियं गान्ध्यान् स्थितेन्द्रियम्'—नोवां ५५ ५० ५५ ६० ६५ ७० ७५ ८० ८५ ९० ९५ १००

युक्तमे, उतानुमानेन? न तावदुपपन्नं, अथवास्यान्यसङ्गतिमात्रायासां कृताश्रयमेव तद्वत्त-
 निनिमित्तहेतुप्रतिपक्षप्रदत्तेऽप्यसम्भवात्; न ह्यन्यगन्तव्यविषया ननुतर्कस्याप्यस्यो विधानं
 दाहकम् । नाप्यनुमानेन ननुतर्कस्याप्यस्य, तथाप्यनुमानेन ननुतर्कस्याप्यस्यो विधानं
 न वाऽप्युक्तप्रतिपक्षप्रदत्तेऽप्यस्यो विधानं मानमनुमानं प्रमाणतामात्रायासां । तथा, धर्मिण्यस्यो विधानं
 ५ सोऽपि न प्रत्यक्षः, अनन्तरानन्तरप्रतीतिप्रमाणस्याप्यस्यो विधानं प्रतीतिः वाऽप्यस्यो विधानं
 सर्वेदमात्रं अनुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं । न नानुमानतोऽप्यनन्तरानन्तरतोऽप्यस्यो विधानं, हेतु-
 पक्षधर्मगायगमन्तरेणानुमानस्य धर्मिप्रमाद्वत्त्वात् । न वाप्रतिपक्षप्रमाणयोऽपि हेतुः प्रतिवि-
 मगताप्यप्रतिपक्षहेतुरिति नानुमानतोऽपि सर्वत्रप्रतिपक्षः । किंच, सर्वत्रप्रमाणं साध्यायां त्रयी
 दोषजाति हेतुर्गोतियसंने अविद्य-विज्ञाऽनेकामिकलक्षणम् । तगादि—सकलजगत्वे माये किं
 १० साधयसो हेतुः, उतासाधयसः, आहोस्विमुपपन्नः? तत्र यदि साधयसोऽपि सिद्धः । अथा-
 साधयसोऽपि सिद्धः, माये साधयसोऽप्यस्यो विधानं नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं । अथोप-
 धर्मसाधयसोऽप्यस्यो विधानं नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं
 ५ तत्साधयसोऽपि सिद्धः हेतोरपराधवैकल्याभावेन दृष्टान्तानुवृत्त्यसंभवात्साध्यायाणां नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं
 चकारम् । किंच, यत एव हेतोः प्रतिनियतोऽहेतुः नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं
 प्रतिनियतसर्वप्रतीतितामाधयसमुपपत्तिम्? इति न कश्चित् सर्वत्रसाधयसो हेतुः । अथ सर्व-
 पदार्थाः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयस्यान् अस्यादिवदिति तत्साधयसोऽपि नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं
 १० किं सकलपदार्थागाधारकार्यैकज्ञानप्रत्यक्षस्य सर्वपदार्थाणां साधयसोऽपि सिद्धः, आहोस्विन् प्रति-
 नियतविषयानेकज्ञानप्रत्यक्षस्यमिति कल्पनाद्वयम् । यथाऽपि पक्षः, स न युक्तः । प्रतिनियतकृपा-
 दिविषयप्रादुर्भावैकप्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वेन नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं नानुमाननियम्यननुमानस्याप्यस्यो विधानं
 १० अतः हेतुविद्यत्तत्-साधयसोऽपि सकलपदार्थागाधारकार्यैकज्ञानप्रत्यक्षस्य सर्वपदार्थाणां साधयसोऽपि सिद्धः, आहोस्विन् प्रति-
 साधयसोऽपि सिद्धः । तथा, प्रमेयत्वमपि हेतुत्वेनोपपन्नमानं किमपराधवैकल्याभावेन प्रमाणप्रमेयत्व-
 व्यक्तिलक्षणमभ्युपगम्यते, उत असदादिप्रमाणप्रमेयत्वव्यक्तिलक्षणम्, आहोस्विन् उभयव्यक्ति-
 ५ साधारणसामान्यत्वमात्रम् इति विकल्पाः । तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः । विधादाप्यामि-
 त्पदार्थेषु तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वे वा साधयस्यापि हेतुयत् सिद्धत्वाद्
 व्यर्थं हेतुपादानम्, तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य दृष्टान्तेऽप्यादिलक्षणेऽसिद्धेः संदिग्धान्वयस्य हेतु-
 स्यात् । अथ असदादिप्रमाणप्रमेयत्वं हेतुस्तदा तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य विधादगोचरेष्वती-
 ग्निद्वेष्यसंभवादसिद्धो हेतुः, सिद्धो वा तत्साधयसोऽपि प्रत्यक्षस्यसिद्धिरेव स्यात् तत्र बाधियाद्
 १० इति न हेतुन्यासः सकलः । अथोपपन्नप्रमेयत्वव्यक्तिसाधारणं प्रमेयत्वसामान्यं हेतुरिति पक्षः,
 सोऽप्यसिद्धः । अथोपपन्नप्रमेयत्वव्यक्तिसाधारणं प्रमेयत्वसामान्यं हेतुरिति पक्षः,
 ५ न हि साधयसो-कर्मव्यक्तिद्वयसाधारणमेकं गोत्वसामान्यमुपलब्धमिति प्रमे-
 यत्वसामान्यलक्षणो हेतुरसिद्ध इति नानुमानादपि सर्वत्रसिद्धिः । नापि शब्दात्, यतः शब्दोऽपि
 तत्प्रतिपादकोऽभ्युपगम्यमानः किं नित्यः, उतानित्य इति कल्पनाद्वयम् । न तावद् नित्यः, सर्वत्रयो-
 ५ धकस्य नित्यस्याऽऽगमस्याभावात् । मायेऽपि तत्प्रतिपादकत्वेन तस्य प्रामाण्यासम्भवात्; कार्येऽपि
 तत्प्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वात् । अथानित्यस्तत्प्रतिपादक इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः । यतोऽनि-
 त्योऽपि किं तत्प्रणीतः स तद्वयवोधकः, अथ पुदयान्तत्प्रणीत इति विकल्पद्वयम् । तत्र न सर्वत्र-
 प्रणीतः स तद्वयवोधक इति पक्षो युक्तः, इतरेतराधयसोऽप्यस्यसिद्धात् । तथाहि—तत्प्रणीतत्वे तस्य
 प्रामाण्यम्, ततः तस्य तत्प्रतिपादकत्वमिति व्यक्तितरेतराधयत्वम् । नापि पुदयान्तत्प्रणीतत्व-
 ५ यवोधकः, तस्योपपत्तिकाव्यवधप्रमाणत्वात्, तत्र शब्दादपि तस्य सिद्धिः । नाप्युपमानात् तत्सिद्धिः,
 यत उपमानोपमेययोरप्यस्य सादृश्यालम्बनं तदभ्युपगम्यते, न चोपमानभूतः कश्चित् सर्वत्रत्वेन
 प्रत्यक्षतः सिद्धो येन तत्सादृश्यादप्यस्य सर्वत्रत्वमुपमानात् साध्यते, सिद्धो वा प्रत्यक्षत एव सर्व-

१ प्रमेयकमलमार्तये ॥ "सर्वत्रसाधयसो साधे माधयसो हेतुः, अमाधयसो वा साध, उमाधयसो वा १ प्रमेयस्य
 अविद्य, माये अविद्ये तद्वैकल्य सिद्धिमितोपात्"—२-१८ ५-१५ । २ साधयसोऽपि-मा- । ३ कर्म-
 येतोऽपि ।

शस्य सिद्ध्याप्राप्तौपमानादपि तरिसिद्धिः । सर्वज्ञसद्भावनन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणपद्धतिविहातः
 स्यादप्यस्य कस्यचिदभावाद् मार्गोपचारेण सर्वज्ञस्यैव सिद्धिः । न चागमप्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्य तम-
 न्तरेणानुपपद्यमानस्य तत्परिकल्पकत्वम्, अतीन्द्रिये स्वर्गाद्यर्थे तत्प्रणीतरवन्निश्चयमन्तरेण तस्य
 प्रामाण्यानिश्चयात् । अपौरुषेयत्वादपि तत्प्रामाण्यसंभवात् कुतस्तस्य तमन्तरेणानुपपद्यमानता ?
 तथाप्यपत्तिनोऽपि तरिसिद्धिः । अभावात्पक्षस्य तु प्रमाणस्याभाषसाधकत्वेन व्यापाराद् न तत्स-
 द्भाषसाधकत्वम् । न चोपमानाऽर्थापत्त्य-भाषप्रमाणानां भवता प्रामाण्यमभ्युपगम्यते इति न
 तन्व्यतरिसिद्धिः । तदुक्तम्—

“सर्वज्ञो हृदये तावन्नेदानीमस्मादिभिः ।

हृदो न चैकदेशोऽस्ति दिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

न चागमविधिः कश्चिद्विधः सर्वज्ञोपपन्नः ।

न च मन्त्रार्थयादानां नारपर्यमवकल्पते ॥

न चागमेन सर्वज्ञस्त्वदीयेऽभ्युपगम्यते ॥

न तान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ?” [त्तो० पा० सू० २, त्तो० ११७-
 ११९-११८]

ततो ‘दे’ देश-काल-’ इत्यादिप्रयोगे नास्तिदो हेतुः । सद्यस्वहारनियेपध्व अनुपलम्भमात्रमिति सा १५
 शनैकपाऽनेन अग्नय प्रयतिष्ठ इति अत्रापि तत्तमिन्नसद्भावात् प्रयस्यितुं युक्तः ।

{ अथ ‘पथाऽस्माकं तत्सद्भावाऽऽवेदकं प्रमाणं नास्ति तथा भवतां तद्भावाऽऽवेदकमपि नास्तीति
 सद्यस्वहारपद्धतापस्यवहारोऽपि न प्रयस्यितव्यः । तथाहि-सर्वविदोऽभाषः किं प्रत्यक्षसमधिगम्यः,
 प्रमाणान्तरगम्यो वा ? तत्र न तावत् प्रत्यक्षसमधिगम्यः यतः प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभाषाऽऽवेदकमभ्युप-
 गम्यमानं किं सर्वज्ञ सर्वज्ञा सर्वः सर्वज्ञो न’ इत्येवं प्रयस्यते, उत ‘कश्चित् कदाचित् कश्चित् सर्वज्ञो
 नास्ति’ इत्येवम् इति कल्पनाद्वयम् । तत्र यदि ‘सर्वज्ञ सर्वज्ञा सर्वः सर्वज्ञो न’ इति प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिस्ताहिं
 न सर्वज्ञाभाषः, तज्ज्ञानवत् एव सर्वज्ञतायात् । नहि सकलदेश-कालव्यवस्थितपुरुषपरिपत्ताक्षारकरण-
 मन्तरेण तदाध्यात्मसर्वज्ञत्वमयगन्तुं शक्यम्, तत्साक्षारकरणे च कार्यं न तज्ज्ञानवत् । सर्वज्ञत्वम् ?
 इति नाद्यः पक्षः । द्वितीयेऽपि पक्षे न सर्वज्ञा सर्वज्ञाभाषसिद्धिरिति न प्रत्यक्षात् सर्वज्ञाभाषसिद्धिः ।
 अथ न प्रयस्यमानं प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभाषमाधकं किंतु नियस्यमानम्, ननु यदि निखिलदेश-का-२५
 लाध्यात्मकलपुटपरिपदाधितानन्तपदार्थसंविद्यायकम् कारणं वा तत् स्यात् तदा तन्निवस्यमानं
 तयाभूतं सर्वज्ञत्वं व्यापस्येद् भाव्यथा, अंतयाभूतनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरितिदे, तथाऽभ्युपगमे
 वा स एव सर्वज्ञ इति न तेन तन्निवेपः । किंच, प्रत्यक्षनिवृत्तिर्यदि प्रत्यक्षमेव तदा स एव
 होयः । अथ प्रत्यक्षादन्वा तदाऽस्ती प्रमाणम्, अप्रमाणं वा ? अप्रमाणत्वे नातः सर्वज्ञाभाष-
 सिद्धिः । प्रमाणत्वे नानुमानत्वम्, सर्वोऽऽत्मसंबन्धिग्यास्तात्रिवृत्तेर्यथासङ्गप्रमतिरिहाऽनेका-३०
 न्तिकत्वदोषद्वयसद्भावात् । न च तुच्छा तन्निवृत्तिस्तद्भाषायापिका, तुच्छायाः केनचित् सह
 प्रतिषण्णभावेन सर्वसामर्थ्यविरहेण च ज्ञापकत्वासंभवात् । तत्र प्रवनेमानम्, नियस्यमानं वा
 प्रत्यक्षं तदभाष साधयति । प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि तदभाषो न तावदनुमानगम्यः, तदभाष-
 साधकानुमानाभावात् । अथ ‘विधादाध्यासितः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति, यकृत्वात्, रय्यापुरुष-
 यत्’ इत्यनुमानं तदभाषसाधकम्, नन्वत्र किं प्रमाणान्तरसंवादिनोऽर्थस्य यकृत्वं हेतुः, उत तद्भि-३५
 परीतस्य, आहोस्वित् यकृत्वमात्रमिति वक्तव्यम् । यदि ‘प्रमाणान्तरसंवाच्यर्थस्य यकृत्वात्’ इति
 हेतुस्तदा विरुद्धो हेतुः, तथाभूतयकृत्वस्य सर्वज्ञे एव भावात् । अथ ‘प्रमाणान्तरविसंवादि-
 नोऽर्थस्य यकृत्वात्’ इति हेतुस्तदा सिद्धसाधनम्, तथाभूतस्य यकृत्वरूपेण त्वास्ताभिरप्यभ्यु-
 पगमात् । अथ यकृत्वमात्रं हेतुः, न, तस्य साध्यविपर्ययेण सर्वज्ञत्वेनानुपलब्धेन सहानवस्थान-
 लक्षणस्य, तद्व्यपच्छेदस्वभावेन च परस्परपरिहारस्वरूपस्य च विरोधस्याभावाद् न ततो व्यावृ-४०
 त्तिसिद्धिरिति न स्वसाध्यनियतत्वम्, तद्भावात् स्वसाध्यसाधकत्वम् । अथ सर्वज्ञो यका नोप-
 लब्ध इति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः, न, सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भसाधकत्वात्-सर्वज्ञ एव यकृत्वमा-

एतदमात्राभावागमनान्तराद्यर्थे न भूयोद्देशनिमित्तः सपक्षे, अन्यथा 'लोहलेखं यन्त्रम्, पाणिंयन्त्रम्, काष्ठयन्त्रम्' इत्यादि विनाशयिनिहिः स्यात् । नापि विपक्षे तस्यानुपलब्धनिमित्तोऽसी—व्यतिरेकनि-
श्चायकत्वेनानुपलब्धस्य पूर्वमेव विविदेत्यात्—किन्तु विपर्यये तद्वाचकप्रमाणनिमित्तः । तत्र वाचकं
प्रमाणमर्थोपनिप्रवृत्तेः श्रोतोपानुपपद्यमानत्वाद्यर्थस्य तत्र प्रवृत्तिमदभ्युपगमस्तस्यम्, अन्यथाऽर्थापत्त्या
तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वापत्तेर्मदभ्युपगम्यमाने वाचकं तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वं नायतं न साध- ५
र्थापत्तिप्रवृत्तिः, वाचकं न तत्रवृत्तिर्न साधर्थापत्त्युत्पापकत्वाद्यर्थस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वापत्तयाम
इति तरेतदाश्रयत्वात्प्राप्तोपनिप्रवृत्तिः । अत एव युक्तम्—

“अविनाशयिता चात्र तद्वैद्य परिपृच्छते ।

न प्रागप्यगतेत्येवं सत्यप्येषा न कारणम् ॥

तेन संसृज्यतेत्याद्यां संवन्धव्यवहारो भवम् ।

अर्थोपरपक्ष मन्तव्यः पश्चादस्यनुमानता” ॥ [श्लो० वा० सू० ५, अर्थापत्ति० १०

श्लो० ३०-३३] इत्यादि,

तद्विरुद्धम् । एतदभ्युपगमेऽर्थापत्तेरनुमानस्य प्रतिपादितत्वात् । स च तस्य पूर्वमन्यथाऽनुपपद्य-
मानत्वापत्तयामः किं दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंवाच्यः, आहोस्विन् स्वसाध्यधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंवाच्य
इति । तत्र यथायः एतद्विरुद्धाच्चापि यत्कथम्—किं तत् दृष्टान्तधर्मिनि प्रवृत्तं प्रमाणं साध्य- १५
मिष्यपि साध्यान्यथाऽनुपपद्यत्वं तस्यार्थस्य निश्चाययति, आहोस्विन् दृष्टान्तधर्मिष्येव । तत्र
यथायः यत्तत्तदाऽर्थापत्त्युत्पापकत्वाद्यर्थस्य लिङ्गस्य वा स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापारं प्रति न कश्चिद्
विशेषः । अथ द्वितीयः, स न युक्तः नहि दृष्टान्तधर्मिनि निश्चितस्वसाध्यान्यथाऽनुपपद्यमान-
त्वंऽर्थापत्त्यस्य साध्यधर्मिनि तथा भवति । न च तथात्वेनानिश्चितः स साध्यधर्मिनि स्वसाध्यं परि-
पृच्छन्मिति युक्तम् अत्रिपक्षकम् । यत्र लिङ्गस्य एतदभ्युपगमिप्रवृत्तप्रमाणसंवाच्यत्वं श्रुतं ३०
५० ५५ ६० ६५ ७० ७५ ८० ८५ ९० ९५ १०० १०५ ११० ११५ १२० १२५ १३० १३५ १४० १४५ १५० १५५ १६० १६५ १७० १७५ १८० १८५ १९० १९५ २०० २०५ २१० २१५ २२० २२५ २३० २३५ २४० २४५ २५० २५५ २६० २६५ २७० २७५ २८० २८५ २९० २९५ ३०० ३०५ ३१० ३१५ ३२० ३२५ ३३० ३३५ ३४० ३४५ ३५० ३५५ ३६० ३६५ ३७० ३७५ ३८० ३८५ ३९० ३९५ ४०० ४०५ ४१० ४१५ ४२० ४२५ ४३० ४३५ ४४० ४४५ ४५० ४५५ ४६० ४६५ ४७० ४७५ ४८० ४८५ ४९० ४९५ ५०० ५०५ ५१० ५१५ ५२० ५२५ ५३० ५३५ ५४० ५४५ ५५० ५५५ ५६० ५६५ ५७० ५७५ ५८० ५८५ ५९० ५९५ ६०० ६०५ ६१० ६१५ ६२० ६२५ ६३० ६३५ ६४० ६४५ ६५० ६५५ ६६० ६६५ ६७० ६७५ ६८० ६८५ ६९० ६९५ ७०० ७०५ ७१० ७१५ ७२० ७२५ ७३० ७३५ ७४० ७४५ ७५० ७५५ ७६० ७६५ ७७० ७७५ ७८० ७८५ ७९० ७९५ ८०० ८०५ ८१० ८१५ ८२० ८२५ ८३० ८३५ ८४० ८४५ ८५० ८५५ ८६० ८६५ ८७० ८७५ ८८० ८८५ ८९० ८९५ ९०० ९०५ ९१० ९१५ ९२० ९२५ ९३० ९३५ ९४० ९४५ ९५० ९५५ ९६० ९६५ ९७० ९७५ ९८० ९८५ ९९० ९९५ १०००

प्रमाणे सर्वोपसंहारेण स्वसाध्यनिवृत्तयनिश्चायकमभ्युपगम्यम् । अन्यथा 'सर्वमनेकान्तात्मकम्,
सत्त्वात्' इत्यस्य हेतोः पर्याप्ततत्त्वसुरतिरेकेण दृष्टान्तधर्मिणोऽभावात् कथं तत्र प्रपञ्चमानं वाचकं २५
प्रमाणमनेकान्तात्मकान्विततत्त्वमवगमयेत् सत्त्वस्य । न च साध्यधर्मिनि दृष्टान्तधर्मिनि च प्रपञ्च-
मानेन प्रमाणेनार्थापत्त्युत्पापकत्वाद्यर्थस्य लिङ्गस्य च यथाकर्म प्रतिपन्नो भूत इत्येतादृशमात्रेणा-
र्थापत्त्यनुमानधर्मोऽभ्युपगम्यं युक्तः, अन्यथा यत्तदभ्युपगम्यसहितहेतुसमुत्पादनुमानात् तद्विरुद्ध-
हेतुसमुत्पादनुमानं प्रमाणान्तरे स्थापितं प्रमाणप्रवृत्तादो विज्ञायेत । नियमयतो लिङ्गात् परोक्षार्थ-
प्रतिपत्तेरपि साध्यात् 'न तत्तत्स्य निप्रम्' इत्यभ्युपगमे स्वसाध्यविनाशपूर्वाद्वाद्यर्थप्रतिपत्तेरपि साध्यात् ३०
मानाद्वापत्तेः कथं नाभेदः । तद्वै प्रमाणान्तरेऽर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भाव्यात् अनुमानस्य च सर्वज्ञा-
भावप्रतिपादकस्य निषेधात् तद्विषये चार्थापत्तेरपि तदभावाद्वाक्यत्वेन निषेधाच्चाप्यपत्तिरसम-
र्थमपि सर्वज्ञाभावः । अभावाद्यर्थः ॥ प्रमाणमप्रमाणान्तरेण न तदभावात्साध्यम् । प्रमाणान्तरेऽपि
किमानमनोऽपरिणामलक्षणं सन्, आहोस्विन् इत्यस्यस्त्वविज्ञानलक्षणमिति । तत्र यथात्मनोऽपरिणा-
मलक्षणं तदभावात्साध्यमिति पक्षः, स न युक्तः तस्य सर्वज्ञाभ्युपगमे परचेतोऽपत्तिविरोधेऽपि सद्भा- ३५
वेनानेकान्तिकत्वात् । अयान्यविज्ञानलक्षणमिति पक्षः, सोऽप्यसंभेदः, यतः सर्वज्ञत्वादन्यद् यदि
किञ्चिद्वैद्यं तद्विषयं हानं तदन्यहानं तदाऽच्चापि यत्कथम्—किं सकलदेश-कालव्यवस्थितपुष्ट्यापारं
किञ्चिदस्यम् अभ्युपगम्यते, आहोस्विन् कतिपयपुष्ट्यव्यक्तिसमाधितमिति । तत्र यदि समस्तदेश-
कालाभितपुष्ट्यापारं किञ्चिद्वैद्यं तद्विषयं हानं तदन्यहानं तन् सर्वज्ञाभावमसाध्यम्, तदयुक्तम् ।
सकलदेश-कालव्यवस्थितपुष्ट्यपरिपुष्ट्यासाधारणव्यवस्थितरेण तदाधारस्य किञ्चिद्वैद्यस्य विपरी- ४०
कृत्यमसंकेतं तद्विषयस्य तदन्यमानस्य सर्वज्ञाभावावगमनिमित्तत्वं युक्तम् । सर्वदेश-कालव्यवस्थि-

सम्प्रयोगादेव न प्रत्यक्षम्, नापि सत्त्वव्याप्यम् । असहसाधनानामिवापेक्षैव 'यदि'अर्थापक्षेण
सात्त्विकवृत्ताऽप्यभिहितम्—

“यदि यद्भिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः केन धार्यते ॥

यत्नेन नु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।

भूतं स पक्षुषा सर्वत्रसादीन् (सर्वान् रसादीन्) प्रतिपद्यते ॥

यथातीयेः प्रमाणेभ्यु यथातीयायैव दर्शनम् ।

एवं संप्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत्” ॥ [स्तो० वा० सू० २, स्तो०
१११-११३]

पुनरप्युक्तम्—

“येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञा-मेधादिभिर्नराः ।

स्तोत्रस्तोत्रान्तरादेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ []

यथान्यतिदायो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूर-सूक्ष्मादिदृष्टौ स्यात् रूपे धोवद्भूतितः” ॥ [स्तो० वा० सू० २, स्तो० ११४]
इत्यादि ।

तेनाद्यापि 'स्यतन्मानुमानामिवापेक्षाप्रयासिज्ज्यादिनृपेणम्' 'उपमानोपन्यासदुष्ट्या याऽशेषोपमा-१५
नोपमेयभूतपुरुषपरिपक्षाहात्करणे उपमाने प्रयत्ने' इत्यादि दृष्टानामिधाने च सर्वज्ञपादिनः स्वज्ञा-
स्यापिस्वरूपमात्रकमेव । अतः 'अतीन्द्रियमपेक्षितो न प्रत्यक्षं प्रवृत्तिद्वारेण विवृत्तिद्वारेण याऽमात्र-
साधनम्' इत्यादि सर्वमभ्युपगमपादाभिरस्तम् ।

यथानुमानेन सर्वज्ञसामयसाधने दृष्टानमभिहितम् 'किं प्रमाणांतरसंवाधयस्य यक्तुवात्' इत्यादि, तद् धृमादप्यनुमानेऽपि समानम् । [तथाहि—तत्रापि यत्कं दाक्यते—किं साध्य-२०
धर्मिसंघर्षी धूमो हेतुवैगोपमस्य, उत दृष्टान्तधर्मिसंघर्षी? तत्र यदि साध्यधर्मिसंघर्षी हेतुस्तदा तस्य दृष्टान्तेऽसंभवादनवयवदोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिसंघर्षी, सोऽतिज्ञः, दृष्टान्त-
धर्मिधर्मस्य साध्यधर्मिष्यसंभवात् । अद्योमयसाधारणं धूमस्यसामान्यं हेतुस्तदा तस्य विष-
येऽनग्नौ विरोधातिज्ञः सन्निग्नविषयस्यावृत्तिकृत्येन स्वसाध्यत्वमकृत्यम् । अथ विषयेऽनग्नौ धूमस्यानुपलम्भाद् विरोधसिद्धेर्न सन्निग्नविषयस्यावृत्तिकृत्यम् । नम्यत्रापि यत्कं दाक्यम्—सर्वे-२५
संघर्षिणोऽनुपलम्भस्यासंभवात् अनग्नौ दृष्टान्तरे कालान्तरे वा केनचिद् धूमस्योपलम्भात् । तदुपलब्धिमतः कस्यचिद्भाष्यात् सर्वसंघर्षिणोऽनुपलम्भस्य संभव इति चेत्, केन पुनः प्रमाणेतानग्नौ धूमसत्त्वमाहकपुरुषमात्रः प्रतिपद्यः? यद्यन्यतः प्रमाणात्, तत् प्रधानेर्धूमस्य व्यावृत्तिसिद्धेर्न स्येव सर्वसंघर्षणुपलम्भलक्षणस्य विषये धूमविरोधसाम्यकस्य प्रमाणस्याभिधा-
नम् । अथ ॥

तत्संभवाच्च

भयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

मयः । संभवे

१-ता भा० । २ सू० ४६ वं० १४ । ३ सू० ४६ वं० २४-२१ । ४ सू० ४५ वं० १३ । ५ सू० ४५

वं० २५ । ६ विपर्ययविरोधता-मो० । ७-साध्यावृत्ति-मो०, मो० ।

४० न० ४

अथ यत् अग्रासविकल्पधुरादिजनितं प्रत्यक्षं तत् धर्मादिप्राहकं न भवतीति प्रसक्त-
साधनात् सिध्यति न पुनरग्रासव्युत्पत्तम्, चोदनावद्व्यावृत्तस्य धर्मप्राहकस्यापिरोधात् । मनु-
जिः सज्ज्ञानं प्रतिनियतकधुरादिजनितं धर्मादिप्राहकम्, उताभ्यासजनितम्, आहोस्विन् शब्द-
जनितम्, किंवाऽनुमानप्रमादितम् । तत्र यदि धुरादिप्रमथम्, तद्व्युत्पत्तम्, धुरादीनां प्रति-
नियतरूपादिविपर्ययत्वेन तत्रप्रमथस्य तज्ज्ञानस्य धर्मादिप्राहकस्यायोगात् । अत एव "यदि
यदि" इत्यादिपक्षः दूषणमत्र पक्षे । अथाभ्यासजनितं तदिति पक्षः-तथाहि-ज्ञानाभ्यासान्
प्रकृततत्तत्प्रादिप्रकृतेण तद्व्युत्पत्तसम्भवे तदुत्तरोत्तराभ्याससम्बन्ध्यात् सकलभाषातिशयपथेन
संवेदनमवाप्यत इति, तद्वि मनोरथमात्रम्, यतोऽभ्यासो हि मास कल्पवित् प्रतिनियत-
द्विर्यकलादौ प्रतिनियतोपदेशसङ्गाययतो जन्मतो जनस्य संभाव्यते न ॥ सर्वपदार्थविषयोप-
देशसंभवः । ॥ अथ सर्वपदार्थविषयानुपदेशज्ञानसंभवो येन तज्ज्ञानाभ्यासात् सकलज्ञानमिति, १०
तत्संभवे वा सकलपदार्थविषयज्ञानस्य सिद्ध्यत्यात् किमभ्यासप्रयासेन ? किंच, तदभ्यासप्रयत्नं
ज्ञानं यदि धुरादिप्रतिनियतकरणप्रमथमप्यन्येन्द्रियविषयवत्साद्विगोचरम् अतीन्द्रियार्थगोचरं वा
स्यात् तदा पदार्थरक्तेः प्रतिनियतत्वेन प्रमाणसिद्धत्वा अभावात् प्रतिनियतकार्पकाण्यभावाभा-
वप्रसक्तिसङ्गायात् सकलव्यवहारोत्प्रेक्षेप्रसक्तिः । अथाभ्याससहायानां धुरादीनामपि सर्वज्ञत्व-
स्याप्यमतीन्द्रियज्ञानशक्तिः च व्यपहारोत्प्रेक्षे, अस्माद्विधधुरादीनामभ्याससहायां शक्तिप्र- १५
तिनिवृत्त्या अस्माद्व्यवहार व्यपहारिण इति, धनव्यपसमीचीनम्, न खल्वभ्यासे नित्यव्यवहारो वा
हेतोः कश्चिद्वितीन्द्रियज्ञानं धुरादिभ्य उपलभ्यते, दृष्टानुसारिण्यव्यवहारो भवन्तीति । किंच,
सर्वपदार्थवेदने धुरादिजनितज्ञानात् तदभ्यासः, तत्सहायं च धुरादिकं सर्वज्ञत्वस्यापि सर्वपदार्-
थसाक्षात्कारिज्ञानं जनयतीति कथमितरेतराध्यमेतत् कथानागोचरत्वादि धुरादयेतसो भवत इति न
वितीयोऽपि पक्षो युक्तितमः । अथ शब्दजनितं तज्ज्ञानम्, मनु शब्दस्य तत्त्वणीतत्वेन प्रामाण्ये २०
सर्वपदार्थविषयज्ञानसंभवः, तज्ज्ञानसंभवे च सर्वज्ञस्य तथाभूतशब्दप्रत्येकत्वमिति तदेतराध्ययो-
नुपपन्नः । अत एवोक्तम्—

"नन्वेतदागमान् सिध्येत् न च तेनागमो विना" । [स्तोकोः पा० सू० २, श्लो०
१४९] इति ।

न च शब्दजनितं स्पष्टमिति न तज्ज्ञानवान् सकलज्ञ इत्यनुपपत्त्यते, परं च प्रेरणाजनि- २५
तज्ञानयतो धर्मवैश्वर्यम् । अत एवोक्तम्—"चोदना हि भूते भवन्तम्" इत्यादि, तत्र दृष्टीय-
पक्षोऽपि युक्तिसिद्धतः । अनुमानजनितज्ञानेन तु सर्ववित्त्वे न धर्मवैश्वर्यम्, धर्मावेरतीन्द्रिय-
त्वेन तज्ज्ञापकस्तिष्ठवेनाभ्युपगम्यमानस्याप्येव तेन सह संश्रयातिशेः । अतिशयसंश्रयस्य चाऽ-
ज्ञापकस्यात्र ततो धर्माद्यनुमानम् इत्यनुमानजनितं ज्ञानं न सकलधर्मादिपदार्थाऽऽवेदकम् ।
किंच, तथाभूतपदार्थज्ञानेन यदि सर्वविधभ्युपगम्यते तदा अस्माद्वितीनामपि सर्वविश्वमिति ३०
पारितप्रसक्तम्, 'मायाभाषोनयकं जगत्, प्रमेयत्वात्' इत्यनुमानस्यास्माद्वितीनामपि भावात् ।
अस्यैव चाऽनुमानमिति तज्ज्ञानस्याप्यैवपदार्थसंभवाच्च तज्ज्ञानवान् सर्वज्ञो युक्तः । अथानुमानज्ञानं
प्रागविज्ञानमपि तदेवातोपपदार्थविषयं पुनःपुनर्मात्रमज्ञानं भावनाप्रकर्षवर्त्यते योविज्ञानरूपतामा-
माद्व्यवहारपदार्थमात्रम् भवति, तद्वै चाभ्यासवत्यात् ज्ञानस्यानश्वरस्यापि काम-शोक-भयो-ममाद-
वीर्यमप्रापुष्वतस्तस्यैवपदार्थम्, नन्वेवं तज्ज्ञानवद् अतीन्द्रियार्थविज्ञानस्याप्युपपन्नत्वं स्यादिति ३५
तज्ज्ञानवतः कामाद्युपपन्नपुटवद् विषयस्तथम् । अथ यथा रजो-नीहाराद्यावरणाभूतवृक्षादिदोशन-
मिश्राद्वतदपरणाराये पैदाशमनुभवति तथैव रागाद्यावारणाय विज्ञानाद्वैदाद्यद्वैतानामप्याये सर्वज्ञज्ञानं
विशदतामभविष्यतीति, असदेतत्, रागादीनामवारणत्वात्तद्वै, कुत्वादीनामेव छायावरणं शोके
प्रसिद्धं न रागादीनाम् । तथाहि-रागादिसङ्गायेऽपि कुत्वाद्यावारणकार्पकाभावे विज्ञानमुत्पद्यमानं दृष्टम्,
रागाद्यमायेऽपि कुत्वाद्यावारणसङ्गावे न विज्ञानोदय इत्यन्यथ-अतिरेकाभ्यां कुत्वादीनामेवाऽऽवर- ४०
णत्वाद्यगमो न रागादीनामिति न रागादय आवारका इति न तद्विगमोऽपि सर्वविज्ञानस्य
वैदाद्यहेतुः ।

^{११}विज्ञौऽय इत्यत्र विम सुब्रह्मयन्ताऽनुमा ।

साधे लीज प्रतिष्ठा न पश्यायेमो भवेत् ॥ ३ ॥

[illegible]

१ पु० ४४ पं० ८। २ पु० ४४ पं० ११। ३ पु० ४४ पं० १६। ४ पु० ४४ पं० १२। ५ पु० ४४ पं० १७। ६ पु० ४४ पं० १८। ७-साध्यधर्मो भा०, वा०, भा० मित्र। ८ पु० ४८ पं० २२। ९ धूम्रवर्णरत्ने भा०, का० वा०, भा०। १० पु० ४४ पं० ३३। ११ पु० ४५ पं० १५। १२ पु० ४५ पं० ३५-३६। १३ पु० ४५ पं० १४। १४ पु० ४८ पं० १४। १५ पु० ४५ पं० ८।

प्रवृत्तिप्रतिपादनं तत् तदेवावावेदकस्वतन्त्राभावात्प्रमाणभ्युपगमनव्यतिरेकेणासंभव
मिथ्यायादितां सूचयति । यदप्येवमिदं 'तथा च प्रसङ्गसाधनामिप्रायेण भगवतो जैमिने-
इत्यादि, तदप्यसङ्गतम्; यतः प्रसङ्गसाधनस्य तत्पूर्वकस्य च विपर्ययस्य व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ
व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तर्गीयकः व्यापकनिवृत्तितो व्याप्यनिवृत्तिरवश्यमाविनी
५ प्रवर्तते तत्र यथाक्रमं प्रवृत्तिः, अत्र तु प्रत्यक्षत्वस्य सत्संप्रयोगजत्वेन, तस्य च
नत्वेन, तस्यापि धर्मादिकं प्रत्यनिमित्तत्वेन क व्याप्यव्यापकभावावगमो येन प्रसङ्ग-
प्रवृत्तिः स्यात्? ननुक्तमेवेतन् 'स्वात्मन्येव' सत्यम्; उक्तं ननु युक्तमुक्तम् । अमुकता
चक्षुरादिकरणग्रामप्रभवं प्रत्यक्षं सन्निहितदेश-का-
ग्राहकं सर्वत्र सर्वदा चेति न व्याप्यव्यापकमाद्यग्राहकं प्रमाणमस्ति,
१० शतविप्रकृष्टार्थस्य ग्राहकं संपातिवृद्धराजप्रत्यक्षं रामायण-भारतादी
भूयते, तथेदानीमपि गृध्र-वराह-पिपीलिकादीनां चक्षुः-श्रोत्र-घ्राणजस्य प्रत्यक्षस्य
रूप-शब्द-गन्धादिषु देशविप्रकृष्टेषु प्रवृत्तिरुपलभ्यते, तथा
स्यस्य पूर्वदर्शनसंविधत्तस्य च स्मरणसम्बन्धलोचनादिजन्यप्रत्यभिज्ञाप्रलासप्राप्तार्थ
स्थितेऽर्थे भवताऽभ्युपगम्यते; अन्यथा—

१५ "देश-कालादिभेदेन तर्होऽस्ययसरो मितेः" । [स्तो० पा० सू० ४, स्तो० २३१]
"इदानींतनमस्तित्थं नहि पूर्वमिषा मतम्" । [स्तो० पा० सू० ४, स्तो० २३४]

इति तत्राह—
१० "सर्वजं वर्तमानं च यद्यने चक्षुरादिभिः" । [स्तो० पा० सू० ४, स्तो० २४१]

इति ध्वनं विद्वद्वाच्यं स्यात्, तथाऽतीन्द्रियकाल-दर्शनादेर्पेक्षमात्रार्थविशेषणत्वेन ग्रहणेऽतीन्द्रिय-
धर्मादेरपि ग्रहणमज्ञानं प्रसङ्गसाधन-नक्षिर्पर्ययवोरप्रवृत्तिः स्वयमेव प्रतिपादिता स्यात् । ननु ह
मेवात्र शेषः कालविप्रकृष्टार्थग्राहकत्वेन इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रतिपादयितुमभ्यासितमिदं इति
कस्याप्रोपादयः । अथ वर्तमानकालादेर्वदे विशेष्ये पुरोऽस्मिन् व्यापारव्यवधुतविशेषणमूलेऽती-
१५न्द्रियेऽपि पूर्वकालदर्शनात् प्रवर्तने, अथवा चक्षुःश्रोत्रादिवत् 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इति विशेष्या-
लक्षणं प्रत्यभिज्ञान नावययत्, नापुदीनविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायते दृष्टाग्रहण इव बुद्धि-
बुद्धिः, न च धर्मादावय व्याव. संभवतीति चेत्, ननु धर्मादेः किमतीन्द्रियव्यावयवश्रुतिराऽग्रहणम्,
इति अविद्यमानत्वात् आहोऽप्यनु अविशेषणत्वात्? तत्र नाहः पक्षः, अतीन्द्रियव्यावयवस्य
कालादेर्वद्व्यावयवमात्रम् । नाव्यविद्यमानत्वात्, भाविधर्मादेरिषां त्रिकालादेरविद्यमानत्वेऽपि प्रवि-
१०मानस्य भावात् । अथातिशयनवाक्यमिदं प्रतिपादयः, तद्व्यवहृतम् । तदेव पदार्थजनकत्वेन
द्वय-पुनः-कर्मद्वयत्वेन च धर्मादेः सर्वव्याप्यविशेषणभावसंभवात् अतीनातीन्द्रियव्यावयवस्यैव
लक्षणे विशेषणग्रहणवृत्तयश्चक्षुरादिना ग्रहणसंभव इति कथं पक्षे प्रत्यभिज्ञानप्रवृत्तिसाधनस्य
नक्षिर्पर्ययस्य वा संभवः? तथा, प्रधादि-प्रत्यादिशब्देन संवृत्तं वाच्यं स्यात् कालविप्रकृष्टार्थग्राह-
कमुपलभ्यते तथा धर्मादेरपि यदि ग्राहकं कल्पयिष्ये स्यात् तदा न काश्चिदपि । अत्र च, अवाक्यो-
१५क्त्याऽप्यत्र इन्द्रिय-सूत्रिकादेर्नक्षिर्पर्ययव्यावयवस्य ग्राहकमुपलभ्यते तथा तदतीन्द्रियव्याव-
यवजन्यधर्मादेरप्यव्यावयवस्यैव कल्पयिष्ये तदेव स्यात् तदाऽप्यादि को दोषः? न च प्राक्-
स्मरणव्यावयवस्यैव कालादिग्राहकं चक्षुर्दृष्टं न पुनर्मनुष्यधर्मेन इति प्रतिपादयानमव्यावय-
वस्य, ननु धर्मेनोऽपि विधीयित्वादेर्नक्षिर्पर्ययव्यावयवस्यैव वाच्यः समुद्रजगदादिजन्यधर्मेनोऽपि

१. स्तोत्र-पा०, स्तो०, स्तो० वि० । २. सू० ४० वी० १२ । ३. सू० ४५ वी० ३० । ४. स्तोत्र-पा०, स्तो० ।
५. स्तोत्र-पा० । ६. स्तोत्र-पा०, स्तो० । ७. स्तोत्र-पा० । ८. स्तोत्र-पा० । ९. स्तोत्र-पा० । १०. स्तोत्र-पा० ।
११. स्तोत्र-पा० । १२. स्तोत्र-पा० । १३. स्तोत्र-पा० । १४. स्तोत्र-पा० । १५. स्तोत्र-पा० । १६. स्तोत्र-पा० ।
१७. स्तोत्र-पा० । १८. स्तोत्र-पा० । १९. स्तोत्र-पा० । २०. स्तोत्र-पा० । २१. स्तोत्र-पा० । २२. स्तोत्र-पा० । २३. स्तोत्र-पा० ।
२४. स्तोत्र-पा० । २५. स्तोत्र-पा० । २६. स्तोत्र-पा० । २७. स्तोत्र-पा० । २८. स्तोत्र-पा० । २९. स्तोत्र-पा० । ३०. स्तोत्र-पा० ।

दिजनितं यद्यतीन्द्रियविषयम्' इत्याद्योदि, तदपि प्रतिक्षिप्तम्, अतीन्द्रियाद्यप्राहक्यव्याप्तेन्द्रियविषयप्राहक्यस्य च प्राक् प्रतिपादनात् व्यवहारोऽत्रेदमावश्यं च दर्शितव्यम् । अतीन्द्रियेऽपि कालादौ विशेषणमृते चक्षुर्गादेः प्रवृत्तिप्रतिपादनाय इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गादिनामययुक्तम्, कारणसि त्वपादितस्य । शब्दज्ञानजनितज्ञानपक्षे तु इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गादिनामययुक्तम्, कारणसि त्व

५ संभवात्, अन्यसर्धेनप्रणीतागमप्रमवन्नेन ज्ञानस्य कथमितरेतराश्रयत्वम् ? तद्वागमप्रणेतुरप्यस्येपेक्षणीतागमपूर्वकत्वेऽनयस्या स्यात् सा चेत्तत् एव; अनादिवादागम-सर्वेभ्योभ्यः । यदप्येषादि 'शब्दजनितं ज्ञानमस्पृष्टमम्, तज्जननः कथं सकलजन्यम्' इति, तदप्यमङ्गलम्; तच्च शब्दजनितेन ज्ञानेनाभ्यासानासादिनवेद्येन सकलप्रोऽभ्युपगम्यते-येनायं दोषः स्यात्-किन्वा

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

यद्येमादिपदार्थसंयन्धानयगमाद् लिङ्गव्यानयगतसाध्यमयन्धस्य च तस्य धर्मादिमाध्यानुनायकत्वा

संभवात्' इत्यादि यत्, तदप्यसङ्गतम्; अथगतधर्माद्यतीन्द्रियमाध्यसंयन्धस्य हेतोः प्रसिद्धत्वात्

तद्योति-स्वविषयग्रहणक्षमस्य ज्ञानस्य तद्प्राहक्यं विशिष्टस्यसंयन्धपूर्वकं पीतहृत्पुष्पगतत्वस्य

१५ तद्योति-स्वविषयग्रहणक्षमस्य ज्ञानस्य तद्प्राहक्यं विशिष्टस्यसंयन्धपूर्वकं पीतहृत्पुष्पगतत्वस्य

मेऽसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

ज्ञानमसङ्गतीनामपि तत् स्यात्, भावनाशब्दान् नद्वैतस्य तु कामादायधुनायश्च इत्यादि इयमप्येवम् ।

तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपपत्त्यवधाने' इति, तदप्यव्याह, यतो भावनाशब्दाज्ञानं वेदाधमनुभवतीत्येनामना

नित्यत्वं वा संभाव्येत, तद्विपर्ययस्य वा स्वरूपतोऽज्ञानं अनभ्यासश्च स्यात् तदैतत्तत्त्वादिपि, यावत्ता
रागादीनां ज्ञानावरणहेतुत्वेनावरणस्वरूपत्वं सिद्धम् । न च तेषां नित्यत्वम्, तत्सद्भावे संप्रज्ञानस्य
प्रतिपादविपर्ययमात्रप्रमाणनिश्चितस्याभावात्सद्भावात् । नाप्याकस्मिकत्वम्, अत एव । न चैवामुत्पादको
हेतुर्नापगतः, मिथ्याज्ञानस्य तज्जनकत्वेन सिद्धस्यात् । न च तस्यापि नित्यत्वम्, अन्यथाऽधिक-
लकारणस्य मिथ्याज्ञानस्य भावे प्रपञ्चप्रवृत्तरागादिवसद्भावात् तदावृत्तत्वेन सर्वविधिज्ञानस्याभावः ५
स्यादिति स एव शोकः । आकस्मिकत्वेऽपि मिथ्याज्ञानस्य हेतुव्यतिरेकेणापि प्रवृत्तेस्तत्कार्यभूतरा-
गादीनामपि प्रवृत्तिरिति पुनरपि संप्रज्ञानाभावः अहेतुकस्य च मिथ्याज्ञानस्य देश-काल-पुन-
रपतिनियमाभावाऽपि स्यादिति न चेतनाऽचेतनविभागाः । न च तत्प्रतिपक्षभूतस्योपायस्याप-
रिहानम्, मिथ्यात्वविपर्ययत्वेन सम्प्रज्ञानस्य निश्चितत्वात् । तदुक्तं मिथ्याज्ञानस्यात्यन्तियः-
क्षयः । तथाहि—यदुत्कर्षतारतम्याद् यस्यापचयतारतम्यं तस्य विपक्षप्रकर्षपरिस्थागमने भवत्यास- १०
न्निकः क्षयः, यद्योण्यस्पर्शस्य तथाभूतस्य प्रकर्षगमने शीतस्पर्शस्य तथाविधस्यैव, सम्प्रज्ञानोप-
चयतारतम्यानुविधायी च मिथ्याज्ञानापचयतारतमादिभाव इति तदुत्कर्षेऽस्याऽऽत्यन्तिकक्षयसद्भा-
वात् तत्कार्यभूतरागाद्यनुपलेशरापरणाभावात् सिद्धः । रागादिविपर्ययभूतयं रागाभ्यासाद् वा रागा-
दीनां निर्मूलतः क्षय इति कथं नावरणाभावः ?

न च लङ्घनो-दकतापादिविपर्ययस्यमानस्यापि सम्प्रज्ञान-वैराग्यादेर्न परमकर्षमाप्तिरिति १५
कुल्लक्ष्मिपदे मिथ्याज्ञानाभावाद् रागादेरात्यन्तिकोऽनुपचितलक्षणः क्षयलक्षणो वाऽभावा इति
यत्कं युक्तम्, यतो लङ्घनं हि पूर्वप्रयत्नसाध्यं यदि व्यवस्थितमेव स्यात् तदोत्तरप्रयत्न-
स्यापरापरलङ्घनातिशयोक्त्येव व्यापारात् भवेत्तद्विपर्ययनपेक्षितपूर्वप्रयत्नसाध्यप्रयत्नान्तरस्य
प्रकर्षमाप्तिः, न वैयम्, अपरापरप्रयत्नस्य पूर्वपूर्वप्रयत्नसाध्योत्पादेन पयोपक्षीणशक्तिरिति । अथेनत्
स्यात्—यदि तत्रापि पूर्वप्रयत्नोत्पादितोऽतिशयो न व्यवस्थितः स्यात्, तर्हिमिति प्रथममेव २०
यापलङ्घनवर्तित्वं तापस लङ्घयति । तद्विपर्ययसापेक्षणात् पूर्वप्रयत्नादिनातिशयसद्भावेऽपि न
लङ्घनप्रकर्षमाप्तिरिति यथा तस्य व्यवस्थितोत्कर्षता तथा ज्ञानस्यापि भविष्यति, न, यतः
श्रेष्ठादिना प्राक् क्षीरस्य आख्याद् वायलङ्घयितव्यं न तावद् व्यापामानपनीनश्रेष्ठाऽनासा-
दितपदुभावाः कायो लङ्घयति, जम्बोतासादितश्रेष्मस्य-पदुभावेन वायलङ्घयितव्यं तापाङ्ग-
यतीत्यभ्यासस्तत्र सम्प्रयोजनः । ज्ञानस्य तु योऽभ्यासममासादितोऽतिशयः सोऽतिशयात्ततोत्पत्ती २५
५.

नाभ्यासान्तरापेक्षो येन व्यवस्थितोत्कर्षता तस्यापि न स्यादिति यत्कं युक्तम्, तत्र पूर्वप्रयत्नान्तर-
तत्त्वस्कारस्थोत्पत्तौः, अन्यथा शास्त्रपरापरार्थनादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि 'यदुपचयतारतम्या-
नुविधायी यदपचयतारतममापस्तस्य तद्विपक्षप्रकर्षगमनादात्यन्तिकः क्षयः' इत्यत्र प्रयोगे श्रेष्मणा
यमिधार उद्गाययितुं शक्यः किल—निम्बापीपधोपधोगात् प्रकर्षतारतम्यानुपचयतारतम्य-
भावापरीयमानस्यापि श्रेष्मणो नात्यन्तिकक्षय इति—यतस्तत्र विपक्षार्थपधोपधोगस्य मोक्ष- ३५
निष्ठा आश्रयितुं शक्यः, तदुपयोगेऽपि श्रेष्मपुष्टिकारणानामपि तदेषाऽऽसेयनात्, अन्यार्थपधो-
पधोगाधारस्य विनाशः स्यात् । चिद्विस्तारशब्दस्य च धातुशेषसाभ्यासादनाभिप्रायेण प्रवृत्त-
प्रतिपादितोपधोपधोगस्योद्भूतः धातुशेषसाभ्यासविधाने एव व्यापारो न पुनस्तस्य निर्मूलने, अन्यथा
दोषान्तरस्यात्यन्तक्षये मरणवाप्तिरिति न श्रेष्मणा तथाभूतेनानिश्चान्तिको हेतुः । न च सम्प्रज्ञान-
वैराग्यमात्रेऽपि पुनर्मिथ्याज्ञानस्यापि संभवो भविष्यति तदुत्कर्ष इव सम्प्रज्ञानस्येति यत्कं युक्तम्, ४०
यतो मिथ्याज्ञाने रागादौ वा दोषदर्शनात्, तद्विपक्षे च सम्प्रज्ञान-वैराग्यतत्त्वस्य युत्तरांशान् तत्र

१ तदैतत्तत्त्वादिपि, २-यत्कं युक्तम्, ३-यत्कं युक्तम्, ४-यत्कं युक्तम्, ५-यत्कं युक्तम्, ६-यत्कं युक्तम्, ७-यत्कं युक्तम्, ८-यत्कं युक्तम्, ९-यत्कं युक्तम्, १०-यत्कं युक्तम्, ११-यत्कं युक्तम्, १२-यत्कं युक्तम्, १३-यत्कं युक्तम्, १४-यत्कं युक्तम्, १५-यत्कं युक्तम्, १६-यत्कं युक्तम्, १७-यत्कं युक्तम्, १८-यत्कं युक्तम्, १९-यत्कं युक्तम्, २०-यत्कं युक्तम्, २१-यत्कं युक्तम्, २२-यत्कं युक्तम्, २३-यत्कं युक्तम्, २४-यत्कं युक्तम्, २५-यत्कं युक्तम्, २६-यत्कं युक्तम्, २७-यत्कं युक्तम्, २८-यत्कं युक्तम्, २९-यत्कं युक्तम्, ३०-यत्कं युक्तम्, ३१-यत्कं युक्तम्, ३२-यत्कं युक्तम्, ३३-यत्कं युक्तम्, ३४-यत्कं युक्तम्, ३५-यत्कं युक्तम्, ३६-यत्कं युक्तम्, ३७-यत्कं युक्तम्, ३८-यत्कं युक्तम्, ३९-यत्कं युक्तम्, ४०-यत्कं युक्तम्, ४१-यत्कं युक्तम्, ४२-यत्कं युक्तम्, ४३-यत्कं युक्तम्, ४४-यत्कं युक्तम्, ४५-यत्कं युक्तम्, ४६-यत्कं युक्तम्, ४७-यत्कं युक्तम्, ४८-यत्कं युक्तम्, ४९-यत्कं युक्तम्, ५०-यत्कं युक्तम्, ५१-यत्कं युक्तम्, ५२-यत्कं युक्तम्, ५३-यत्कं युक्तम्, ५४-यत्कं युक्तम्, ५५-यत्कं युक्तम्, ५६-यत्कं युक्तम्, ५७-यत्कं युक्तम्, ५८-यत्कं युक्तम्, ५९-यत्कं युक्तम्, ६०-यत्कं युक्तम्, ६१-यत्कं युक्तम्, ६२-यत्कं युक्तम्, ६३-यत्कं युक्तम्, ६४-यत्कं युक्तम्, ६५-यत्कं युक्तम्, ६६-यत्कं युक्तम्, ६७-यत्कं युक्तम्, ६८-यत्कं युक्तम्, ६९-यत्कं युक्तम्, ७०-यत्कं युक्तम्, ७१-यत्कं युक्तम्, ७२-यत्कं युक्तम्, ७३-यत्कं युक्तम्, ७४-यत्कं युक्तम्, ७५-यत्कं युक्तम्, ७६-यत्कं युक्तम्, ७७-यत्कं युक्तम्, ७८-यत्कं युक्तम्, ७९-यत्कं युक्तम्, ८०-यत्कं युक्तम्, ८१-यत्कं युक्तम्, ८२-यत्कं युक्तम्, ८३-यत्कं युक्तम्, ८४-यत्कं युक्तम्, ८५-यत्कं युक्तम्, ८६-यत्कं युक्तम्, ८७-यत्कं युक्तम्, ८८-यत्कं युक्तम्, ८९-यत्कं युक्तम्, ९०-यत्कं युक्तम्, ९१-यत्कं युक्तम्, ९२-यत्कं युक्तम्, ९३-यत्कं युक्तम्, ९४-यत्कं युक्तम्, ९५-यत्कं युक्तम्, ९६-यत्कं युक्तम्, ९७-यत्कं युक्तम्, ९८-यत्कं युक्तम्, ९९-यत्कं युक्तम्, १००-यत्कं युक्तम्.

मात्रम् । 'अथ पापदुष्टयोगिप्रधानपदार्थजातम्' इत्यादि अपि अनुक्तम्, सकलपदार्थप्रत्यप्रतिपाद-
मात्रम् । अत एव—

"तो मेये कथमस्यः स्याद् असति प्रतिबन्धति ।

सत्येव द्रष्टो न दृष्टिः कश्चिद् दृष्टो न दाहकः ॥" []

इत्यत्र यदुक्तम् "किं सर्वप्रकारान्, अथ किञ्चिद्व्यवहारम् इति, मोक्षयथापि हेतुः । यदि तावत् ५
सर्वप्रकारादिति हेतुर्थः परिकल्प्यते तदा प्रतिष्ठापकदेशो हेतुरतिरिक्त एव, कथं हि तदेव साध्यम्
तदेव हेतुः । अथ किञ्चिद्व्यवहारिणो हेतुस्तथा विद्वज्ज्ञाता स्यात्, कथं हि किञ्चिद्व्यवहारं सर्वप्रकारेण विद्वज्
सर्वप्रकारं साधयेत् । अथ इत्यभावे हेतुस्तथाऽनैकान्तिकः, अन्यमात्रस्य किञ्चिद्व्यवहारोऽप्यतिरोधात् ।
इति, तदपि निरस्तम्, सामान्येन 'सर्वप्रकारात्' इत्यस्य हेतुत्वात् विशेषेण तद्व्यवहारस्य साध्यत्वात्
सामान्य—विशेषयोश्च भेदस्य कथञ्चित् प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् सामान्येन सर्वव्यवहारस्य धानुमानः १०
व्यवहारिणं प्रति साधितत्वात् । एतेन 'मूर्त्तमाऽन्तरितदूरार्थः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात्'
इत्येव प्रयोगे प्रमेयत्वहेतोर्वद् दूषणमुपन्यस्य पूर्वपक्षवादिना तदपि निरस्तम्, सर्वव्यवहारमाऽन्तरित-
पदार्थानां व्याप्तिप्रसाधनेनानुमानप्रमाणेन वा एकैव सामान्यता प्रमेयत्वस्य प्रमाधितत्वात् ।

एव 'प्रधानपदार्थपरिज्ञानं न सकलपदार्थज्ञानमन्तरेण संभवति' इति, तत् सर्वव्यवहारमात्र-
तत्त्वात्वाद्दरंभयो भवतोऽपि कथञ्चित् संपन्न इति लभ्यते । तथाहि तद्वचः—

"जे एतं जानाह" [आचा० प्र० भु० अच्य० ३, उ० ४ सू० १२२] इत्यादि ।

तन्मतानुसारिभिः पूर्वार्थार्थव्यवहारयोः न्यगादि—

"एको भावस्तत्पक्षतो येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वेषां तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वेषां येन दृष्टा एको भावस्तत्पक्षतोऽनेन दृष्टः ॥" []

अत्राप्यर्थः—न ह्यसंप्रतिज्ञा कश्चिद्व्यवहारोऽपि पदार्थस्तत्पक्षतो द्रष्टुं शक्यः, एकस्यापि पदार्थस्यानुगत- २०
व्याप्यत्वमन्तरेण साक्षात् पारंपर्येण वा सर्वपदार्थसंबन्धित्वमाश्रयात्, तत्त्वभावाऽवेदने च
तस्याऽवेदनमेव पदमार्थतः तत्त्वज्ञानं स्वप्रतिभासमेव वेत्तीति मार्गो विदितः स्यात्, केवलं
तन्नामिमानमात्रमेव लोकस्य । अथ संबन्धित्वमायना पदार्थस्य स्वरूपमेव न भवति, यत् केवलं
प्रत्यक्षप्रतीतिं सप्रतिदितमर्थं स एव पश्यन्त्यभावाः, संबन्धिता तु तत्र परिकल्पितैव पदार्थान्तर-
दानसंभवतया । तथा चोक्तम्—

"निष्कर्षत्पराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना ।

संबन्धित्वे कल्पनया, निमित्तकार्यं कथञ्चन ?" [] इति,

तदेतदनुक्तम्, एवं हि परिकल्प्यमाने स्वरूपमात्रसंबेदनाद् अद्वैतमेव प्राप्तम्, ततः सर्वपदार्थमात्रे
व्यवहाराभावाः । अथ व्यवहाराच्छेदभवात् पदार्थसंज्ञावोऽभ्युपगम्यते तर्हि सर्वपदार्थसंबन्धि-
ताऽपि साक्षात् पारंपर्येण च पदार्थस्वभावावोऽभ्युपगम्यते, अन्यथा साक्षात् पारंपर्येण वाऽन्यथ- ३०
दार्थजन्यज्ञानकालक्षणसंबन्धिताऽनभ्युपगमे तद्व्याप्यनुगतिसंबन्धिताऽनभ्युपगमे च पदार्थस्व-
रूपस्याप्यभावाः । तत्पदार्थपरिज्ञाने च तद्विशेषपभूता तत्संबन्धिताऽपि सातेव, अन्यथा तदा
तत्परिज्ञानमेव न स्यात्, तत्परिज्ञाने च सकलपदार्थपरिज्ञानमस्तदादीनामनुमानतः, सर्वव्यवहारं च
साक्षात् तज्ज्ञानेन सकलपदार्थज्ञानम् । लोकस्तु प्रत्यक्षेण कथञ्चित् कस्यचित् प्रतिपत्ता । तथाहि-
धूमस्याप्यग्निजन्यतया प्रतिपत्ता वाष्पादिव्यावृत्तधूमस्वरूपप्रतिपत्तिः, अन्यथा एवमवहाराभावाः । ३५
तथा नीलादिप्रतिभासस्य पदार्थसंबन्धितयाऽप्रतिपत्ता वाह्यार्थप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तस्मात्
संबन्धितरूपं पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तिः, तथा संबन्धित्वं प्रमेयमनुमानेन प्रतीयतेऽभ्यासदशावामस्त-
दादिभिः । यत्र श्वेषोपशमलक्षणोऽभ्यासस्तत्र तस्य प्रत्यक्षतोऽपि प्रतिपत्तिरिति कथं न प्रधानभूत-
पदार्थवेदने सकलपदार्थवेदनम् एकवेदनेऽपि सकलवेदनस्य प्रतिपादित्वेत्वात् ।

१ प्र० ५२ पं० १० । २-कम् "तत्त्वात् सर्वे इति किं सर्वे-मां० । ३ प्र० ४४ पं० १० । ४-यत्तस्य
हे-मां० । ५ प्र० ५५ पं० १५ । ६ प्र० ५२ पं० १० । ७ नवकलस्य प्रान्तभागे तु द्रवमुपलभ्यते "एको भा
सर्वमात्रसंभावः सर्वे भावा एकमात्रसंभावः । एको भावस्तत्पक्षतो देन दृष्टः सर्वे भावास्तत्पक्षतोऽनेन दृष्टा" इति- (द
ठि० प्र० ४४) ८-तत्त्वज्ञानं कां०, पु० । ९-वा चाऽ-मां० । १०-स्य व्याप्यत्वात्-मां० ।
प्रामाण्यवाहा-मां० । ११-स्य प्रामाण्यवाहा-मां० । १२ प्र० ५० पं० १२ ।

नमप्रसामप्रीप्रमयस्याप्यगम्यत्वं स्यात् । अनातिकल्पनामप्रीप्रमयत्वं प्रत्यक्षं विकल्पनामप्रीप्रमयान्
 तस्यान् विकल्पनमिति तत्र च बोधः, ननुत्रापि गमानम् । तथाहि—सम्पन्नशतमनुयायं यचनात्
 यद् नष्ट-मुष्ट्यादिविषयं विरावाविज्ञानमुत्पद्यते नन्वसम्पन्नयनननुयायनोद्भवाद् विकल्पनमेव ।
 यथा च विशिष्टनामप्रीप्रमयस्य प्रत्यक्षं न कश्चिद् व्यभिचार इति तस्यापि संवादिष्यं तथाऽप्य-
 ५ भूतसम्पन्नयनचक्रोद्भवापि नष्ट-मुष्ट्यादिविषयविज्ञानमिति निरुपपत्तिरिति संवादिष्यलक्षणं विशेष-
 यणं प्रकृतहेतोः ।

भाष्यलिङ्गपूर्वकारणं विशेषणमसिद्धम्, नष्ट-मुष्ट्यादीनामसंज्ञादीन्द्रियाविवर्तनेन तद्विहृत्य-
 नाभिमतस्याप्यर्थस्यासत्ताद्यध्यायितव्याद्य तत्प्रतिपत्तिः, प्रतिपत्तां याऽसंज्ञादीनामपि तद्विह-
 र्दशनात् यच्चनविशेषमन्तरेणापि प्रहो-परागादिप्रतिपत्तिः स्यात् । न हि साम्प्रत्यातलिङ्गनिध-
 १० वेऽप्यविप्रतिपत्तां यच्चनविशेषापेक्षा दृष्टा, न भवति साम्प्रत्यादीनां यच्चनविशेषमन्तरेण कदा-

पूर्वकारयविशेषणासिद्धिरिति यत्तु युक्तम्, उपदेशपरम्पराप्रमदये नष्ट-मुष्ट्यादिप्रतिपादकवचन-
 १५ विशेषस्य वक्तृज्ञान-बुद्ध्याभिप्राय-यचनाकांक्षालक्षणेऽधोर्ध्वं मन्दबुद्धिर्य-विषयसामुद्रिय-गृहीतवि-
 शरणः प्रतिपुनर्य दीपमानस्यानार्थः काले मूलतद्योरोच्छेद एव स्यात् । तथाहि—इदानीमपि केचिद्
 ज्योतिःशास्त्रादिकमज्ञानद्वेषादव्यवधारिताम् उपलभ्यन्ते, अन्ये सम्पन्नयनच्छतोऽपि बुद्ध्याभिप्रा-
 यतया, अन्ये यच्चनक्षोषादव्यक्तमन्यथा चेति, तथा धोतारोऽपि केचिद् मन्दबुद्धिर्यदोषादुक्तमपि
 यथाप्रकारावधारयति, अन्ये विषयसामुद्रियः सम्पन्नयनद्विष्टमप्यन्यथाऽप्यधारयति, केचिद् पुनः
 २० सम्पन्नपरिज्ञातमपि विस्मरन्तीत्येवमादिभिः कारणैः प्रतिपुनर्य दीपमानस्यैवार्थं कालं यावदा-
 नमनमेव न स्यादित्येवमिच्छत्येन, आगच्छति च, तस्मात्तदाऽग्निरा विच्छिन्नः सृष्टमादिपदार्थसा-
 क्षात्कारिज्ञानयता केनचिद्विषयक इत्यन्तं कालं यावदागच्छतीत्यभ्युपगमनीयमिति नानुपदेश-
 पूर्वकारयविशेषणासिद्धिः ।

भाष्यवचन-व्यतिरेकाभ्यां नष्ट-मुष्ट्यादिकं सात्त्या तद्विवचनविशेषप्रयत्नं कस्यचिन्
 २५ संभवति येनानवयव-व्यतिरेकपूर्वकारयविशेषणासिद्धिः स्यात्, यतो नान्यद-व्यतिरेकाभ्यां प्रहो-
 परागी-पद्यज्ञानयात्रयो ज्ञातुं शक्यन्ते, प्रागृद्धमये शिलीग्नोद्भेदयद् प्रहो-परागादीनां विह-
 प्रमाण-कल-कालादिषु नियमाभावात् । द्रव्यशक्तिपरिज्ञानाभ्युपगमेऽप्यप-व्यतिरेकाभ्यां यापयित
 जगति द्रव्याणि तावदेकत्र मीलितविकल्प ररा-कल्पादिभेदेन, कर्मादिमात्राभेदेन, बाल-मप्य-
 भाषयस्याभेदेन, मूल-पञ्चाद्यवयवभेदेन प्रक्षेपो-क्षाराभ्यामेकोऽपि योगो युगमहक्षेणापि न
 ३० ज्ञातुं पार्यते किमुतानेक इति कुतस्ताभ्यामीपद्यज्ञानयवयवमः । तेन नान्यद-व्यतिरेकपूर्वकारय-
 विशेषणस्यासिद्धिः । नापि नष्ट-मुष्ट्यादिविषययच्चनविशेषस्यापीदमेवस्यात् विशिष्टज्ञानपूर्वकारयसा-
 तिरेकसिद्धः प्रकृतो हेतुः, अपीदमेवस्य यच्चनस्य पूर्वमेव निविद्यस्यात् ।

भाष्यसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकार्येऽपि प्रकृतयच्चनविशेषस्य संभवान्नेकागितकः, सविशेषणस्य हेतो-
 र्विषये सत्यस्य प्रतिपिद्यस्यात् । अत एव न निरुद्धः, विषय एव वर्तमानो विरुद्धः । न स्यात् पूर्वोक्त-
 ३५ प्रकारेणावगतस्य साध्यप्रतिपत्त्यस्य विषये वृत्तिरसंभवा । अथ भवतु प्रहो-परागाभिप्रायकवचनस्य
 तापूर्वकारयसिद्धिरतो हेतोः, तत्र तस्य रसावादात् । धर्मादिपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकारयसिद्धिरस्तु
 कथं तत्र तस्य रसावादाभावात् । न, तत्रापि तस्य रसावादात् । तथाहि—ज्योतिःशास्त्रादेर्महो-
 परागादिर्न विशिष्टवर्ण-प्रमाण-द्विग्यमाणादिविशिष्टं प्रतिपद्यमानः प्रतिनियतानां प्रतिनियत-
 देशवर्तिनां प्राणिनां प्रतिनियतकाले प्रतिनियतकर्मफलसंभूयकार्येन प्रतिपद्यते । उक्तं च तत्र—

४० “नक्षत्र-प्रदपञ्चमहर्निशं लोककर्मविहितम् ।

अमति शुभानुगममिच्छं प्रकाशयत् पूर्वजममृतम्” ॥ []

अतो ज्योतिःशास्त्रं प्रहो-परागादिकमिव धर्माऽधर्मावपि प्रमाणान्तरसावादात्तोऽवगमयति तेन प्रहो-
 परागादिवचनविशेषस्य धर्माऽधर्मासाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकारयमपि सिद्धम्, नतिसदो राकलपदार्थसा-

साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धिमाप्नुयति । नहि धर्माऽधर्मयोः सुख-दुःखकारणत्वसाक्षात्करणं सहकारिकाकारणपदार्थ-सदाधारभूतसमस्तप्रतिगम्यसाक्षात्करणमन्तरेण संभवति, सर्वपदा-
धानां परस्परप्रतिबन्धारेकपक्षार्थसर्वधर्मप्रतिपक्षिष्य सकलपक्षार्थप्रतिपक्षितान्तरीयका प्राक् प्रतिपा-
दिता । अतो भवति सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिरतो हेतोर्वचनविशेषः, तत्सिद्धौ
च तत्प्रत्येकः सूत्राऽन्तरितदूरानन्तार्थसाक्षात्कार्यतीन्द्रियज्ञानसम्पत्समन्वितस्य कार्यं न सिद्धिः । ५

नाप्येनहृदयवदन्-साध्योक्ति-तदाहृत्सिबचनयोरनभिधानाद् व्युत्पन्ना नामाऽत्र साधनशेषः,
प्रतिज्ञावचनेन प्रयोजनाभावात् । । अथ विषयनिर्देशापि प्रतिज्ञावचनम्, ननु स एव किमर्थः ?
साध्यमर्थवशयोगादिप्रतिपक्षः । तथाहि-असति साध्यनिर्देशो यो वचनविशेषः स साक्षात्कारि-
ज्ञानपूर्वकः इत्युक्ते किमर्थं साध्यमर्थवान् प्रयोगः, उत वैषम्यवानिति न प्रायेत, उभयं दृष्टान्ते-
वचनविशेषत्वेन साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वे साध्ये साध्यमर्थवान्, असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेन
वचनविशेषत्वे साध्ये वैषम्यवानिति । हेतु-विरुद्धाऽनेकान्तिकप्रतीतिष्व न स्यात् । प्रतिज्ञापूर्वके
न प्रयोगे शब्दविशेषः साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकः, शब्दविशेषत्वाद् इति हेतुभावः प्रतीयते, असाक्षा-
त्कारिज्ञानपूर्वको वचनविशेषत्वाद् इति विरुद्धता; चक्षुरादिकरणप्रवृत्तिज्ञानपूर्वको वचनविशेषत्वाद्
इत्यनेकान्तिकत्वम् । हेतोश्च वैकल्यं न गम्येत, तस्य साध्यापेक्षया व्यवस्थितः । सति प्रतिज्ञानि-
र्देशोऽवश्यं समुदायोपस्थात् साध्यधर्मो इति पक्ष इति तत्र प्रवृत्तस्य वचनविशेषत्वस्य पक्षधर्म-
त्वम्, साध्यधर्मसामान्येन च समानोऽर्थः सपक्ष इति तत्र धर्ममानस्य सपक्षे संभवम्, न सपक्षोऽ-
सपक्ष इत्यसपक्षेऽप्यसत्त्वं प्रतीयते । तदिदमनाद्योविताभिधानम् । तथाहि-यो वचनविशेषः स
साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्येतादन्मात्रमभिप्राय नैव कथिदास्ते किन्तु हेतोर्धर्मिण्युपसंहारं करोति ।
तत्र यदि वचनविशेषत्वात् नष्ट-मुष्टादिविषयो वचनसंदर्भ इति व्याप्तं तदा साध्यमर्थवत्प्रयोग-
प्रतीतिः, अयासाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेत्यभिदद्यात् तदा वैषम्यवत् इति संबन्धवचनपूर्वकाद् २०
पक्षधर्मत्ववचनात् प्रयोगव्यावर्तितः विवक्षितसाध्यावर्तितः । हेतु-विरुद्धाऽनेकान्तिका अपि
पक्षधर्मवचनमात्रेण न प्रतीयन्ते, यदा तु संबन्धवचनमपि नियते तदा कथमप्रतीतिः ? तथाहि-
यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते हेतुवचनस्य, विधीयमानेनानुदमानस्य ध्यातेः ।
यो वचनविशेषः सोऽसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते विरुद्धः, विषयव्याप्तेः । यो वचनविशेषः स
चक्षुरादिकर्तृज्ञानपूर्वक इति धर्मैकान्तिकसाध्यवसायः, ध्यनिवायः । तथा, वैकल्यमपि हेतोर्मन्धन-
पक्ष, यतो ध्यातिप्रदेशकाले व्यापको धर्मः साध्यवसाय अवगम्यतेः यत्र तु व्याप्तो धर्मो विद्यादा-
हरदीप्ते धर्मिण्युपसंहियते स समुदायकदेशवत् पक्ष इति तयोरेतद्वत्स्य व्याप्यधर्मस्य पक्षधर्म-
त्वावर्तितः । सा च ध्यातिप्रदेश धर्मिण्युपसंहियते स साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः शरीरवत्
इति सपक्षे सत्यमप्यवगम्यते । ध्यातिप्रदेश व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिव्यवहारसीदते सोऽसपक्ष
इति असपक्षेऽप्यसत्त्वमपि निधीयते इति नार्थः प्रतिज्ञावचनेन । तदाह धर्मैकान्तिकः-“यदि धर्मा-
तिरिच्यता न स्यात् सर्वं शोभेत, यदा च पक्षधर्मसंबन्धवचनमात्रान् प्रतिज्ञावचनमन्तरिणापि प्रती-
तिरिति कलासोपयोगः” ? [] यदा च प्रतिज्ञावचने नैवैकधर्मननुभवति तदा तदाहृत्सि-
बचनस्य निगमनतत्त्वस्य सुतत्त्वानुरोधेन इति न प्रतिज्ञावचनमपि प्रवृत्तसाधनस्य व्युत्पन्नशेषः,
कैवल्यं तत्प्रतिपाद्यत्वात् स स्वसाध्याविनामूनस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारमाशयेव सिद्धत्वाद्
अर्थाशेषस्य स्वशरीरेन पुनरभिधानं निप्रवृत्तमिति प्रतिज्ञावचनं बाधकपादां नियमानं ३५
तदनुतिप्रवृत्तिमादधति । उपनयवचनं नु हेतोः साध्यधर्मत्वप्रतिपादनादेष लक्ष्यमिति तद्व्यापि ततः
पृथक् प्रतिपादने पुनर्यत्कालस्य एव शेष इति न तदनभिधानेऽपि न्यूनं साधनवाक्यम् । ततः
सर्वदोषादितत्त्वान् साधनवाक्यस्य व्यवहारः प्रवृत्तसाध्यसिद्धिः ।

स्वसाध्याविनामूनस्य हेतुः साध्यधर्मिण्युपसंहारविधायो बाधकपादान्तिस्त्वनिर्वाच्य साधा-
य्येण ग्राह्यत्वावचनेन तदाभूतहेतुनरीवं हवन्ति । तथाहि-“समद्विज्ञासकम्” इत्यनेन ग्राह्य-
द्वारावचनवचनेन स्वसाध्यव्याप्तस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारो सूचितः । हेतोश्च स्वसाध्यव्याप्तिः

हेतोः स्वसाध्यव्याप्तिं प्रसाधयति । यत्र तु प्रकृतप्रयोगादौ दृष्टान्तधर्मिनोऽपि सत्यं तत्र दृष्टान्तध-
र्मिण्यपि प्रवृत्तं तत् प्रमाणं सर्वोपसंहारेणैव तस्याः प्रसाधकमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा दृष्टान्तधर्मिणि
हेतोः स्वसाध्यव्याप्तायपि साध्यधर्मिणि तस्य तदव्याप्तौ न तत्तस्मात् तत्प्रतिपत्तिः स्यात्, दृष्टान्तध-
र्मिण्येव तेन तस्य व्याप्तत्वात्, यद्विध्योपसंहारविधानाया अपि साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तायनुपयो-
गात् सादृश्यमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा 'गुरुः सुवर्णम्, सत्त्वात्, रजतयम्' इत्यत्रापि गुरु-
त्वप्रतिपत्तिः स्यात् । अथात्र पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनम्, प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरमनुक्त्येन हेतोः
१० कालात्ययापदिष्ट्यं वा दोषः, तदनुक्तम्, बाधाऽविनामाययोर्येरोधात् । तथाहि—सत्येय साध्यध-
र्मिणि साध्ये हेतुयुक्तं इति तस्य तदविनाभावः, तत्प्रतिपादितसाध्यधर्माभावश्च प्रमाणतो बाधा-
साध्यधर्ममायाऽभाषयोर्येकत्र धर्मिण्येकदा विरोध इति नैतदोषादस्य साधनस्य दृष्ट्यं किन्तु
साध्यधर्मिणि साध्यधर्माविनाशतत्वेनाऽनिश्चयः । न च यद्विद्योपसंहारेण हेतोः साध्यसाधकत्वाभ्यु-
पगमेऽन्यत्रापि समान इति नानुमानात् कश्चिदपि साध्यनिश्चयः स्यात् । अतो दृष्टान्तधर्मिणि
११ प्रवृत्तेन प्रमाणेन व्याख्या हेतोः स्वसाध्याविनामायो निश्चयः । स च निश्चिताविनामायो यत्र
धर्मिण्यनुपलभ्यते तत्र स्वसाध्यमविद्यमानप्रमाणाभ्युपगमनं निश्चाययति, यथाऽत्रैव सर्वप्रमा-
नप्रवृत्ते साध्ये यत्रनविशेषलक्षणे साध्यधर्मिणि तद्विद्योपलक्षणो हेतुः । प्रतिपक्षप्रसाधकं चाल-
हेतोः प्रागेव दृष्टान्तधर्मिणि प्रमाणं प्रदर्शितमित्यभिप्रायपर्यंत आचार्येणपि 'कुसुमययिसाराणो'
इति सूत्रे 'कुः' इत्यनेन दृष्टान्तगृह्येन विहितं, न च पक्षवचनानुपक्षेपः सूचितः ।

२० मनु मयाप्रमादेनोपेक्ष्योक्तप्रकारेण सर्वश्रमाप्रतिदिनं पुनस्तद्विशेषसिद्धिः । तथाहि—यथा
नष्ट-मुष्ट्यादिविषयवचनविशेषस्य अहंनृपयंशप्रणीतत्वं वचनविशेषवशात् सिध्यति तथा बुद्ध्यादिमर्प-
वृत्तयैवायमपि तत्र एव सेव्यमतीति कुतस्तद्विशेषसिद्धिः ? न च नष्ट-मुष्ट्यादिप्रतिपादको वचनवि-
शेषोऽहंछासन एवेति वक्तुं युक्तम्, बुद्धशासनादिष्वपि तस्योपलक्षणात् इत्याशङ्क्याह गूरिः
‘निन्दुराधानं’ इति । अग्रायमग्निस्रावः—प्रत्यक्षाऽनुमानादिप्रमाणविषयत्वेन प्रतिपादिता । शास-
नं ये ते तद्विषयत्वेनैव निर्दिष्टता इति सिद्धाः, ते च ‘अयंते’ इति अर्था उच्यन्ते, तेन शासनं
प्रतिपादकम् अहंनृपयंशशासनमेव न बुद्ध्यादिशासनम् । अतो वचनविशेषव्यलक्षणस्य हेतोर्भेदपत्ति-
रुक्तत्वात् कुतश्चेनायमपि सर्वव्यर्थं येन विशेषणवर्गव्यतिर्दिनं स्यात् ? यथा चाग्रामादरेण प्रत्यक्षदि-
विषयत्वेन प्रतिपादिताग्रामयोनां तद्विषयत्वं न संभवति तथाऽत्रैव यथाग्रामं प्रतिपादयिष्यते ।

अथवा 'मिथ्याधीनाम्' इत्यनेन हेतुर्वाच्यते विहितमाचार्येण-मिथ्याः प्रमाणागमसंवादानो
 ३० विधिनाः, येषां नष्ट-मुष्पादवः, तेषां शासनं प्रतिपादकं यतो ज्ञादशार्थं प्रवचनमनो त्रिनामो
 कार्यदेव सर्वस्वित्, तेषां प्रयोगार्थः सूचिः—प्रयोगश्च—प्रमाणागमसंवादिप्रयोगनष्ट-मुष्पादि-
 शुभाभातिमुष्पादप्रतिपादकान्वायानुपपत्तिर्निर्वाणं शासनम्। अथ च सूमाधर्मेतिपाद-
 कान्वायानुपपत्तिरुत्पत्तिमय हेतोर्निर्वाणान्वायानुपपत्तिर्वाच्यते अस्माध्वेन आसिः सापचयिष्येव निमि-
 तिः सविधायकप्रमाणकियसंज्ञा दृष्टान्तप्रमाणमाचार्येण न विहितम्, तदर्थेन तत्रातिरेकेण
 ३१ मिथ्यात्वम्। यथा कार्यार्थमेः सापचयिष्येव आतिविधायानुपपत्तिरवातिरेकेणापि तदुपायकार्यो-
 द्दृष्टायकान्वायाः सर्वत्रप्रतिप्रवर्तिमानिर्वाणसंज्ञाः प्रामाण्यमनुपपत्त्यनेन तत्रातिरेकेणापि तदुपायकार्यो-
 द्दृष्टायकान्वायाः सर्वत्रप्रतिप्रवर्तिमानिर्वाणसंज्ञाः प्रामाण्यमनुपपत्त्यनेन तत्रातिरेकेणापि तदुपायकार्यो-
 द्दृष्टायकान्वायाः सर्वत्रप्रतिप्रवर्तिमानिर्वाणसंज्ञाः प्रामाण्यमनुपपत्त्यनेन तत्रातिरेकेणापि तदुपायकार्यो-

स च परोपन्यस्तप्रमाणपर्यनुयोगः तदभ्युपगमस्य प्रज्ञादिद्वारेण विचारणा न पुनः स्वसिद्धप्रमाणो-
पन्यासः, येन 'अतीन्द्रियार्थप्रतिक्षेपकत्वेन प्रवर्त्तमानं प्रमाणमाध्यामिद्व्यादिदोषदुष्टत्वेन कथं
प्रवर्त्तते' इत्यस्मान् प्रति भयनाऽपि पर्यनुयोगः क्रियेत । अत एव परलोकप्रसाधकप्रमाणभ्युपगमे
परेण प्राद्वित्या तदभ्युपगमस्यानेन प्रकारेण विचारः क्रियते-

५ तत्र न तावत् परलोकप्रतिपादकत्वेन चक्षुरादिकरणव्यापारसमासादिनाम्नानां सन्निहितप्रति-
नियतरूपादिविपर्ययत्वात् प्रत्यक्षं प्रवर्त्तते । नाप्यतीन्द्रियं योमिप्रत्यक्षं तत्र प्रवर्त्तत इति यदुक्तं शक्यम्,
परलोकादिवत् तस्याप्यसिद्धेः ।

नाप्यनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं तत्र प्रवृत्तिमासादयति, प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि तत्राप्र-
वृत्तेः । अथ यद्यपि प्रत्यक्षायगतप्रतिबन्धलिङ्गप्रभवमनुमानं न तत्र प्रवर्त्तते तथापि सामान्यतोदष्टं
१० तत्र प्रवर्त्तिष्यते, तदपि न युक्तम् । यतस्तदपि सामान्यनोदष्टप्रवर्गनप्रतिबन्धनिहोद्भवम्, आहोस्वित्
अनयगतप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्थम् । यद्यनयगतप्रतिबन्धलिङ्गोद्भवमिति पक्षः, स न युक्तः । तथाभूत-
लिङ्गप्रभवस्य स्वविपर्ययविचारेण अभ्यदर्शनानन्तरौद्भूतराज्यावातिविकल्पास्पृष्टप्रमाणत्वात् । अथ
प्रतिप्रसंयन्धलिङ्गप्रभवं तत् तत्र प्रवर्त्तत इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः । प्रविपर्ययगमस्यैव तत्र
लिङ्गस्यासंभवात् । तथाहि-प्रत्यक्षस्य तत्र लिङ्गसंयन्धव्यावर्गमनिमित्तस्याभावेऽनुमानं लिङ्गसंयन्ध-
१५ प्राहकमभ्युपगन्तव्यम् । तत्र यदि तदेव परलोकसङ्गायावेदकमनुमानं स्वविपर्ययमिमेनाधेनागमो-
त्पादकलिङ्गसंयन्धप्राहकं तदेनरेनराश्रयवदोषः । अथानुमानान्तराद् गृहीतप्रतिबन्धव्याहिरादुपजा-
यमानं तद्विपर्ययं तदभ्युपगम्यते तदाऽनवस्था । तथा, संप्रमन्यनुमानमस्मात् प्रत्यसिद्धम् । तथाहि-
वृहस्पतिवचनम्-

“अनुमानमप्रमाणम्” [] इति ।

२० अनेन प्रतिष्ठाप्रतिपादनं वृत्तम्, अनिश्चितार्थप्रतिपादकत्वात् (स्यान्) सिद्धप्रमाणामामयदिति हेतु-
दृष्टान्तायभ्युत्थी ।

विपर्ययविचारेण याऽनुमानप्रमाणव्यमयुक्तम्-धर्म-धर्म्युपयस्यतश्चसाधने सिद्धसाधना यना,
अतो विशेषणविशेष्यमाधः साध्यः । प्रमेयविशेषविषयां प्रमां कृत्वा प्रमाणं प्रमाणतामभुते ।
इनरेतरापरिच्छिन्न समुदायोऽत्र प्रमेयः, तदपेक्षया च पक्षधर्मन्यादीनामन्यतममपि कल्प्याप्र-
२५ तिदिः । नहि समुदायधर्मता द्वेताः, नापि समुदायेनान्यदो व्यतिरेकी वा, धर्मिमात्रापेक्षया
पक्षधर्मैव साध्यधर्मापेक्षया च व्याप्ती गणनेति । उक्तं च-

“प्रमाणस्वांगौलन्यादानुमानादर्धनिश्चयो दुर्लभः” [] इति ।

धर्मिधर्मनाप्रक्षेपेऽपि न गौणतापरिहारः, प्रतीयमानापेक्षया गौण-मुख्यव्यवहारस्य गिन्यवयवान् ।
समुदायश्च प्रतीयते । एकदेशाधवर्णनापि श्रेष्ठ्यमयुक्तम्, व्यास्यसिद्धेः । नहि सत्तामात्रेणाविनाभायो
३० तमकः अपि स्वयगतः, अन्यथाऽनिप्रसङ्गान् । स च सकलसपक्ष-विपक्षप्रत्यर्थाकरणे पुर्विज्ञानोऽ-
सर्वविदा । न चात्र भूयोदर्शनं क्षणम्, सहस्रशोऽपि दृष्टमाहवर्षस्य व्यतिचारान् । अत एव न
दर्शनादर्शनमपि । ननुक्तम्-

“गोमानिषेव प्रत्येन साध्यमश्ववनाऽपि हिम् ?” [] इति ।

देश-वाताऽवस्थाभेदेन च भाषानां मानान्वावगमादनाम्नासः । तदुक्तम्-

३५ “अपस्था-देश-वातानाम्” [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३२] इत्यादि । आह च-

“अविनाभावसंयन्धस्य गृहीतमुदाहरणम्” []

यच्च 'सामान्यस्य लक्षणव्यवसायान्, स्वार्थ-परार्थमेवार्थमात्रान्, विद्वत्तऽनुमान-विरोधयोः सर्वत्र

१-प्राद्वित्य-श्लो०, ४०, ४०, ४०, ४० । २-अथ गौण-श्लो०, ४० । ३-अथ प्रत्यक्ष-श्लो०, ४० । ४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ११-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । २९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १००-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० ।

अथवा-देश-वातानां मेदात् सिद्धात् । भाषानामनुमानेन प्रतीतिरिति दुर्लभा ।
३१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ३९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ४९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ५९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ६९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ७९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ८९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९०-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९१-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९२-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९३-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९४-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९५-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९६-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९७-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९८-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । ९९-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० । १००-अथ प्रमाण-श्लो०, ४० ।

तु, कश्चिच्च विगड्वाशमिचारिणः" इत्यादि दूषणशालं नद् अनुद्घोषनीयमेव, यतोऽनिश्चिता-
पादकत्वाद् "अनुमानमप्रमाणम्" इत्यनुमानाऽप्रमाणताप्रतिपादने ह्येव दोषदूषणशालस्य मूल-
वृत्तत्वात् । ततोऽनुमानस्याप्रमाणत्वाद्गीर्वाणपरलोकात्मद्रव्यप्रतिपादने कुतस्तस्य प्रयुक्तिः ?

अथेदमेव अग्न्यं पूर्वाज्जमान्तरमन्तरेण न पुनर्मिति जमान्तरमन्तरस्य परलोकात्म्यं सिद्धिरित्यने,
केमियमर्थोपपत्तिः, अद्यानुमानं वा ? न तावदर्थोपपत्तिः, ननुप्रमाणमात्रम्,

"इह धृतो याऽर्थोऽस्य वा नोपपत्तेः" [मीमांसा २० अ० १, पा० १, सू० १ श्रापरभा०]
इति तथा मरणं विचार्यैतिष्यते । न तु जमान्तरमन्तरेण नोपपत्तिमिदं जन्मैति सिद्धम्,
पितृन्मातृमीमांशकेण तस्योपपत्तेः, तस्यावदेतुक्तत्वे धान्यपक्विकृत्यतापामनिप्रमद्वात् ।

अथ प्रज्ञा-मैषादयो जमान्तादयस्यातपूर्वका दृष्टाः कथमतपूर्वका भवेयुः, न वदितपूर्वको धूमस्तपूर्-
वकमन्तरेण कदापिदपि भयन्नुपलब्धः, नदप्यसम् । अविनाभावपूर्वकमस्य देश-कालव्याप्तिः १०
न प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नमर्यादः—तद्विहितमात्रमपिपत्तिमिदं हि प्रत्यक्षमुपलब्धमेव 'नहि सचक्रे-
तत्त्वयोर्विना यद्विदमन्मय एव धूमस्य' इति प्रत्यक्षतः प्रतीतिर्युक्तः अतो न पूर्वोऽपि वदितपूर्वकः
। अथस्तानुपलब्धमात्रं तिष्ठ इति कुतश्चेन दृष्टान्तेन जमान्तरमन्तरमन्तरेण जमान्तरम् । अस्यात्
न प्रज्ञा-मैषादयस्यातपूर्वका, केचिद् मातापितृनागिस्तपूर्वका इति । न च प्रज्ञादयो
। अथतिरिक्तप्रमाणत्वमायाः संवेदकविषयतामुपकामि, शरीरं च नदृश्य-नपतितेजानुः १५
मदेव दृष्टमिति कथमन्यथा स्पष्टत्वाग्रहेति ?

अथ पूर्वोपात्तादप्रमन्तरेण कथं मातापितृविलक्षणं शरीरम् ? नचैवेनेदं स्वमिचाने दृष्टमे,
नवेदं कालानुपपत्तयेव कार्यम्, तेन विगततत्त्वादि मातापितृनागिस्तद्वि प्रज्ञा-मैषादितिर्नि-
तं नदप्यस्य शरीरमुपजायेत, कदापि न नदकालानुपपत्तिं तम् न यथाऽहं विरोधः ? यथा कश्चिन्
। अथेव दृष्टानुक्तः, कश्चिद् गोमयान् तथा कश्चिदुपदेष्टाद् विवर्णः, कश्चिन् लघुवातपरावर्धः १०
। अथ दृष्टानादपि विवर्णः पूर्वविकल्पयोग्यतामन्तरेण कथं भवेत् ? तर्हि गोमयस्य दृष्टानुक्तः
दृष्टानुक्तमन्तरेणेति मतदपि प्रष्टव्यम् । तस्यान् कार्यकारणसाधनमात्रमेवेत्यम् । तत्र च विवर्णमात्रं
मातास्य मातापितृनागिस्त विज्ञानमुपजायताम्, अथवा यथा विवर्णमात्रं व्यदृष्टिमात्रं विवर्ण
मात्रमेव तथा स्पष्टदृष्टिमात्रं मातापितृनागिस्त भवेति न मेहं परताम् । यथा धैर्यमानपितृनागिस्त
। अथोपपत्तिरित्युक्तमात्रमेव प्रमाणः प्रज्ञोपपत्तिरिति न जायन्तरेणतिष्ठ कश्चिदिति न परताम् १५
इति । नहि मातापितृवर्गधमाग्रहेण परलोकाः, तथेष्टावगुणमात्रविरोधात् ।

अथानाद्यमन्त आत्माऽस्ति तमाधित्य परलोकाः वाच्येन, न हेतुवानुपपत्तिरित्युक्तमात्रमेव
पत्तिः, मिथानुपपत्तिर्यनुपपत्तिमादृष्टः, तदुक्तम् ।

"परलोकाविज्ञोऽभावात् परलोकाभावाः" [] इति वचनात् ।

अथानाद्यमन्त आत्मा केयस्यप्रमाणमिति । अनुमानेन केनैतत्तरादप्रमाणमिति—सिद्धे आत्मादेव १०
। अनुपपत्तिविचारणायितानुपपत्ते आत्मसिद्धिः, तत्त्वित्वात्मानुपपत्तिमात्रं नद्विदितपूर्वकमिति
नवाधपरमार्थावधारणायि सिद्धिः । न चासिद्धमिति न वाच्ये । विवर्ण, दृष्टोऽनुपपत्तिरित्युक्तमात्रमेव
। अथानाद्यमन्त आत्मा केयस्यप्रमाणमिति । अनुमानेन केनैतत्तरादप्रमाणमिति—सिद्धे आत्मादेव १०
। अनुपपत्तिविचारणायितानुपपत्ते आत्मसिद्धिः, तत्त्वित्वात्मानुपपत्तिमात्रं नद्विदितपूर्वकमिति
नवाधपरमार्थावधारणायि सिद्धिः । न चासिद्धमिति न वाच्ये । विवर्ण, दृष्टोऽनुपपत्तिरित्युक्तमात्रमेव
। अथानाद्यमन्त आत्मा केयस्यप्रमाणमिति । अनुमानेन केनैतत्तरादप्रमाणमिति—सिद्धे आत्मादेव १०
। अनुपपत्तिविचारणायितानुपपत्ते आत्मसिद्धिः, तत्त्वित्वात्मानुपपत्तिमात्रं नद्विदितपूर्वकमिति
नवाधपरमार्थावधारणायि सिद्धिः । न चासिद्धमिति न वाच्ये । विवर्ण, दृष्टोऽनुपपत्तिरित्युक्तमात्रमेव

न चागमस्य परलोकासिद्धिः, तत्र आत्मावपत्तिः । न चागमस्य परलोकासिद्धिः, तत्र आत्मावपत्तिः
तुक्तम्, तद्विदितपूर्वकमिति तदाऽनुपपत्तिरिति । तत्र परलोकासिद्धिः, तत्र आत्मावपत्तिः

‘भव’ शब्दव्युत्पत्तिर्यस्यैवार्थान्वयमिधान्तं युक्तं । इत्यादिशब्दव्युत्पत्तिरनुत्तमा ननु यदि क्रियेत तदा नास्माभिरपि तन्प्रतिपादकप्रमाणपर्यनुयोगे मनः प्रणिधीयत इति पूर्वपक्षः ॥

[उत्तरपक्षः-परलोकस्य व्यवस्थापनम्]

अत्रोच्यते-यदुक्तम् ‘पर्यनुयोगमात्रमस्माभिः क्रियते’ इति, तत्र यत्कथम्-पर्यनुयोगोऽपि क्रिय-
५ माणः किं प्रमाणतः क्रियते, उताप्रमाणतः? यदि प्रमाणतस्तदुक्तम्, यतस्तत्कार्येण प्रमाणं किं प्रत्यक्षम्,
उतानुमानादि? यदि प्रत्यक्षम् तदुक्तम्, प्रत्यक्षस्याविचारकत्वेन पर्यनुयोगस्वरूपविचाररचनाऽ-
चतुरस्यात् ।

- न च प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणत्वं युक्तम्, भवद्व्युपगमेन तल्लक्षणसंभवान् । तदसंभवश्च स्वस्व-
व्यवस्थापकधर्मस्य लक्षणव्यात् । तत्र प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यस्वरूपव्यवस्थापको धर्मोऽविसंवादिष्व-
१० क्षणोऽभ्युपगन्तव्यः । तथाविसंवादित्वं प्रत्यक्षप्रामाण्येनादिनाभूतभ्युपगम्यम्, अन्यथाभूतान् ततः
प्रत्यक्षप्रामाण्यासिद्धेः । सिद्धौ वा यतः कुत्रचिद् यत् किञ्चिदन्तर्गतमपि सिध्येदित्यतिप्रसङ्गः । स
चाविनाभावस्तस्य कुतश्चिन् प्रमाणादयमन्वयः, अनवगतप्रतिबन्धादयान्तरप्रतिपत्तौ भालिकेरेद्वीपवा-
सिनीऽप्यनवगतप्रतिबन्धाद् धूमाद् धूमश्च तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । अविनाभावावगमस्याखिलदेश-काल-
व्याप्त्या प्रमाणतोऽभ्युपगमनीयः, अन्यथा यस्मात्तेषु प्रत्यक्षव्यक्ती संवादित्व-प्रामाण्ययोरभाववशेन त-
१५ स्यामिवाविसंवादित्वात् तत् सिध्येत् न व्यक्त्यन्तरे, तत्र तस्यानवगमत् । न चावगतलक्ष्यलक्षणसंबन्धा
व्यक्तिदेश-कालान्तरमनुवर्तते, तस्याः प्रत्यक्षव्यक्तेस्तदैव ध्वंसाद् व्यक्त्यन्तराननुगमत् । अनुगमे वा
व्यक्तिरूपताविर्हात् अनुगतस्य सामान्यरूपव्यात् तस्य च भवताऽनभ्युपगमादाभ्युपगमे वा न सामा-
न्यलक्षणानुमानविषयाभावाप्रतिपादानेन तन्प्रतिक्षेपो युक्तः । स च प्रमाणतः प्रत्यक्षं लक्ष्य-लक्षणयो-
र्व्याप्त्याऽविनाभावावगमो यदि प्रत्यक्षादभ्युपगम्यते तदुक्तम्, प्रत्यक्षस्य समिहितस्वविषयप्रतिमा-
२० समात्र एव भवता व्यापारभ्युपगमात् । अथैकत्र व्यक्ती प्रत्यक्षेण तयोरविसंवादित्व-प्रामाण्ययोरवि-
नामोवावगमादित्यत्रापि ‘पर्यभूतं प्रत्यक्षम् प्रमाणम्’ इति प्रत्यक्षेणापि लक्ष्य-लक्षणयोरव्याप्त्या प्रतिब-
न्धावगमस्तर्ह्यन्यत्रापि ‘पर्यभूतं ज्ञानलक्षणं कार्यम् पर्यभूतज्ञानकार्यप्रभवम्’ इति तेनैव कार्यं न
सर्वोपसंहारेण कार्यलक्षणहेतोः स्वसाध्याविनाभावावगमः । येन ‘अनुमानमप्रमाणम्, अविनाभाव-
संबन्धस्य व्याप्त्या प्रहीतुमशक्यत्वात्’ इति दूषणप्रनुमानवादिनं प्रति भवताऽऽसम्भमानं शोभते ।
२५ किञ्च, अविसंवादित्वलक्षणो धर्मः प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्ष्यव्यवस्थापकः प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वेन निक्षेपः,
अन्यथा तत्रैव ततः प्रामाण्यलक्षणलक्ष्यव्यवस्था न स्यात्, असंबन्धस्य केनचित् सह प्रत्यासत्ति-वि-
प्रकर्षाभावात् तद्वदन्यत्रापि तत्तत्तद्व्यवस्थाप्रसङ्गः । तथाऽभ्युपगमे च यथा संवादित्वलक्षणो धर्मो
लक्ष्यानवगमेऽपि प्रत्यक्षधर्मिसंबन्धिगत्वेनावगम्यते तथा धूमोऽपि पर्येतकदेशे अनलानवगतावपि
प्रवेशासंबन्धितयाऽवगम्यत इति कथम् ‘समुदायः साध्यः, तदपेक्षया च पक्षधर्मत्वं हेतोरवगन्त-
३० व्यम्, न च पक्षधर्मत्वाप्रतिपत्तौ साध्यधर्मानलविशिष्टतन्त्रदेशप्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ वा पक्षधर्म-
त्वाद्यनुसरणं व्यर्थम्, तन्प्रतिपत्तेः प्रागेव तदुत्पत्तेः । समुदायस्य साध्यत्वेनोपचारात् तदेकदेशधर्मि-
धर्मत्वावगमेऽपि पक्षधर्मत्वावगमाददोषे उपचरितं पक्षधर्मत्वं हेतोः स्यादित्यनुमानस्य गौणत्वापत्तेः
प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानादर्पणनिर्णयो दुर्लभः’ इति चोदावसरः । प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षणेऽपि क्रियमाणे-
ऽस्य सर्वस्य समानत्वेन प्रतिपादितव्यात् । यदा चाविसंवादित्वलक्षण-प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्ष्ययोः सर्गो-
३५ पसंहारेण व्यातिरभ्युपगम्यते, अविसंवादित्वलक्षणश्च प्रामाण्यव्यवस्थापको धर्मस्तत्राद्वीक्ष्यते पूर्वो-
क्तन्यायेन तदा कथमनुमानं माभ्युपगम्यते प्रमाणतया? तथाहि-‘यत् किञ्चिद् दृष्टं तस्य पश्चादविनाभाव-
स्तद्विदनस्य तद् गमकं तत्र’ इत्येतावन्मात्रमेवानुमानस्यापि लक्षणम् । तत्र प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षणम-
भ्युपगच्छताऽभ्युपगम्यते देशानाम्रियेण । तथा, प्रामाण्यमप्यनुमानस्याभ्युपगममेव, यतो यदेवाविसं-
वादित्वलक्षणं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् अनुमानस्यापि तदेव । तदुक्तम्-

“अर्धस्यासंभवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।

प्रतिपक्षस्वभावस्य तदनुव्ये सप्त द्वयम्” ॥ [

] इति ।

अर्धस्यासंभवेऽभावाः प्रत्यक्षस्य संपादस्वभावः प्रामाण्ये निमित्तम्, स च साध्यार्धाभावेऽभाविनो निहातुपजायमानस्यानुमानस्यापि समान इति कथं न तस्यापि प्रामाण्याभ्युपगमः ?

किंच, अयं चार्वाकः प्रत्यक्षप्रमाणवादी यदि परेभ्यः प्रत्यक्षलक्षणमनयव्युपमानेभ्यस्तत् ५ प्रतिपादयति तदा तेषां क्षमसंबन्धित्वं कुतः प्रमाणत्वमवच्छतिः ? न तापन् प्रत्यक्षात्-परचेतो-बुक्तौनां प्रत्यक्षतो धातुमशक्त्यत्यान्-किं नहि स्वात्मनि धानपूर्वकी व्यापार-व्याहारी प्रमाणतो निश्चित्य परेष्वपि तथाभूतदर्शनात् तत्संबन्धित्वमनयव्युप्यते ततस्तस्यस्तत् प्रतिपादयति । तथाऽभ्युपगमे च व्यापार-व्याहारीदेर्निर्गम्य धानसंबन्धित्वलक्षणस्वसाध्याव्यभिचारित्वं पक्षधर्मत्वं आभ्युपगमे भवतीति कथमनुमानोपापकस्याप्यस्य वैकल्प्यप्रसिद्धिम्-येन 'नास्मामिदनुमानप्रतिषेधः १० क्रियते किंतु विलक्षणं यदनुमानवादिर्मिद्विद्भ्युपगमे तत्र लक्षणमात्रं भवतीति प्रतिपाद्यते' इति वचः शोभमानमुच्यते-प्रत्यक्षलक्षणप्रतिपादनाय परचेतोऽसिपरिधानाभ्युपगमे विलक्षणहेत्वभ्युपग-मस्यावश्यंभाविन्यप्रतिपादनात् ? अथ नास्मामिः प्रत्यक्षमपि प्रमाणत्वेनाभ्युपगम्यते-येन 'तल्लक्षणप्र-णयनेऽवश्यंभावी अनुमानप्रामाण्याभ्युपगमः' इत्यस्तान् प्रति भवद्भिः प्रतिपाद्यते-यत्तु “प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्” [] इति वचने तत् तात्रिकलक्षणालक्षितलोकसंबन्धव्याहारीप्रत्यक्षभाषेभ्या, अत एव १५ लक्षणलक्षितप्रत्यक्षपूर्वशानुमानस्य “अनुमानमप्रमाणम्” इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेनाप्रामाण्यप्रतिपादनं विधीयते न पुनर्गोपालाद्यन्तर्लोकव्याहारेणनाचतुरस्य धूमदर्शनमात्राविर्भूतानलप्रतिपत्तिरूपस्य, नैतद्याहः तस्यापि महान्सादिदृष्टान्तधर्मिभूतप्रामाण्यायगतस्वसाध्यप्रतिपत्तिरिति साध्याधर्मिभू-तधूमवलोद्भूतत्वेन तात्रिकलक्षणलक्षितप्रत्यक्षपूर्वकपक्षे पस्तुतः प्रदर्शितवान् । “यत्तु पक्षधर्म-स्यम्” इत्येवास्य धूमस्य व्याप्तिः” इति साङ्केतिकव्यवहारास्य गोपालादिमूललोकासंभविनोऽकिञ्चि २० स्मरत्वात् । प्रत्यक्षस्य चाविसंवादिग्यं प्रामाण्यलक्षणम्, तद् यथा संभवति तथा परतःप्रामाण्यं व्यवस्थापयद्भिः “सिद्धं” इत्येतत्पदव्याख्यायां दर्शितं न पुनरुच्यते । तत् स्थितमेतत्-न प्रत्यक्षस्य मध्यमिप्रायेण प्रामाण्यव्यवस्थापकलक्षणसंभवः; तद्भावे धांऽनुमानस्यापि प्रामाण्यप्रसिद्धिरिति न प्रत्यक्षं पर्यनुयोगविधायि ।

माऽभ्युपगमादिकं पर्यनुयोगकारि, अनुमानादेः प्रमाणत्वेनानभ्युपगमान् । अथास्मामिदं पक्ष २५ नुमानादिकं न प्रमाणतयाऽभ्युपगम्यते तथापि परेण तत् प्रमाणतयाऽभ्युपगममिति तत्प्रसिद्धेन तेन परस्य पर्यनुयोगो विधीयते; ननु परस्य तत् प्रमाणतः प्रामाण्याभ्युपगमविषयः, अथाप्रमाणतः ? यदि प्रमाणतः तदा भवतोऽपि प्रमाणविषयस्तन् स्यात्; नहि प्रमाणतोऽभ्युपगमः कस्यचिद् भवति कस्य विधेति मुक्तम् । अथाप्रमाणतोऽनुमानादिकं प्रमाणतयाऽभ्युपगम्यते परेण तदाऽप्रमाणेन न तेन पर्यनुयोगो मुक्तः, अप्रमाणस्य परलोकाधनयत् नन्वाधकप्रमाणपर्यनुयोगोऽप्यस्मात्प्रणीत् । अथ तेन ३० प्रमाणलक्षणापरिधानात् तत्प्रामाण्यमभ्युपगममिति तत्प्रसिद्धेनैव तेन परलोकादिसाधनामिमत्प्रमा-णपर्यनुयोगः क्रियते; नन्वप्रमाणं तत् परस्य प्रमाणत्वेनामिमत्तम्, न चाज्ञानादन्यथात्वेनामिमन्थ-मानं वस्तु तामाण्यामर्थविषयां निर्वर्त्तयति; अन्यथा विपरिधेनासैमन्यमानं मदीययादिकमपि तान् माययितुमिदं दीयमानं स्वकार्यकरणशून्यं स्यात् । अथ नास्मामिः परलोकाधनयत्प्रमाणपर्यनुयोगो-ऽनुमानादिना स्वतन्त्रप्रसिद्धिप्रामाण्येन, पराभ्युपगमायगतप्रामाण्येन वा क्रियते किं तर्हि “यदि पर- ३५ लोकादिकोऽतीन्द्रियोऽर्थः परेणाभ्युपगम्यते तदा तत्प्रतिपादकं प्रमाणं धनत्वम्, प्रमाणनिवन्धना हि प्रमेयव्यवस्थितिः, तस्य च प्रमाणस्य तल्लक्षणधर्मभवेन तद्विषयमिमत्तस्याप्यन्वायः” इत्येदेविचा-रपालक्षणः पर्यनुयोगः क्रियत इति न स्वतन्त्रानुमानोपन्यासपक्षधर्मविजयादिदृष्टान्तदोषापाकारो बृहस्पतिमतानुसारिणाम् । नन्वेवमप्यनया भङ्गा भवता परलोकाधर्तरीन्द्रियार्थप्रसाधकप्रमाणपर्यनु-योगो प्रमङ्गमाधेनाप्यनुमानम् तद्विपर्ययस्वरूपं च स्वाचार्य प्रतिपादितं भवति । तथाहि-“प्रमा ४०

'मय' शास्त्रयुत्पत्तिरर्थसंस्पर्शनिमित्तमिदं युक्तम् । इत्यादिशास्त्रयुत्पत्तिरुच्यते । यदि क्रियेत तदा नास्मामिरपि तत्प्रतिपादकप्रमाणपर्यनुयोगे मनः प्रणिपीयन् इति पूर्वपक्षः ॥

[उत्तरपक्षः-परलोकस्य व्यवस्थापनम्]

अत्रोच्यते-यदुक्तम् 'पर्यनुयोगमात्रमस्माभिः क्रियते' इति, तत्र यत्कस्यम्-पर्यनुयोगोऽपि क्रियमाणः किं प्रमाणतः क्रियते, उताप्रमाणतः? यदि प्रमाणतस्तदुक्तम्, यतस्तत्कार्यपि प्रमाणं किं प्रत्यक्षम्, उतानुमानादि? यदि प्रत्यक्षम् तदुक्तम्, प्रत्यक्षस्याविचारकत्वेन पर्यनुयोगस्य रूपविचाररचनाऽचतुरत्यात् ।

॥ च प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणत्वं युक्तम्, भवदभ्युपगमेन तद्व्यवहारसंभवात् । तद्वत्संभवश्च स्वरूपव्यवस्थापकधर्मस्य लक्षणत्वात् । तत्र प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यस्वरूपव्यवस्थापको धर्मोऽविसंवादिष्यलक्ष्णोऽभ्युपगमस्तथा । तथाविसंवादिष्यं प्रत्यक्षप्रामाण्येनाविनाभूतमभ्युपगम्यम्, अन्यथाभूतान् मनः प्रत्यक्षप्रामाण्यासिद्धेः । निश्ची या यतः कुनश्चिद् यत् किञ्चिदनमिमममपि निश्चयित्वमिति प्रसङ्गः । न चाविनामायसस्य कुनश्चिद् प्रमाणादवगन्तव्यः, अनवगतप्रतिपत्त्यादर्थान्तरप्रतिपत्तौ नान्दिकेऽङ्गीरसासिनोऽप्यनवगतप्रतिपत्त्याद् धृमाद् धूमव्यवहारीति पक्षः स्यात् । अपिनामायावगममध्यासितलक्ष्ण-कालव्याख्या प्रमाणतोऽभ्युपगमनीयः । अन्यथा यस्यामेव प्रत्यक्षव्यक्तौ संवादिष्य-प्रामाण्ययोत्पत्त्यावगमनस्य ॥ १५ ॥ श्यामेपायिसंवादिष्यान् तत् निश्चेत् न व्यवहयन्तरे, तत्र तत्प्रमाणवगमान् । न चावगमनलक्ष्णलक्षणसंवाद्याव्यक्तिदेश-कालान्तरमनुवर्त्तते, तस्याः प्रत्यक्षव्यक्तैः लक्ष्यैः स्वमाद् व्यवहयन्तरानुगमान् । अनुगमे वा व्यक्तिकृताविरहात् अनुगतस्य सामान्यरूपत्वात् तस्य च भवताऽभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा न सामान्यलक्षणानुमानविययामायप्रतिपादनेन तत्प्रतिपक्षेण युक्तः । न च प्रमाणतः प्रत्यक्षं लक्ष्य-लक्षणयोर्व्याख्याऽपिनामायावगमो यदि प्रत्यक्षदभ्युपगम्यते तदुक्तम्, प्रत्यक्षस्य तद्विहितस्वविषयप्रतिमा- २० ॥ समात्र एव भवता व्यापाराभ्युपगमात् । अथैकत्र व्यक्तौ प्रत्यक्षेण तयोर्विसंवादिष्य-प्रामाण्ययोर्विनामायावगमादभ्युपगमापि 'पर्यभूतं प्रत्यक्षम् प्रमाणम्' इति प्रत्यक्षेणापि लक्ष्य-लक्षणयोर्व्याख्या प्रतिपत्त्यावगमनलक्ष्यस्यापि 'पर्यभूतं ज्ञानलक्षणं कार्यम् पर्यभूतज्ञानकार्यप्रमथम्' इति तेनैव कथं न सर्वोपलक्ष्यारेण कार्यलक्षणदेतोः स्वसाध्याविनामायावगमः । येन 'अनुमानमप्रमाणम्, अपिनामाय-लक्ष्यधर्मस्य व्याख्या प्रदीतुमशक्यत्वात्' इति दूषणमनुमानवादिनं प्रति भवताऽऽन्यमानं शोभते । २५ ॥ किंच, अविसंवादिष्यलक्ष्णो धर्मः प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्ष्यव्यवस्थापकः प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वेन निश्चेषः, अन्यथा तत्रैव ततः प्रामाण्यलक्षणलक्ष्यव्यवस्था न स्यात्, अस्त्येवञ्च केनचित् सह प्रत्यामत्ति-विप्रकार्यमायात् तद्वदन्यथापि तत्तल्लक्ष्यस्याप्रसङ्गः । तथाऽभ्युपगमे च यथा संवादिष्यलक्ष्णो धर्मो लक्ष्यानवगमेऽपि प्रत्यक्षधर्मिसंवादिष्येनावगम्यते तथा धूमोऽपि पर्येतैकदेशे अनलानवगतवापि प्रवेशसंवादिष्येनावगम्यते इति कार्यम् 'नमुदायः साध्यः, तद्वैषय्यं च पक्षधर्मस्य हेतोरवगम- ३० ॥ व्यम्, न च पक्षधर्मस्याप्रतिपत्तौ नाप्यधर्मानवविशिष्टतद्वैषय्यप्रतिपत्तिः, प्रतिपत्तौ वा पक्षधर्म-

ऽस्य सर्वस्य समानत्वेन प्रतिपादितत्वात् । यदा चाविसंवादिष्यलक्षण-प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्ष्ययोः सर्वो- ३५ ॥ पर्यवहारेण व्याप्तिरभ्युपगम्यते, अविसंवादिष्यलक्षणस्य प्रामाण्यव्यवस्थापको धर्मस्तत्राङ्गीक्रियते पूर्वोक्तन्यायेन तदा कथमनुमानं नाभ्युपगम्यते प्रमाणतया? तथाहि-यत् किञ्चिद् दृष्टं तस्य यत्राविनामाय-लक्ष्यधर्मस्य तद् गमकं तत्र इत्येतावन्मात्रमेवानुमानस्यापि लक्षणम् । तत्र प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षणमभ्युपगम्यताऽभ्युपगम्यते देयान्निषेधेन । तथा, प्रामाण्यमभ्युपगम्यमानस्याभ्युपगमने, यतो यदेपायिसंवादिष्यलक्षणं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् अनुमानस्यापि तदेव । तदुक्तम्-

१ ५० १९ ५० ३८ । २-रुद्रानुगतस्य वा०, वा०, मा० विना गर्वतः । ३-प्रायमवगत्याऽभ्युपगम-वा०, मा०, वा० । ४ ५० ५० ५० १९-३५ । ५-यान् नद्व्यवहारी-मा० विना । ६-कथं नोदयतः? इति द्रव्य-संज्ञक-मा० । ७-गममेव देया-मा० ।

तन्मादिप्रत्ययस्य, अत्राभ्युपगमे परलोकादिनाः स्वपक्षमनायागमिदमेव मन्यन्ते, “नहि हरेऽनु-
पपन्नम्” इति न्यायात् । यथैव हि निष्पद्यन्ता मानापि नृ-जन्मप्रतिपदन्वगिदमिदमेव जन्मम-
प्युपपन्नम् ।

यानभ्यामदन्नायामुपपन्त्येः॥ अस्यामदन्नायां च पक्षधमेत्याद्यनुमरणस्यान्यथायम्वेदान् मिदमनु-
मानप्रतीत्यं परस्तीकृत्य ।

अधेतरेतराध्यदोषादनुमानं नाम्येवंविधे विषये इत्युच्येत, नन्वेवं मतिं स्वयमेवामावतौ
व्यवहारोच्छेद इति तदुच्छेदमनभ्युपगच्छता व्यवहारायिनाऽव्यवयमानमानमभ्युपगन्तव्यम् । एतेन
प्रत्यक्षपूर्वकस्याभावेऽव्यनुमानस्य प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । न चानुमानपूर्वकत्वेऽर्थातोतात्प-
दोपायः, नन्वेतेतराध्यदोषस्य व्यवहारप्रवृत्तिनो निराकरणम् ।

यदप्युक्तम् 'अनुमानपूर्वकत्वेऽनवस्थाप्रत्यक्षानुमानानुमानप्रवृत्तिः' इति, नदप्यङ्गत्वं नमः। एवं हि
 कति प्रत्यक्षप्रवृत्तिरेवमप्येवं विप्रतिपत्तिविषये नानुमानप्रवृत्तिप्रवृत्तेण नदिगम्य इति पाठाऽपि प्रत्यक्ष-
 प्रत्यक्षापत्त्या पुनरप्यङ्गत्वात्तः। अन्यथापत्तेर्वाप्यवहापत्तेरेव इति व्यवहारावकाशः नैवावस्था नदि-
 दियत इति। अयुक्तगमपादेन चैतदुक्तम्। अन्यथा वाहार्थव्यवस्थापनाय प्रत्यक्षं प्रवर्तते। नदी, प्र-१५
 दिक्षेतेनोत्पत्तिप्रवाधानां वेदांश्चिदं मनेन निर्विकल्पकम्, अन्यथा तु विकल्पकः। अमुगदिवाहाना-
 पादजम्, अपरेषां मानसम्, वैराक्षिं व्यावृत्तिप्रवृत्तयोपयोगि ज्ञानम्, अन्यथा प्रत्यक्षानुमानप्रव-
 र्त्तौ नानुमानप्रवृत्तौ ज्ञानस्य परीक्षे प्रमाणं तत्र व्याप्रियत इति कथमनुमानेन प्रतिवृत्तप्रवृत्तेऽनवस्था-
 त्वावस्थाप्रवृत्तिः। पाठोक्त्यादिभिः। प्रति प्रवृत्ता प्रवेन ?

यदनुपूर्वम् "सर्वमप्यनुमानात्प्रमाणं प्रति प्रमाणत्वेनान्विष्टम्" इत्यादि, नद्वयव्यक्तम्। यतः विम- ३०
श्रुतानमात्रमात्रमात्रमात्रं भवता प्रतिपादयितुमशक्नुमम् "अनुमानमप्रमाणम्" इत्यादिप्रमाणैः, अथ
नास्मिन्नपक्षेऽप्येव, अतीन्द्रियाद्यनुमानप्रतिपक्षेण वा न तादनुमानमात्रप्रतिपक्षेण युक्तं, शब्दवत्
हाराद्येवप्रमाणम्। यतः प्रतिपक्षिण केचिद्वैदः अस्माद्विषयस्य ह्यने विषयतः विमर्शवर्धमानं न न
सर्वमप्यनुमानमात्रमात्रम्। उक्तं आद्येन-

"म्यगृहानिर्गतो भूयो न तदाऽऽगन्तुमर्हति" । []

अथ। विभिन्नं दृष्ट्वा कल्पविधयेति विभिन्नं कल्पनीयम् । तच्च नियमग्राह्यार्थमिति भाष्येण
पाठ्यं नैवावधारितमिति। परिचयितम् । तद्वयमगम्य प्रत्यक्षादनुपपत्त्यादयमात्मनःप्रत्यक्षता। प्रती-
यते । सामान्यग्राहेण प्रतिपत्त्यादयमाद्यं दृष्टादिप्रतिष्ठाने न बाधकं, नापि जनयादयम्, उदय-
त्रापि सामान्यस्य कल्पान् । सामान्यादृष्टादोपपत्तिप्रतिष्ठानं च मानसं प्रत्यक्षं यथा दानसङ्ख्यादयः।
यदेतन् 'दानम्' इति प्रत्यये विदोषणादृष्टानां पूर्वपृथीकानां दानसङ्ख्याविषयवर्थाणाम् । तदपि— ३०
'एतन् दानम्' इति प्रत्यये भवत्येव । सामान्यस्य च सर्वमनुगताऽप्रापितप्रत्यक्षविषयत्वेन कदाचि-
दितम् । तदेवं नियमग्राह्यस्यैवमर्थान्तरे प्रतिपत्त्यादयुपायैरेव समं प्रतिपादयति । उपलब्ध्यादय-
द्विन् रिपतस्य, एव पराधर्मता, ततः सङ्ख्यायानुगतां ततः साप्यादयतः । यन्तु प्रविष्टं
गोत्रेति तत्प्रापि कार्यं न सर्वसात् सर्वप्रतिपत्तिः । अन्वयप्रत्यये चाप्रतिपत्त्येऽपि सर्वप्रत्यये । प्रविष्टं
प्रसङ्गात् । प्रमातृवत्त्वात्त्वात्त्वाणां पूर्ववर्त्तमानाभावात् तदनुगतम्, सर्वसाधनित्वत् । प्रमातृत्वं
व्यापानुपपत्तेः । इदंनञः सर्वसाधनस्यप्रत्यक्षताः स्वसाधनस्यैव प्रतिपत्त्युपायोऽस्ति । न च सर्व-
साधनेण साधनस्यैव । न बाधुप्रत्यक्षस्यैवतिष्ठतया तदुक्तिः । इतिदिष्टं, सर्वसाधनस्यैव न-
नुपपत्तेः प्रत्यक्षस्य च विदुर्गुणैवार्थमव्यात् । कदाप्यप्यस्य विषये सर्वसाधनस्यैवसाधनस्यैव
व्याप्यप्रतिपत्तितात्प्रापि प्रामाण्यमाश्रयत्वेन कदाप्यसाधनस्यैव । इदंननु विदुः—एवसाधन-
स्यैवसाधनस्यैव तदुक्तिर्वैदितम्, अन्यसाधनसाधन विदुःसाधनस्यैव साधनस्यैव । इति । 'एवसाधनस्यैव'

[illegible]

संयन्धमाहकमाहुः ज्ञातेः सकलाक्षेपेणावगमान्" तथा च यत्र यथेति देशकालविभिनानां अनामनयमासाऽनुपपत्तिः, अत एकत्र क्षणे योगित्वं प्रतिबन्धप्राहिणः । एतम् पूर्वसादृशिशिष्टं तद् लोके अर्थान्तरदर्शनात् अर्थान्तरमुद्वृत्तप्रतीतिः साक्षात्काराणां निमित्तचिन्तायां पक्षधर्मत्वायां धानम् । अतो न तान्त्रिकलक्षणप्रतिक्षेपोऽपि ।

- ५ उत्पन्नप्रतीतीनामस्तु प्रामाण्यम्, उत्पाद्यप्रतीतीनां तु अतीन्द्रियाऽदृष्ट-परलोक-सर्वथा नुमानानां प्रतिक्षेप इति चेम्, तदसत्, यद्यनवगतसंयन्धान् प्रतिपत्तुनपिठ्यतदुच्यते न धूमादिभ्यपि तुल्यम् । अथ गृहीताविनामायानामप्यतीन्द्रियपरलोकादिप्रतिमासानुत्पत्तेरेव व्यते, तदसत्, ये हि कार्यविशेषस्य तद्विशेषेण गृहीताविनामायास्ते तस्मात् परलोकाद्य मच्छन्त्येव, अतो न ज्ञायते केन विशेषेणातीन्द्रियार्थानुमानप्रतिक्षेपः ? साहचर्याविशेषेऽपि १० व्याप्यगता नियतता प्रयोजिका ॥ व्यापकगता, अतः समव्याप्तिकानामपि व्याप्यमुखेनैव प्रतिपत्तिः । नियतताऽप्यगमे चार्थान्तरप्रतिपत्तौ न बाधा, न प्रतिबन्धः, एकस्य रूपमेदानुपपत्तेः ततो न विशेषविरुद्धसंभयः नापि विरुद्धाव्यभिचारिण इति यदुक्तम् 'विरुद्धाऽनुमान-विरोधस्य सर्वत्र संभवात् कश्चिच्च विरुद्धाव्यभिचारिणः' इति, एतदप्यपास्तम् । 'अविनामावसंयन्धस्य गृहीतुमशक्यत्वात्, अवस्था-देश-कालादिभेदान्' इत्यादेश पूर्वनीत्याऽनुमानप्रमाणत्वेऽनुपपत्तिः १५ परोक्षह्यार्थस्य सामान्याकारेणान्यतः प्रतिपत्तौ लोकप्रतीतायां यौद्धेरु कार्यकारणभावावि लक्षणः प्रतिपद्यस्तमिमित्तत्वेन कल्पितः । तदुक्तम्—

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनामायनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात्" ॥ [] इत्यादि ।

तथा—

- २० "अवश्यमावनिवमः कः परस्यान्यथा रैरेः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे याससि रागवत्" ॥ [] इति च ।

तथाहि—कश्चित् पर्वतादिदेशे धूम उपलभ्यमानो यद्यग्निमन्तरेणैव स्यात् तदा पापकथमनुकृति-तस्तस्य तत्कार्यत्वं यन्निश्चितं विशिष्टप्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां तदैव न स्यादित्यहेनोक्तस्यासरसत् कश्चिदनुपलम्भो न स्यात्, सर्वदा सर्वत्र सर्वोकारेण योपलम्भः स्यात्, अहेतोः सर्वदा सत्त्वात् ।

- २५ स्वभावश्च यदि भावव्यतिरेकेण स्यात् ततो भावस्य निःस्वभावत्वापत्तेः स्वभावस्याप्यभावापत्तिः । तत्रप्रतिबन्धसाधकं च प्रमाणं कार्यहेतोर्विशिष्टप्रत्यक्षाऽनुपलम्भशब्दाद्यर्थे प्रत्यक्षमेव सर्वत्रसाधक-हेतुप्रतिबन्धनिश्चयप्रस्तावे प्रदर्शितम् । स्वभावहेतेरुतु कस्यचिद् विपर्यये बाधकं प्रमाणं व्यापकाऽनु-पलम्भस्वरूपम्, कस्यचित् तु विशिष्टं प्रत्यक्षमनुपपद्यतम् । सर्वथा सामान्यद्वारेण व्यतीनाम् अतद्व-पराष्टुत्वात्किरूपेण वा तासां प्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथाऽप्रतिबन्धादन्यतोऽन्यप्रतिपत्ताव- ३० तिस्रसद्भावः । प्रतिबन्धप्रसाधकं च प्रमाणमवश्यमभ्युपगमनीयम् । अन्यथाऽगृहीतप्रतिबन्धत्वादि-न्यतोऽन्यप्रतिपत्तावपि प्रसङ्गस्तदस्य एव । यत्र गृहीतप्रतिबन्धोऽसाध्यर्था उपलब्धमानः साध्य-सिद्धिं विदधाति तद्वर्मेता तस्य पक्षधर्मस्यस्वरूपा, तद्माहकं च प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं वा । तदुक्तं धर्मकीर्तिना—

"पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा" []

- ३५ अतो लोकप्रतिरू-तान्त्रिकलक्षणलक्षितानुमानयोर्मैशमावादीतीन्द्रियपरलोकाद्यर्थसाधक्यमपि तस्यैवेति तत्प्रामाण्यपानभ्युपगमे इहलोकस्यापि अभ्युपगमाभावाप्रसङ्गः । न च 'किमत्र निर्विकार-कम्, मानसम्, योगिप्रत्यक्षम्, ऊहो वा प्रतिबन्धनिश्चयायकम्, प्रतिबन्धोऽपि नियतसाहचर्यलक्षणः कार्यकारणभावादियां' इति चिन्ताऽत्रोपयोगिनी, धूमादग्निप्रतिपत्तिवत् प्रमा-मेधादिविज्ञानका-र्यविशेषाभिन्नप्रमाणान्तरविज्ञानस्वभावपरलोकप्रतिपत्तिमित्येः । अतोऽनुमानाप्रामाण्यप्रतिपादनाय

पूर्वपक्षवादिना यद् बुद्धिजात्यनुपपत्त्येवं तत्तिरतां द्वयम् । प्रतिपदमुच्चार्य न दृश्यते सम्प्रतीत्यभयम् ।

यद्व्युत्पत्तम् 'परलोके प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेरपि तदेवेयम् इह जन्मान्मयाऽनुपपत्त्या परलोक-
ज्ञायः' इति, तदपि न तस्य कः । पूर्वांनुसारेण सर्वस्य निपतप्रत्ययस्य प्रवृत्तेरनुमानव्यप्रतिपादनात् ।
अतिनाभावसंक्षेपस्य प्रतीतिमराक्षयत्वात्तानुमानमिति चेत् । नन्वेवं तदेवार्थं न शक्यं वा कस्य
केन दोषमिधामम् । तस्मात् संक्षेपद्वारकारिणा प्रत्यक्षेण ऊहेन वा प्रतिबन्धसिद्धिरिति कथं गानु- ५
मानात् परलोकमिति ॥

यद्व्युत्पत्तम् 'मातापितृसामप्रोभाशेनेदजन्मसंभवात् तन्ममव्यतिरिक्तभूतपरलोकसाधनं युक्तम्'
इति, तदपि प्रतिषिद्धिर्नमेव । समनन्तरप्रत्ययमात्रेण प्रत्ययप्रत्यक्षस्य भावात् स्वमादिप्रत्ययवयव
प्रत्यक्षाद् वाच्यार्थमिदिरिति इति बौद्धाभिमतपक्षमिदं प्रसङ्गोऽनस्तत्वात् । यदपि प्रत्ययादि 'न सति-
तितमात्रविपर्ययात् प्रत्यक्षस्य देहा-कालव्याप्या प्रत्येकप्रवृत्त्यसामर्थ्यम्' इति, तदपि न विधिः । १०
एवं सति अतिसाक्षिगुणविपर्ययेन प्रत्यक्षस्य स्वरूपमात्र एव प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति तदेव बौद्धाभिमतं
व्यसंवेदनमात्रे सर्वव्यवहारोच्छेदकारि प्रसङ्गमिति प्रतिपादितम् । तस्मात्प्रोक्तप्रवृत्त्यस्य हेतोः प्रतिषेधप्र-
वृत्तिवत्प्रत्यक्षस्य उद्धारणप्रमाणत्वाद् वा देहा-कालव्याप्या ययोकलक्षणस्य हेतोः प्रतिषेधप्र-
वृत्तेः प्रवृत्तिरनुमानस्येति न ब्रूहितिः प्रवृत्तस्येति एतदपि निरस्तम् 'केचित् प्रमादयः' इत्यादि । न च
'प्रमा-मेधादयः शरीरस्य भावान्तर्गतः' इत्यादि शेषं युक्तम्, तदन्तर्गतत्वेऽपि पतिहारसंभवाद्य- १५
व-व्यतिरेकाभ्यां तेषां मातापित्रोः पित्रशरीरजन्मैरस्य पित्रशरीरं (?) तर्हि हेतुमेवाप्य मेदो मातापि-
त्रशरीरादप्यव्यवहारीनाम् । अयमपरो वृद्धव्यतिमतानुसारीण एव दोषोऽस्तु याः कार्यमेदेऽपि कारण-
मेदं नैच्छति । अस्माकं तु हृत्-विषादाद्यनेकविधद्वयमाकांतस्य विज्ञानस्यान्तर्मुखाकारतया वेद्यस्य
रूपरसगन्धस्पर्शविद्युपपत्तायि — बालकुमारबाधनवृत्तायस्याद्यनेककर्मभाषि विद्वच्चर्मोपासितत-
च्छरीरादेर्बौद्धिन्द्रियप्रभवविज्ञानसमधिगम्याहू मेदः सिद्ध एव । विद्वच्चर्मोपासाः, कारणमेदश्च २०
पद्मापानं मेदकः । च च जलाऽनलपौरिण शरीर-विज्ञानपौर्विद्यत एवेति कथं न तयोर्मेदः ? तज्ज्ञे-
दस्य मेदे प्रमादेतयादापसेत्स्वदस्य एव पृथिव्यादितरवचनपृथगाभावापरया व्यपहारोच्छेदः । अथवा
मातापितृ-पूर्वजमैकसामर्थ्यान्वयेतत् कार्यम्, यत्तत्र (तत्र) दोषोऽप्येतिरिक्तपक्षेऽपि विज्ञान-
शरीरयोः । पूर्वमप्युक्तम् 'विरहणादप्यव्यव-व्यतिरेकाभ्यां मातापित्रशरीराद् विज्ञानमुपजायताम् ।
नहि कारणाकारमेव सकलं कार्यम्' इति, तदप्यसम् । यतो नहि कारणविलक्षणं कार्यं न भवती- २५
त्युच्यते, अपि तु तदव्यव-व्यतिरेकानुविधानात् तत्कार्यवत् । तथाहि—यद् यद्विकाराव्यव-व्य-
तिरेकानुविधायि तत् तत्कार्यमिति व्यवस्थाप्यते, यथा अगुण-कर्तृपरोदिदाहदाहकवाचकगत-
सुपनिगन्धाद्यव्यव्यतिरेकानुविधायी धूमस्तकार्यतया व्यवस्थिताः, एकसमस्त्यनुपतितशास्त्र-
व्यापारिस्वरूपतयाव्यतिरेकानुविधायी धूमस्तकार्यतया व्यवस्थिताः, एकसमस्त्यनुपतितशास्त्र-
व्यापारिस्वरूपतयाव्यतिरेकानुविधायि च प्रमा-मेधादयस्तद्विज्ञानमिति कथं न
तत्कार्यमप्युपगम्यते ? तदप्युपगमे प्रमादेरपि प्रतिषेधपक्षादिकार्यस्य तत्कार्यस्याप्रतिषिद्धिरिति ३०
पुनरपि सकलव्यवहारोच्छेदः ।

"तस्मादस्यैव संस्कारं निपमेनानुवर्त्तते ।

तन्नामत्तरीयकं चिन्तनतद्विचक्षणमाश्रितम्" ॥ []

प्रतिपादितं प्रमाणतः प्रतिनिपतः कार्यकारणभावः सर्वज्ञसाधने 'कुसमययिसासणं'
इतिपदमात्मा कुर्वन्निर्गुणनिर्गुण्यते । ३५

योऽपि शालूकदृष्टान्तेन व्यभिचारः 'यथा गोमयादपि शालूकः, कश्चित् समानजाती-
यादपि शालूकादेव तथा केचित् प्रमा-मेधादयस्तद्व्यासात्, केचित् तु रसायनोपयोगात्,

१५० ५० ५० ११ । १५० ५१ ५० ४ । १५० ५२ ५० २४ । ४५० ५१ ५० ८ । ५५० ५२
५० ११ । १५० ५३ ५० ११ । ५५० ५४ ५० २४ । ८ प्रमादय इति इत्यादि भा०, का०, पु०, मा० ।
१५० ५१ ५० १४ । १५० ५३ ५० १४ । ११-व्यवस्था ४० । ११-व्यवस्थापि-मा० । ११-पामेदं
मा० । ११-तत्र दोषो-पु० । १४ एत न दोषो-मा०, का० । १५-व्यतिरेकपक्षेऽपि मा०, का० ।
१५५० ५१ ५० १८ । १०-व्यतिरेक मा० । १८ पु० ५० ५० १५ ।

कथं तस्यादृष्टिः ? न चास्य प्रत्ययस्य बाधार्थदिनस्यापूर्वार्थविषयस्याज्ञविषयायमासक्षेपासन्दि-
ग्धरूपस्य निश्चितरूपत्वेन प्रतिभासमानस्य स्मृतिरूपता अप्रामाण्यं वा प्रतिपादयितुं युक्तम् ।
अतोऽस्यामपि प्रतीतायवभासमानस्यापरोक्षतैव युक्ता न प्रमाणान्तररूप्यता ।

यद्व्यपशब्दः—[अस्त्ययमवभासः किन्त्यस्य प्रत्यक्षता चिन्त्या । प्रत्यक्षं हीन्द्रियव्यापारं ज्ञानम् ।
तथाचोक्तं भयङ्गिः—“इन्द्रियाणां सम्प्रयोगे बुद्धिर्ज्ञम प्रत्यक्षम्” [जमि० अ० १-१-४] प्रत्य- ५
क्षविषयत्वात् तदर्थस्य प्रत्यक्षता न तु साक्षात्, अनिन्द्रियजत्वेन । तत्र घटादेर्हीन्द्रियेभ्योऽज्ञानविषय-
त्वेन सर्वलोकप्रतीताऽप्यवस्था माधेयमागमनः ।

अर्थवमुच्येत—आत्मनो घटादितुल्या प्रत्यक्षता, घटादेर्हि इन्द्रियजज्ञानविषयत्वेन सा
व्यवस्थाप्यते, न तस्यामा कश्चिन् प्रमाणस्य विषयः । कथं तर्हि प्रत्यक्षः ? न ज्ञानविषयत्वात्
प्रत्यक्षः अपि स्वपरोक्षत्वेन प्रतिभासमानात् प्रत्यक्ष उच्यते, तथा केपलस्य घटादिप्रतीत्यन्तर्गतस्य १०
घाऽपरस्तापनं प्राक् प्रतिपादितम्, यतश्च्यवनम्, यतः अपरस्तापनमिति कोऽर्थः—किं चिद्व्यप-
शब्दा, आहोस्वित् स्वप्रतीता व्यापारः । यदि चिद्व्यप्य सर्वव्यापकप्रज्ञाज्ञानमुच्यते तदा दृष्टान्तो
यत्तदयः । न चाबाऽऽशब्दनीयम्—अपरोक्षे दृष्टान्ताभ्येष्टं न कर्तव्यम्, यतस्तथापि विषयविषये
तुप्रतिष्ठं दृष्टान्ताभ्येष्टं दृश्यते । न च दीपादि दृष्टान्ता, तत्र हि वज्रातीयाज्ञानोक्तानेपभावेन
स्वप्रतीता स्वप्रकाशकत्वं स्वपरस्यापि नैकित्त्वं न विविद्रियाप्रमाद्ययम्, नदमाद्यवे 'व्यवकाशाः १५
प्रदीपादयः' इति यद्युज्जतामिवाध्यायामपि नयनीतिप्रवृत्तः, तस्मात्प्रत्यवकाशाः प्रतीतादयः ।
यत्तु आलोकाग्निरतिरिक्तेक्षरं तत् कल्पविद्धिपयस्य कश्चिन् सामग्री प्रकाशिता इति नैक
दृष्टान्ताभ्यव्यापि प्रसक्तिकोपेक्षे । अथ द्वितीयः पक्षः, कोऽप्ययुक्तः, अदोनादेष—नहि कश्चित्
पदार्थः कर्तृरूपः कारणरूपो वा स्यात्तस्मिन् कर्मणीय स्वव्यापारो दृष्टः । कथं तर्हि नुमेयभेदेऽप्यामप्र-
तीतिः प्रमात्रतदाभावात् ? एकस्यैव निष्ठादिकर्णमपेक्ष्य(दवा)यस्याभेदेन भेदे सति अदोषः । २०

किंच, प्रमाणाविषयत्वेऽप्यपरोक्षमेवस्य भावितव्यं कोऽर्थः ? ज्ञानतया व्यवकेषणावभास-
मिति चेत्, घटादौऽपि किं परस्परमया प्रतीतिविषया ? अतो यद् वयं कं तन् प्रमाप्रति-
यवभेदेऽप्ययमीदृशे इति न ज्ञानाविषयता प्रमाणः । तथाहि—तस्य ज्ञानता प्रमाणताऽऽमग्नकपता,
घटादेः प्रमेयता ज्ञेयता घटादिकपता, अतो यथा तस्य व्यवकेषणावभासमात्राऽप्रत्यक्षता तद्व्याप-
नोऽपि । अग्न्युपगमनीयं यत्तन्, अन्यथाऽऽग्न्यादियमविवेच्य प्रत्यक्षस्यापि प्रमाभाविषयत्वमिति २५
किं दृष्टान्ताभ्यव्यापि तत्तदयः, तथा च प्रमाणेयताव्यापाना, केवलम् प्रत्यक्षानिर्गतेनाकारादिविषय-
स्वसंवेदनमप्यप्रमात् । इतोऽप्युक्तं प्रमाणयत् कलेऽपि सर्वदेवताऽप्युपगमप्रवृत्ता । तथाऽग्न्युपगमा-
दोष इति चेत्, तथा शोक्तम्—

“सर्वविनिः सर्वविनिर्गव्य सर्वेष्टा न सर्वेष्टायता” [] इति ।

यत्तन् प्राक् प्रतिक्षिप्तम्, न व्यवकाशभावे प्रमाणाविषयता । किंच, एवं कल्पमाने बोधव्यवभासम् ३०
स्वसंवेदने च कश्चित् ज्ञानम्, तथा चापुनर्य, एकस्यादेव विषयायमागमिष्टेः किं व्यवकाशकता ?
अपरोक्षेन-कल्पना ज्ञानभासमानस्य, बोधप्रमे तु घटादिदृष्टव्यमागोऽस्तीति न कल्पना । यदीदृशा
प्रतिभासताः प्रमाणत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते तदा 'घटमदं कश्चिन् पर्याप्ति' इति व्यवकाशनीतिरपि प्रमा-
कल्पप्रतीतिपत् कल्पनीया ।

याऽपि कैश्चित् कारणप्रतीतिः प्रत्यक्षहेतोरप्य साऽपि नातीव रीतरूपेण । तदाहि— ३५
'घटमदं कश्चिन् पर्याप्ति' इत्यस्यामवगती किं गोगकस्य कश्चिद्व्यप, आहोस्वित् तद्व्यव-
तिव्य । गोगकस्य कश्चिन् न कश्चिद्व्यपः स्यात् । तद्व्यवतिव्यस्य च रवेरन्तर्गुणमयः अग्न्युपगमे
वा न प्रतीतिविषयः, केवलं द्वाग्दमाद्यनुकारयति घटप्रतीतिकाले । एवं च प्रमाद-धत्तदिवर्ष
दादोषाणमावकाशमीदृशे, न च तयोः प्रतीतिगोचरता कारणत्वेन तदाहि-हिन्द्रियव्यापारो
सति दार्शान्ता व्यवविष्टव्यस्य विषयत्वेन केवलस्यावभासमिति व्यापारितः अनिष्टताः । किं तदाद्य ४०

१-यविषय-वि० । ११० ०० १४ । १ तस्य हि वि० । ४-न प्रतीति प्रकाश-वि०, ५०, १५ शुद्ध
काशाः वि०, ४० वि० ११४ । ६-दावस्था वि० वि० ११४ । ७-ता घटादेर्हेयता घटा-वि० १० इतोऽप्य
युक्तम् वि० ४०, ४० । १-आऽग्न्युपगमदोष इति चेत् तथा शोक्तम् वि०, ४०, १० । १०-वविषय-
वि० । ११-विशेष वि०, ४०, ४० । ११ तदापुनर्य-वि०, ४०, ११ बोधपरोक्ष-वि०, ४०, ४० ।

विमर्शितानि यत्र स्वप्रकाशकत्वं नास्ति तत्राद्यप्रकाशकत्वमपि नास्ति, यथा घटादायिति ध्यति-
कृष्टान्तसद्भाषादर्थप्रकाशकत्वमक्षणाजेतोः स्वप्रकाशकत्वं विज्ञानस्य किमिति न सिद्धिमा-
ताइयति । यद्युक्तम् 'कस्यचिदर्थस्य काचित् सामग्री, तेन प्रकाशः प्रकाशान्तरनिरपेक्ष एव
स्वभावेति ज्ञाने प्रतिभाति' तद् युक्तमेव, यथा हि स्वसामग्रीन उपजायमानाः प्रदीपालोकादयो
न स्वमानजगतीयमालोकान्तरं स्वभावेति ज्ञाने प्रतिभासमाना अपेक्षन्ते तथा स्वसामग्रीन ।
उपजायमानं विज्ञानं स्वार्थप्रकाशस्वभावं स्वप्रतिपत्तौ न ज्ञानान्तरमपेक्षते, प्रतिनियतत्वात्
स्वकारणायत्तजन्यतां भावदात्रीनाम् । यद्यु प्रदीपालोकादिकं स्वजातीयालोकान्तरनिरपेक्षमपि
स्वप्रतिपत्तौ ज्ञानमपेक्षते तत् नभ्यादानरूपत्वात् ज्ञानस्य च तद्विपर्ययस्वभावरथाद् युक्तिर्युक्तमिति
नैकत्र दृष्टः स्वभावाद्यन्वयप्रसङ्गयितुं युक्तः इति पूर्ववर्णयन्तो निःसारतया व्यवस्थितम् ।

अथालोकस्य तदन्तरनिरपेक्षा प्रतिपत्तिरुपलब्धेति न तदुद्घातन्यतान् ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तर-
निरपेक्षा प्रतिपत्तिः, अदृष्टत्वात् स्व्यात्मनि क्रियाविरोधाच्च, नन्वेवमुपलभ्यमानेऽपि घटस्तु नि घटदृष्ट-
त्वम् विरोधलोप्येत तदा स्वात्मपर घटादेरपि बाह्यस्य न प्रादुर्ग ज्ञानम्, अदृष्टत्वात् जडस्य
प्रकाशायोगादस्यपि पदतां सौगतस्य न चक्रयकना समुपजायते । [नभ्यादायत्तत्वेन घटं
समर्थः-जडं घटस्तु न स्यात् प्रकाशते, विज्ञानमपि, जडत्वहानिप्रसङ्गात् । नापि परतः प्रकाशमानम्,
मील-सुखादिध्वतिरिक्तस्य विज्ञानस्यासंवेदनेनाभ्यस्तम् ।

अथ 'मीलस्य प्रकाशः' इति प्रकाशमानमीलादिध्वतिरिक्तताप्रकाशः, अन्यथा मेदोर्नोर्थां
प्रतिपत्तौ संवेदनस्य ताप्रतिभासो न स्यात् ननु न मील-तद्वेदनयोः पृथग्यभासः प्रत्यक्षसंभवी,
प्रकाशविषयस्य मीलादेरनुभवात् तद्विषयेन च बोधस्याप्रतिभासनात् । न चाप्यक्षतो
विषयेनाप्रतीयमानयोर्मील-तत्संविरोधेनो युक्तः, विषेकादज्ञानस्य मेद्विपर्ययाभ्यस्तत्वात्, मील-
तत्त्वकूपयत् । अथापि कल्पना मील-तत्संविरोधेभेदमुल्लिखति—'मीलस्यानुभवा' इति, नन्वेवेदोऽपि २०
मेदोहेतुवो दृष्टो यथा 'शिलापुष्पस्य यद्यु' 'मीलस्य वा स्वरूपम्' इति । अथ तत्र प्रत्यक्षाक-
दोऽमेदो बाधक इति न मेदोहेतुः सत्यः स तर्हि मील-संविरोधरपि प्रत्यक्षाकदोऽमेदोऽस्तीति
न मेद्वकल्पना सत्या । तदेवं मीलदिकं सुखादिकं च स्वप्रकाशयुः प्रतिभातीति स्थितम्,
तद्यतिरिक्तस्य प्रकाशास्याप्रतिभासजेनाभावात् ।

अथु पा व्यतिरिक्तो बोधस्तथापि न तदाद्या मीलद्वो युक्तः । तथाहि—सुखकालो वा २१
बोधत्वेना प्रकाशकः, निप्रकालो वा । सुखकालोऽपि परोक्षः, स्वसंविदितो वा । न तावत् परोक्षः,
यतः "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति" [] इत्यादिना स्वसंविदिनरयं ज्ञानस्य
प्रमाययन्त घटपक्षं निराकरिष्यामः । नापि ज्ञानान्तरवेद्यः, अनवस्थादिदूषणस्यात्र पक्षे प्रदर्शयि-
ष्यमाणत्वात् । स्वसंवेदनपक्षे तु यथाऽऽजिनीनीनो बोधः स्वसंविदितः प्रतिभाति तथा तत्काले
स्वप्रकाशयुषुषो मीलद्वो यदिदंशसंविधतया प्रतिभाति इति स्वमानकालयोर्मील-तत्संवेदनयोः ३०
स्वतन्त्रयोः प्रतिभासनात् सत्येतरगोविपाणयोरिव न वेद्यवेदकभावः । स्वमानकालस्यापि बोधस्य
मीलं प्रति प्रादुर्भावो मीलस्यापि तं प्रति प्रादुर्कताप्रसङ्गः ।

स्वमानकालप्रतिभासाऽपिरोषेऽपि बुद्धिर्नीलादीनां ग्रहणमुपपद्यतीति प्रादुर्भा, मीलद्वस्तु
प्राहाः, नैतदपि युक्तम् । यतो मील-बोधव्यतिरिक्तं न ग्रहणक्रिया प्रतिभाति । तथाहि—बोधः
सुखास्पदीभूतो हृदि, यदिः स्फुटमुद्गममानतनुद्य मीलादिप्रभाति नत्वपरत ग्रहणक्रिया प्रतिभास- ३५
मिषयः । तदन्यभासे च न तथा व्याप्यमानतया मीलादेः कर्मता युक्तः । अथु पा मील-बोधव्य-
तिरिक्तं क्रिया तथापि किं तस्या अपि स्वतः धर्मीति, यद्वाऽन्यतः । तत्र यदि स्वतो ग्रहणक्रिया प्रति-
भाति तथा सति बोधः मीलम् ग्रहणक्रिया वेति त्रयं स्वरूपनिर्माणमेककालं प्रतिभातीति न कर्तुं-
कर्म-क्रियाव्यवहृतिः । अथान्यतो ग्रहणक्रिया प्रतिभाति, ननु तत्राप्यपरा ग्रहणक्रिया उपेया-अन्यथा
तस्या घातनाऽस्तिजे-पुनस्तत्राप्यपरा कर्मतानियन्धनं क्रिया उपेयेत्यनवस्था, तत्र ग्रहणक्रियाऽए-४०
राऽस्ति, तास्यरूपाऽनवग्रामनात् । ततश्चान्तःसंवेदनम् यदिर्नीलादिकं च स्वप्रकाशमेवेति ।

स्वसंयत्तिमाश्रयाद् साधीयान् यदि तद्यन्तर्निहीनो बोधो नीलादेर्न बोधकः किन्तु स्वप्रकाश एवासीत्, तथा सति 'नीलमहं वेधि' इति कर्म-कर्तृमात्राभिनिवेशी प्रत्ययो न भवेत्, विषयस्य कर्म-कर्तृभावस्याभावात् । ननु विषयमन्तरेणापि प्रत्ययो दृष्ट एव, यथा शुक्तिकायां रजनायगमः । अयं पाथकोदयात् पुनर्भ्रान्तिरसी, नीलादेर् तु कर्मतादेर्न बाधाऽस्तीति सत्यता । नन्वत्रापि बोध-नीलादेः स्वरूपासंसक्तस्य द्वयस्य स्वातन्त्र्योपलम्भोऽस्ति बाधकः कर्म-कर्तृभावोत्पत्तयः । अथ किमस्या भ्रान्तेरिति यन्धनम् ॥ नहि भ्रान्तिरपि निर्घाता भवति; ननु पूर्वभ्रान्तिरेवोत्तरकर्म-कर्तृमात्रावगतेर्नियन्धनम् । पूर्वभ्रान्तिकर्मतादेरपि अपरा पूर्वभ्रान्तिरित्यनादिभ्रान्तिपरम्परा, कर्मतादिर्न तत्त्वम् ।

अथवा 'नीलम्' इति प्रतीतिस्तावन्मात्राध्यवसायिनी पृथक्, 'अहम्' इत्यपि प्रतिरन्तर्हतेषामुद्ब्रह्मन्ती मिथ्या, 'वेधि' इत्यपि प्रतीतिरपरैव; ततश्च परस्परसंसक्तप्रतीतिभिनयं कमवत् प्रतिभाति न कर्म-कर्तृमात्रा, तुल्यकालयोस्तस्यायोगात् मित्रकालयोरप्यनयभासनात्र कर्मतादिगतिः कथञ्चित् संभवति ।

अप्यापि दर्शनात् प्राक् सद्यपि नीलात्मा न भाति तदुदये च भातीति कर्मता तस्य, नैनदपि साधीयः । यतः प्राग् भावोऽर्थस्य न सिद्धः । दर्शनेन स्वकालावधेर्त्यस्य प्रहणाद् दर्शनकाले हि नीलमाभाति न तु ततः प्राक्, तत् कथं पूर्वभावोऽर्थस्य सिध्येत् तस्य दर्शनस्य पूर्वकाले विरहान् । न च तत्काले दर्शनं प्रागर्थसिद्धिषि व्यनक्ति, सर्वथा तत्प्रतिभासप्रसङ्गान् । अथाऽप्येन दर्शनेन प्रागर्थः प्रतीयते, ननु तद्दर्शनादपि प्राक् सद्भावोऽर्थस्यान्यथास्ये इत्यनयस्या । तस्मान् सर्वथा नीलादेर्दर्शनकाले प्रतिभासनात्र तत्पूर्वं सत्ता सिध्यति ।

अथापि 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इति व्यवसायात् प्रागर्थः सिध्यति, प्रागर्थसत्तां विना दृश्यमानस्य पूर्वदृष्टेन एकत्वगतैरयोगान् । केन पुनरेकत्वं तयोर्गच्छते—किमिदानीन्तनदर्शनेन, पूर्वदर्शनेन वा । न तावत् पूर्वदर्शनेन, तत्र तत्कालावधेरेषांभ्यं प्रतिभासनात् । नहि तेन स्वप्रतिभासितोऽर्थस्य पक्षमानकालदर्शनव्याप्तिरवसीयते, तत्काले साप्रतीतिदर्शनादेरभावात् । न चास्तम् प्रतिभाति, दर्शनस्य नित्यत्वप्रसङ्गान् । नार्थादानीन्तनदर्शनेन पूर्वदर्शनादिव्याप्तिर्नादादेरपत्तीयते, तद्दर्शनकाले पूर्वदृष्टादवस्थालम्भात् । न चास्मिन्तत्पूर्वे दर्शनादिसंस्पर्शमवतरति प्रायश्चम्, नित्यत्वप्रसङ्गादेव । तस्माद् 'अशालेनत्पूर्वदृष्टादियोगं मयं यस्तु दृशा दृष्टाने, पूर्वदृष्टान् तु क्वचित् दृष्टिपति' नैव्यास्तम्, दृष्टानोद्दृष्टाभावात् । न च 'स एवायम्' इति प्रतीतिरेका, 'सा' इति स्मृतिरूपम्, 'अयम्' इति तु दृशः स्वरूपम्, तत्परोक्षाऽपरोक्षाकारव्यापैककल्पभाषी प्रत्ययां, तत् हुनस्त्वप्यतिष्ठिः ।

अथानुमानात् प्राग्भावोऽर्थस्य सिध्यति प्राक् सत्तां विना पश्चाद्दर्शनावोगादिति, तदप्यनम् । यतः पश्चाद्दर्शनस्य प्राग्मेसायाः संकल्पो न सिद्धः, प्राग्मसत्तायाः कथञ्चिदप्यतिष्ठिः । न चागिद्वया सत्तया ध्यातं पश्चाद्दर्शनं सिध्यति येन तन्मात्रसिद्धिः । अयं यदि प्रागर्थसम्भवेन दर्शनमुदयमासादयति तथा सति निवामकाभावात् सर्वत्र सर्वथा सर्वकारं तद् भवेत्, नावमपि दोषः, नियतभासनाप्रसङ्गेन सर्विदनविषयान् । तथाहि—स्यप्रायस्याशं धामनावलादर्शनस्य देवावालाऽऽकारविषयो दृष्ट इति ज्ञापद्वयाप्यपि नन एवामो युक्तः । अथेव तु न सत्ता सिद्धा नापि तद्दर्शान् संयित्तिनियम इति तत्र ततः सर्विद्वेचिऽयम्, नम्यात्र कथञ्चिदपि नीलादेः प्राक् सत्तासिद्धिः ।

अथ पूर्वसत्ताविरुद्धे किं प्रमाणम् ? नयनुरालम्बितेन प्रमाणम्—यदि नीलं पूर्वकालावधिपश्यन्त्येव नान् नैनय कणेनालम्बयेत्, न य तथाः दर्शनकालमुक्तः सर्वथा प्रतिभासनात् । पथ धर्मद्वयेन प्रतिभाति तन् नैनय कणेनास्ति, यथा नीलं नीलकण्ठवाऽऽभासमानं मथय तन् न र्पनादिभूतया, सर्वे कोरालम्बमानं रूपं वर्तमानकालनयेन प्रतिभाति न पूर्वान्वया, तत्र पूर्वसत्ताऽर्थस्य ।

अथ नीलं तद्वर्णमिति तदपि परदृशि प्रतिभातीति साधारणतया ग्राह्यम् । विमानं तस्या-
धारणतया प्रकाशकम्, नैतदपि युक्तम् । यतो नीलस्य न साधारणतया सिद्धः प्रतिभासः,
प्रत्यक्षेण स्वप्रतिभासिताया एवाधत्ते । नहि नीलं परदृशि प्रतिभातीत्यत्र प्रमाणमस्ति, परदृशोऽन-
धिगमे नीलादेस्तद्व्यवृत्ताऽनधिगमेः ।

यथैव हि स्वमन्ताने नीलदर्शनात् तदा-
दाना- तत् तद्विषयं दर्शनमनुमीयते, नैतद्व्यति-
अनु- तद्धि सदृशव्यवहारदर्शनादुपजायमानं स्व-
दृष्टदृशात् परदृष्टस्य प्रतिपादयेत्, यथाऽपरधूमदर्शनात् पूर्वसदृशं बहन्मधिगन्तुमीशो न तु
तन्मेव पूर्वदृष्टम्, सामान्येनाम्यपपरिच्छेदात् । तच्चानुमानतोऽपि ग्राह्याकारस्यैकता ।

ननु भेदोऽप्यस्य न सिद्ध एव । प्रतिभासभेदे सति कथमसिद्धः परप्रतिभासपरिहारेण स्व- १०
तिभासां स्वप्रतिभासपरिहारेण च परप्रतिभासां विवेकस्य भाषां व्यतिरेचयति अन्यथा
तस्यायोगात् । ततः स्व-परदृष्टस्य नीलादेः प्रतिभासभेदाद् व्यवहारे तुल्येऽपि भेद एव, इतरथा
रोमाञ्चनिकरसदृशकार्यदर्शनात् सुखादेरपि स्व-परमन्तानमुपसर्ग्य भवेत् ।

अथापि सन्तानभेदात् सुखादेर्भेदः । ननु सन्तानभेदोऽपि किमन्यभेदात् । तथा चेदनवस्था ।
अथ नस्य स्वरूपभेदाद् भेदः सुखादेरपि तर्हि स एवास्तु, अन्यथा भेदासिद्धेः । न अन्यभेदादन्यत् १५
मिथम्, अतिप्रसङ्गात् । नीलादेरपि स्व-परप्रतिभासिनः प्रतिभासं भेदोऽस्तीति न कता ।

अथ देशीकृत्यादेकरूपम्, ननु देशस्यापि स्व-परदृष्ट्यान्तरोक्तव्यायाद् नैकता युक्ता । तस्माद्
ग्राहकाकारवत् प्रतिपुण्यमुद्भासमानं नीलादिकमपि निश्चये । तथैककालोपलम्भाद् ग्राहकवत्
स्वमकाशम् ।

अथ ग्राहकाकारमिन्द्रियायाद् वेदको नीलाकारस्तु जडत्वाद् ग्राह्यः, अत्रोच्यते—किमिदं २०
बोधस्य चिद्रूपम् । यद्यपरोक्षं स्वरूपं नीलादेरपि तर्हि तदस्तीति न जडता । अथ नीलादेरपरो-
क्षस्वरूपमन्यस्याद् भवतीति ग्राह्यम्, ननु बोधस्यापि स्वस्वरूपमिन्द्रियादेर्भवतीति ग्राह्यं स्यात् ।
अथ यद् इन्द्रियादिकार्यं न तद् बोधम्, नीलादिकमपि तर्हि नयनादिकार्यमस्तु न तु ग्राह्यम् ।

अथापि बोधो बोधस्वरूपतया नित्यो नीलादिकस्तु प्रकाश्यरूपतयाऽनित्य इति ग्राह्यः,
तद्व्यति- । सन्मादेर्नयनादिबलादुदेति रूपमपरोक्षरूपम्, तद् अनित्यः सन्मादिर्भवतु, ग्राह्यस्तु २५
कथम् । न हि यद् यस्यादुत्पद्यते तत् तस्य बोधम्, अतिप्रसङ्गात् । तस्मादपरोक्षस्वरूपाः सन्मादयः
स्वमकाशाः बोधस्तु नित्योऽनित्यो वा तत्काले कैवल्यमुद्भाति न तु वेदकः, द्वयोरपि परस्परं
ग्राह्य-ग्राह्यतापरैः ।

अथ नीलोन्मुखत्वाद् बोधो ग्राहकः, किमिदं तदुन्मुखत्वं नाम बोधस्य । यदि नीलकाले सत्ता
सा नीलस्यापि तत्काले समस्तीति नीलमपि बोधस्य वेदकं स्यात् । अथान्यदुन्मुखत्वं तत् तर्हि ३०
स्वरूपनिर्माणं यत्तन्मत्वं त्वनीयं स्वरूपं भवेत् । तथाहि—तस्य तदुन्मुखत्वं तच्चापाङ्, हा स व्यापारो
यदि नीले व्याप्रियते तदा तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्था । अथ न व्याप्रियते न तद्ग्राह्यं बोधस्य
ग्राहकत्वं नीलादेस्तु ग्राह्यत्वम् । अथ व्यापारस्यापरव्यापारव्यतिरेकेणापि नीलं प्रति व्यावृत्तिरूपता,
तस्य तद्रूपत्वाद् । ननु नीलस्यापि स्वं स्वरूपं विद्यत इति बोधं प्रति ग्रहणव्यावृत्तिः स्यात् ।

यथैव हि स्वमन्ताने नीलदर्शनात् तदा-
दाना- तत् तद्विषयं दर्शनमनुमीयते, नैतद्व्यति-
अनु- तद्धि सदृशव्यवहारदर्शनादुपजायमानं स्व-
दृष्टदृशात् परदृष्टस्य प्रतिपादयेत्, यथाऽपरधूमदर्शनात् पूर्वसदृशं बहन्मधिगन्तुमीशो न तु
तन्मेव पूर्वदृष्टम्, सामान्येनाम्यपपरिच्छेदात् । तच्चानुमानतोऽपि ग्राह्याकारस्यैकता ।

१-मानस्यदृष्ट-८० । २-सात् वा०, पु०, पं-अ० । ३-सात् वा०, पु०, पं-अ० । ४-यात्
वा०, वा० । ५-समेदाद् भेदो-भा०, वा० । ६-कवात् तदेक-भा०, वा० । ७-तथैक-पु० । ८-इ-
चिद्रूपं बोधस्य य-भा०, वा० । ९-अन्यदुन्मु-भा०, वा० । १०-तुनीयस्वर-वा०, पु० । ११-पि-
स्वर-भा०, वा० ।

तु तत्परिकल्पनमयुक्तम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । तथाहि—यद्यस्य शक्तिविशेषमिदं नीलं, इति
प्राहकत्वसिद्धिः, तत्सिद्धेः तच्चकित्सिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । तत्र यद्यस्य नीलं इति
प्राहकत्वसिद्धिः, तस्माद् व्यतिरिक्तेऽपि योषेऽभ्युपगमे सहोपलम्भनियमात् स्वसंवेदनमेव युक्तम् ।

परमार्थतस्तु सुखाद्यो नीलादयश्चापरोक्षा इत्येतावदेव भाति, निरुकारस्तु योषः स्वरेऽपि
५ नोपलभ्यत इति न तस्य सद्भाष इति कथं तस्याप्यप्राहकत्वम्? अत एव ते प्रमाणयन्ति—इ
खलु यत् प्रतिभाति तदेव सहाय्यहतिपथमवतरति, यथा इदि प्रकाशमानः सुप्तः, न तत्काले
पीडाऽनुभूयमाना समस्ति, विप्रतिरेव च नीलादिरूपतया सकलतनुभूतामातीति स्वमायहेतुः ।
तदेवमर्थप्राहकत्वस्याप्यसिद्धेः जडस्य प्रकाशविषयत्वाच्च नाथप्राहकत्वमपि बौद्धदृष्ट्या युक्तम् ।

अथ बहिर्दशसंघट्टस्य जडस्यापि नीलादेरनुभवाच्च नीलादिप्रकाशस्य तदप्राहकत्वमसिद्धम्,
१० नाप्यनुभूयमाने स्तम्भादिके जडे प्रकाशविषयत्वविरोधोद्भाषनं युक्तिसंगतम् । प्रत्यक्षसिद्धस्वभावे
यस्तुति तद्विरुद्धस्य भाषाचेदकस्यानुमानस्य प्रत्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तकालात्ययापदि
त्यदोऽनुपपद्येत प्रमथत्वेनानुमानाभासत्वात् । न च प्रत्यक्षसिद्धे स्वभावे विरोधः सिध्यति । अन्यथा
ज्ञानस्यापि ज्ञानत्वविरोधप्रामिः । नन्वेवं नीलादिसंवेदनस्यापि इदि स्वसंवेदनविषयतयाऽनुभवात्
स्वसंविदितत्वमसिद्धम्, नापि स्वात्मनि क्रियाविरोधोद्भाषनं युक्तियुक्तम् । अनुभूयमाने निरोधः
१५ सिद्धेः । अस्वसंवेदनज्ञानसाधकत्वेनोपन्यस्यमानस्य च हेतोः प्रत्यक्षनिराकृतपक्षविपक्षेन न
साध्यसाधकत्वमस्यपि समानम् ।

किंच, स्वसंविदितज्ञानानभ्युपगमे 'प्रतीयतेऽपमर्षो बहिर्दशसंघटितया' इत्यत्र प्रतीत्येव
स्वापिकाया अप्रतीतत्वेनाऽव्यवस्थितौ व्यवस्थाप्यस्यार्थस्य न व्यवस्थितिः स्यात् । नहि स्वयम-
व्यवस्थितं खरविपाणादि कस्यचिद् व्यवस्थापकमुपलभ्यम् । अथ प्रतीतेरसंविदितत्वेऽपि एकार्थ-
२० समवेतानन्तरप्रतीतिरप्यवस्थापितत्वेन नाप्यवस्थितत्वं तर्हि तदेकार्थसमवेतानन्तरप्रतीतेरपि
अपरतथाभूतप्रतीत्यव्यवस्थापितत्वे नाऽप्यवस्थापनप्रतीतिरप्यवस्थापकत्वमिति पुनरपि तथानु-
ताऽप्यप्रतीतिः प्रतीतिरप्यवस्थापिकाऽभ्युपगमन्तरेत्यनपम्यम् । अथ प्रतीतिरप्यवस्थापिका प्रतीतिः
स्वसंविदितत्वेन स्वयमेव व्यवस्थितेति नाथं दोषस्तर्थाव्यवस्थापिकाऽपि प्रतीतिलया किं नाभ्यु-
पगम्यते व्याप्य समानत्वात्? अथ प्रतीतिरप्रतीताऽपि प्रतीत्यन्तरव्यवस्थापिका तर्हि प्रथम-
२५ प्रतीतिरप्यवस्थापिताऽप्यर्थव्यवस्थापिका भविष्यतीति 'नापृथीतविशेषणा विशेषेण युक्तिः' []
इति वचः कथं न परिहृतं? 'प्रतीतोऽर्थः' इति विशेष्यप्रतिपक्षौ प्रतीतिविशेषणायामप्येव
विशेष्यप्रतिपक्षमभ्युपगमान् ।

अपि च, यदि तदेकार्थसमवेतज्ञानान्तरप्राज्ञं ज्ञानमर्थप्राहकमभ्युपगम्यते तदा पूर्वपूर्वज्ञानो-
पलम्भनस्य भाषानामुत्तराज्ञानानामनवरतमुत्पत्तिरप्यवस्थान्तरेत्वारो ज्ञानानां न स्यात्, विपक्षा-
३० स्तरेरसंविधानेऽपि पूर्वज्ञानलक्षणस्य तदेकार्थसमवेतज्ञानान्तरप्राज्ञेनानिर्दिष्टतत्त्वस्य विपक्ष-
सद्भाषात् । यस्माद्—'विषयोपलम्भमिति समाश्रयित्वा प्रतीतिविशेषणव्याप्येन मित्राश्र-
मानपम्या' तदेतदेव न संगच्छते, अस्वसंवेदनज्ञानानभ्युपगमान् । एतच्च प्रतिपादितम् ।

अपि च, प्रमाणमनुवादित्वा नैयायिकेन प्रत्यक्ष-ज्ञानान्तरेकविषयकमभ्युपगतम्,
तथा व्याप्यज्ञानयत् सादरेऽपि तस्यैवाभ्युपगमननिश्चयस्य विषयव्यापिगमे न प्रतिपत्तिरिति
३५ इति शङ्करप्रकाशमपि स्पष्टप्रतिपातं स्यात् । अथैकविषयके सत्येति इन्द्रियवैयर्थ्याभावात्
सादरेऽपि प्रतिपत्तिरिति । अन्यथापि विषयकत्वमुद्गमनीयम्, तथ यदि सादरेणापि प्रदर्शने
तथा सति इन्द्रियवैयर्थ्याभावेऽपि किमिति न वारणनामः साध्यः? नहि विषयमेवमन्तरेण
ज्ञानावयवमयं युक्तं । अन्यथा ज्ञानावयवमयं विषयमेवमन्तरेण विषयमेवमन्तरेण न स्यात् । नहि बहिर्दश-
तदवयवमयमेवमन्तरेण विषयमेवमन्तरेण विषयमेवमन्तरेण न स्यात् । नहि बहिर्दश-
४० इन्द्रियवैयर्थ्याभावेऽपि न तदवयवमयं विषयमेवमन्तरेण विषयमेवमन्तरेण न स्यात् । नहि बहिर्दश-

५-दे ख सति त-५०, ५० ५०, ५० ५० । १-वयोऽपि-५०, ५० । १-दि सादे-५०,
५०, ५०, ५० ।

५-दे ख सति त-५०, ५० ५०, ५० ५० । १-वयोऽपि-५०, ५० । १-दि सादे-५०,
५०, ५०, ५० ।

किं नाभ्युपगम्यते? अथ तत्र स्पष्टप्रतिभासाभाषाभाषाणुमीयते। ननु तदभाषास्तद्वत्संगतिविर-
हान्, तदभाषास्तद्वत्प्रतिभासाभाषादिति सोऽप्यमितदेतराधयदोषः। तस्मात् विषयमेद्विषयधन
एव हागप्रतिभासमेदाधयस्योऽभ्युपगम्यन्त्यः, स चैकविषयस्ये दाब्दाऽप्यसङ्गानयोर्न संगच्छते।

अप शांते पशुनूपायमासेऽपि न सकलतद्व्यवधिदोषावभास इत्यस्पष्टप्रतिभासं तत् । नन्वेवं प्रत्यक्षायभासिनो विशेषस्यार्थक्रियाशमस्य तत्राप्रतिभासनात् तदेव मिथविषयं शौन्दाऽप्यस्त्योः प्रत्यक्षम् । अथोभयत्रापि चक्रित्यरूपमेकमेव नीलादिभ्यं प्रतिभाति विराडाऽविराडौ चाकारो ज्ञानात्मभूतौ । नन्वेवमसंस्पृष्टे विषये प्रतिभासमाने तत्कालः स्पष्टत्वायभासो ज्ञानायभास इति मातृम् । विशिष्टसामग्र्यजन्यस्य ज्ञानस्य विराड्त्वात्, तद्व्यवसायव्यतिरेकेण ह अशसंभूतनीलप्रतिभासकालेऽन्यस्य भयदभ्युपगमेन वैदाद्यप्रतिभासनिमित्तस्यासंभवात् ।

अथ च भवतु विद्यादानप्रतिभासनिमित्त एव तत्र वैद्याप्रतिभासव्यवहारस्तथापि न स्वसंशि-१०
दिततज्ज्ञानसिद्धिः, तदेकार्पसमवेतज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि तद्व्यवहारस्य संभवात्, एककालायमास-
व्यवहारस्तु लघुवृत्तिगान्धनसः क्रमानुपलक्षणनिमित्तः उत्पलपत्रज्ञातव्यतिमेद्यत्, नन्वेवं सत्य-
त्तिपञ्चकलैकज्ञानाधमास्तोऽपि क्रमापभासे सत्यपि तत् एव क्रमप्रतिभासानुपलक्षणकृत इति
'सदस्यमैः सर्वैः कस्यचिदेकज्ञानप्रत्यक्षः, प्रमेयत्वात्, पञ्चाहुत्विजत्' इति सर्वज्ञसाधकप्रयोगे
द्वान्तस्य साध्यनिकलताप्रसक्तिः । तथा, समस्तसदस्यसमाहारेण सर्वविज्ञानेन ज्ञानात्मा १५
गृह्यते, उक्तं नैमि ॥ यदि न गृह्यते तदा तस्य प्रमेयत्वे सति तेनैव प्रमेयत्वलक्षणे हेतुर्य-
मिच्छारी, अप्रमेयत्वे तस्य भागास्तित्यो हेतुः । अथ सर्वज्ञज्ञानेन सर्वपदार्थप्रादिणा आत्माऽपि
गृह्यत इति नानेकागतिकः, नन्वेवं सति यथेभ्यश्ज्ञानं ज्ञानरत्नेऽन्यतमानं स्वयं धृक्वाति न
य तत्र स्वात्मनि क्रियाविरोधः तथाऽस्वादिज्ञानमन्येवं भविष्यतीति न कश्चिद् विरोधः
विज्ञः, एवमभ्युपगमे 'ज्ञानं ज्ञानान्तरप्राप्तम्, प्रमेयत्वात्, घटयत्' इत्यत्र प्रयोगे ईश्वरज्ञानस्य २०
प्रमेयत्वे सत्यपि ज्ञानान्तरप्राप्तत्वाभावात् तेनेशानैकात्मिकः 'प्रमेयत्वात्' इति हेतुः । तस्मात्
ज्ञानस्य ज्ञानान्तरप्राप्तत्वेऽनेकदोषसंभवात् स्वसंविदितं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् ।

अनिर्वाच्यत्वात्मा, अन्यथा मित्रज्ञानसद्भावादाकाशस्येत्यस्य कालत्वं न स्यात् । न चाका-
शस्यतिरेकेण ज्ञानमात्रमप्येव समयेतन्निति तस्यैव शास्त्रं माकाशादेरिति धर्तुं युक्तम्, समवायस्य
नियेत्यमानत्वात् । इदमस्य च स्वसंदिशितत्वे तिष्ठे आत्मनोऽपि तद्व्यतिरिक्तस्य तत् सिद्धमिति २५
कार्यम् । स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वमात्मनः ? तच्च प्रथमपक्षस्य दुष्टतमम् ।

श्रुतिवपदेऽपि हेतुलम् 'नदि कश्चित् पदार्थः कर्तृरूपः करणरूपो वा स्वात्मनि कर्मणीच
 सत्त्वापातो दृष्टः' इति, तदुपसङ्गनम्, मिश्रभाषास्मृतितरेवेत्यादि आत्मनः कर्तुः प्रमाणस्य
 च ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वेप्रतिपादनीत् । एकस्यैव च लिङ्गादिकरणमपेक्षयावस्थामेदेन यथा
 प्रमातात्वं प्रमेयत्वं च भयद्विपरिपक्षितेनाभ्युपगम्यते तथैकज्ञाप्येकस्यात्मनः अनेकपरमैकज्ञायात् १०
 प्रमादृत्य-प्रमाणात्-प्रमेयत्वान्यत्रिपक्षानि किं नाभ्युपगम्यन्ते तत्तदर्थमपेक्षात् तत्तद्व्यवहारस्य
 प्रमाणनिश्चितत्वेनाविरोधात् ! यथैकलम् 'प्रमाणाविपरित्यजेऽप्यपरोक्षतेत्यस्य भाषितस्य कोऽर्थः'
 इत्यादि, तदुपसङ्गम्, शास्त्रेण प्रमाणत्वेन च स्वरूपावगासनस्य प्रतिपादितत्वात् । न च घटादेः

रससंतिरितयं युक्तम् । अन्यस्वभावाद्यनुपपत्तेः । यत्किं हिन्द्रियव्यापारे सति दायीतद् भवन्ति-

१ दासैवेतु-कां, कां-मिना । २ दासा-कां-मु- । ३ अथ मयतु कां, मां, मां । ४-अ
 क्षाना-मु- । ५-सद्वर्गः स-मां, मां, कां, कां-मिना । ६-सद्वर्गमा-मां, मां, कां, कां-मिना ।
 ७-मरुपथा-मां, मां, कां, कां- । ८-५० ५० ११ एवम् 'किं विदुषस्य स्यात्' इति पद्यम् । ९-५०
 ५० ५० १८ । १०-५० ८४ ५० १०-५० ५० १८ । ११-५० ५० १८ ११ । १२-५० ५० १८ १२
 ५० ८० १८ । १३-५० ५० १८ १३ । १४-५० ५० १८ १४ ।

ग्रन्थ विषयस्यैव वेद्यलस्यावभासनम्' इति, तद्व्यन्तमसङ्गतम्; विषयस्यैव तदवभाससंवेदनस्यापि व्यवस्थापितत्वात् तदभावे विषयावभास एव न स्यादित्यस्य च । अतः प्रमाणवत्तात् उपपन्न एव ।

न च 'कृशोऽहं स्थूलोऽहम्' इति शरीरसामानाधिकरण्येनास्य प्रत्ययस्योपपत्तेस्तद्वात्मनता, चक्षुरादिकरणव्यापाराभावे शरीरस्याग्रहणेऽपि 'अहम्' इतिप्रत्ययस्य सुखादिसामानाधिकरण्यत्वेन परिस्फुटप्रतिभासविषयत्वेनोत्पत्तिदर्शनाद् न शरीरालम्बनत्वमस्य व्यवस्थापयितुं युक्तम् । न च 'कृशोऽहम्' इति प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वे 'ज्ञानवानहम्' इति ज्ञानसामानाधिकरण्येनोपजायमानस्यापि प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं युक्तम्; अन्यथा 'अग्निर्माणवकः' इति माणवकेऽग्निप्रत्ययस्योपचरितविषयस्य भ्रान्तत्वेऽप्राप्यपि तत्प्रत्ययस्योपचरितत्वेन भ्रान्तत्वं स्यात् । अथ तत्र पाटव-पिङ्गलत्वादिलक्षणस्योपचारनिमित्तस्य सङ्गात्वाद् भवति तत्रोपचरितः प्रत्ययः न चात्रोपचारनिबन्धनं किञ्चिदस्ति, तदप्यसङ्गतम् । संसार्यात्मनः शरीरावुपकृतत्वेन तदनुबद्धस्योपभोगाधप्येनोपभोगकर्तृत्वस्यात्राप्युपचारनिमित्तस्य सङ्गात्वात् । इष्टं शरीरादित्यतिरिक्तेऽप्यत्यन्तोपकारके स्वभूत्वादावुपचरितस्य निमित्तः 'योऽयं भूतः सोऽहम्' इति प्रत्ययः ।

न च सुखादिसामानाधिकरण्येनोपजायमानस्यैवाहं प्रत्ययस्योपचरितविषयनेति वक्तुं शक्यम्, अत्रावगमिप्रत्ययस्य दयाधितत्वेनास्वलद्रूपत्वेन चास्याऽत्र मुख्यत्वात्; गौरवादेस्तु पुद्गलधर्मत्वेन १५ धाहोन्द्रियप्राज्ञतया अन्तर्मुखाकारानिन्द्रियाहं प्रत्ययविषयत्वासंभवात् । न च गौरवादिरूपाभ्य-भूतस्य प्रतिक्षणविशराक्षत्वेनाभ्युपगमविषयस्य शरीरस्य 'य एवाहं प्राग् मित्रं दृष्टवान् स एवाहं धर्षेयश्चकादिव्यधधानेन स्फुशामि' इति स्मिरालम्बनत्वेनानुभूयमानप्रत्ययविषयत्वं युक्तम्; अन्यथा रूपविषयत्वेनानुभूयमानस्य तस्य रसापालम्बनत्वं स्यात् । न च सुखादिविषयत्वात्मात्मालम्बनत्वे किञ्चिद् बाधकमुत्पद्यमानः येन तद्विषयत्वेनास्य भ्रान्तत्वं स्यात् । नापि तत्र तस्य स्वलद्रूपता येन २० धाहीके गोप्रत्ययस्यैवोपचरितत्वकल्पना युक्तिमती स्यात् । तस्माद्व्याधित्वास्वलद्रूपत्वाऽहं प्रत्ययप्रा-ह्यत्वादात्मनो नास्तिङ्गिः । दोषस्तु पूर्वपक्षप्रत्यो निःसारतया न प्रतिसमाधानमर्हतीत्युपेक्षितः ॥

न चात्र बीजमतानुसारिणैतद् वक्तुं युज्यते—अहं प्रत्ययस्य सविकल्पकत्वेनाप्रत्यक्षत्वेन न तद्वा-द्यमात्मन इति, सविकल्पकस्यैव प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वेन व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्; प्रत्यक्षविषयत्वेऽपि विप्रतिपत्तिर्लभयेऽनुमानस्यायतारः । न च 'तिदे आत्मन एकत्वे तत्प्रतिषेधोऽनुसन्धानप्रत्ययः २५ सिध्यति, तत्सिद्धौ च तत्तत्संवेकक्यम्' इतीतरेतराभ्युपगमनारः; 'य एवाहं घटमद्राक्षं स एवेदानीं तं स्फुशामि' इति प्रत्ययात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्वरूपादात्मन एकत्वसिद्धेः ।

न चात्रैतन् प्रथमम्—द्रष्टृरूपमात्मनः स्मृष्टृरूपानुप्रवेशेन प्रतिभासने, आहोस्तिद्वननुप्रवेशेन ? यद्यनुप्रवेशेन तदा द्रष्टृरूपस्य स्मृष्टृरूपेऽनुप्रवेशात् स्मृष्टृरूपेतेवेति न द्रष्टृरूपता; तथा च 'अहं द्रष्टा स्फुशामि' इति कुत्र उभयावभासोहेत्येकं प्रत्यभिज्ञानं यतस्तदेकत्वसिद्धिः ? अधानुप्रवेशेन तदा ३० दर्शन-स्पर्शनायमानयोर्मैदात् कुत्र एकं प्रत्यभिज्ञानम् ? नहि प्रतिभासनेदे सत्यव्येक्यम्, अन्यथा घट-पटप्रतिभासयोरपि तन् स्यात् । अथ प्रतिभासस्यैवात्र भेदो न पुनस्तद्विषयस्यात्मनः, कुता पुनस्तस्यामेदः ? न तावन् प्रतिभासामेदात्, तस्य मिथ्यत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । नापि ध्वनः, स्यतोऽप्यापि विषयादविषयत्वात् । अथ दर्शन-स्पर्शनायस्थामेदेऽपि चिद्रूपस्य तदवस्थानुत्पत्तिप्रत्यापार्यं दोषः, तदप्यसङ्गतम् । यतो दर्शनायस्याप्रतिभासेन तत्संयद्धमेयावस्थात्वरूपं श्रुतीं न स्पर्शानुमान- ३५ पन्धि, तत्र तदवस्थाया अनुत्पन्नत्वेनाप्रतिभासनात्; तदप्रतिभासने च तस्यापि नान्यस्यानुत्पत्त्यप्रति-भासनात् । नापि स्पर्शानुप्रतिभासेन दर्शनायस्याव्यामिरवस्थानुत्पत्त्यप्रत्ये, स्पर्शानुमाने दर्शनस्य विनश्यत्वेनाप्रतिभासनात्; प्रतिभासने चाऽनाद्यवस्थापरम्पराप्रतिभासप्रसङ्गः । न च प्रागवस्थाऽप्र-तिभासने तदवस्थाव्याप्तिरवस्थानुत्पत्त्यनुत्पत्त्यं शक्या । यद्य येन रूपेण प्रतिभाति तन् तेनैव मदित्यभ्युप-गमनप्रथमं, यथा नीले नीलरूपतया प्रतिभासमाने तेनैव रूपेणाभ्युपगम्यते । दर्शन-स्पर्शानुमानाभ्यां ४० च स्वसंयन्धित्वमेयावस्थानुत्पत्त्ये इति तद्रूप एवासाधन्युपगमनस्य इति कुतोऽप्यप्यावृत्तिः ?

यतो नीलप्रतिभासेऽप्येवं वक्तुं शक्यम्—क्रमिकनीलज्ञानपरमाणवभासोऽप्यतर्नीलज्ञानपरमा-

इदमपोपादानकारणम् इदं च शब्दोक्तिः— कार्योपादानुक्तिरित्यत्र—
 नकारणवत्त्वं लक्षणं नद्वयमात्रं कथं तत् दुर्गपसेयम् । सत्यम्, उतम् न तु कस्यचिद्
 ५ नुगमे सत् संभवति । नाप्ययमानुं शक्यम् ।

तथाहि—यत् स्वगतविशेषाधायकत्वमुपादानत्वमुक्तं तत् किं स्वगतकतिपयविशेषाधाय-
 आहोस्वित् सकलविशेषाधायकत्वम् इति ? तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः सर्वप्रधानं स्वा-
 कस्यासदादिविज्ञानस्य न प्रत्युपादानमायप्रसङ्गात् । तथा, कस्यापि कृपानं प्रत्युपादान-
 सक्तिः, तस्यापि स्वगतकतिपयविशेषाधायकत्वात् । अन्यथा निगकारस्य शोधस्य सर्वान् प्रत्यवि-
 १० 'कृपस्यैषां प्राहको न रसादेः' इति ततः प्रतिहर्मण्यस्या न स्यात् । रूपोपादानत्वे च
 परलोकाय दृष्टो जन्दाजन्तिः स्यात् । किञ्च, कतिपयविशेषाधायकत्वेनोपादानत्वे एकस्यैव ज्ञान-
 तन्त्रापोनुगत-प्राप्तनानेकधर्मसम्यग्निध्याभ्युपगमे विद्वत्त्वमात्राणामोऽभ्युपगतो भवति । य-
 यथा पुनपद्माप्यनेकविग्रहधर्माप्यासेऽप्येकं विज्ञानं तथा क्रममाप्यनेकनद्वययोगे किमि-
 नाभ्युपगम्येत ?

१५ अथ सकलविशेषाधायकत्वेन, न तर्हि निर्विकल्पकान् मयिकल्पकोत्पत्तिः । न च निर्विक-
 योरभ्युपादानोपादेयत्वेनाभ्युपगतयोस्तद्भायः स्यात्, तथा च कुतो कृपाकागद् समनन्त्यत्वं
 कदाचिद् रसाधाकारस्याभ्युपादेयत्वेनाभिमतस्योत्पत्तिः ?

अथ विमानसन्तानवद्व्याभ्युपगमाद् नाऽयं दोषः—नेन सर्वस्य स्वमदशस्योत्पत्तिः—तर्हि
 दर्शने एकस्मिन्पक्षे सन्ताने प्रमातृनामात्रप्रसङ्गः तथा च गयाऽथदर्शनयोर्मिश्रसन्तानयो-
 २० र्द्वेकेन दृष्टेऽर्थेऽपरस्यानुमन्धानं न स्यात्, देयद्वय-यमद्वयसन्तानगतयोरित्याद्येनानुभूतेऽप्यस-
 द्दयते च—

“गामहं ज्ञातवान् पूर्वमर्थं जानाम्यहं पुनः” [नञो० वा० सू० ५, आत्म० नञो० ११]

किञ्च, सकलस्वगतविशेषाधायकत्वे सर्वान्मनोपादेयज्ञानक्षणे तस्योपयोगाद् अनुपयुक्तत्वापरत्वं
 यस्यामायाद् योगिदिशोन्मत् कृपादिकं चैकस्मादभ्यन्तर्गते प्रति न सहकारित्वं तस्यैव सहक-
 २५ कारणभावे नोपादेयक्षणव्यतिरिक्तकार्यान्तरोपपादः ।

अथ येषां कारणमेव कार्यतया परिणमति तेषां भवन्त्येव दोषो नैवत्वाकं प्रागभायमात्रं कारण-
 मभ्युपगच्छन्ताम् । नन्वत्रापि मते येन स्वरूपेण विज्ञानमुपादेयं विज्ञानान्तरं जनयति किं तत्र
 कृपमेकस्मादभ्यन्तर्गतम्, उत स्वभावान्तरेण ? तत्र यदि तेनैव तदा कृपमपि ज्ञानमुपादेय-
 ३० स्यात्, तत्स्वभावेऽप्यस्यात् । तदुत्तरज्ञानक्षणवत् । अथ स्वभावान्तरेण तदोपादानमिदं
 द्विस्वभावाभास्यते । यथा चोपादान-सहकारिस्वभावकपक्षययोगस्तथा त्रैलोक्यान्तर्गतान्यत्रयकार-
 णापादया तस्याजनकत्वमपि स्वभावात् । ततश्चैकत्वं ज्ञानक्षणस्य यथोपादान-सहकार्येऽजनकत्वादेव
 विद्वत्त्वमात्राणां तस्याभ्युपगम्यते तथा हीन-विशदाद्यनेकविधसामनस्तन्मन्तानस्याभ्युपगमनायम्
 अथोपादान-सहकार्येऽजनकत्वादयो धर्मोत्तर कल्पनादिद्विपक्षविनाः एकत्वं तु तस्य स्वसंवेदना-
 ध्यासनिवृत्तिरिति न तैस्तदपनीयम् इति प्रतिस्तर्थात्मनोऽप्येकत्वं सन्तानादाभिमिषेयतया प्रविष्ट-
 ३५ न्वर्णवेदनापक्षसिद्धस्य क्रमवद्वर्ण-विशदादिकार्यदर्शनाऽनुमीयमानतत्पक्षजनकत्वाऽजनकत्वधर्मा-
 पनेयं न स्यात् । तत्र स्वगतसकलधर्माधायकत्वमुपादानत्वं मयदभ्युपगमेन सहजम् । नापि सन्ता-
 ननिवृत्त्या कार्यात्पादकत्वमवभास्यम्, तथाऽभ्युपगमे ज्ञानसन्ताननिवृत्तेः परलोकमायप्रसङ्गः ।

अथ समनन्तरप्रत्ययमुपादानत्वमुच्यते । तथाहि—समस्तुभ्यः, अन्तलोऽप्यपदिनः,

१-स्यानुगमे वा०, भा० । २-५० ८० पं० ११ । ३-५० ८० पं० ११ । ४-सर्वज्ञानं स्या-भा०,
 भा० । ५-य च हा-भा०, भा० । ६-वृत्ताने-भा०, भा० । ७-तर्हि निर्विकल्पकोत्पत्तिः । भा०, वा० ।
 ८-अथ-मयिकल्पको-भा०, भा० । ९-ज्ञानकृपा-भा०, भा० । १०-नासाकं भा०, भा०, वा०,
 भा०, भा० । ११-इत्यस्या-भा०, भा० । १२-ह्योदिविष-भा०, वा० । १३-नुमीयमानं तदपक्ष-भा०, वा०,
 भा० । १४-नुमीयमानं तदपक्ष-भा० ।

प्रत्ययोः जनकः । न चेत्तद् मिश्रसन्तानादिति न तत्रानुसन्धानसंभवः । नन्वापि समर्थं कार्येण यदुपादानत्वं प्रत्ययस्य तदा वक्तव्यम्—किं सर्वथा समन्वयम्, उतैकदेशेन ? यदि सर्वथा तदसत्, कार्य-कारणयोः सर्वथा नुत्पत्तेरेव यथा कारणस्य प्राग्भाविन्येव तथा कार्यस्यापि स्यात्; तथा च कार्य-कारणयोरैककालत्वाद् न कार्यकारणभावः, न द्वेककालयोः कार्यकारणभावः सन्त्येतत्परोक्ष-पापयत् । तथा, कारणमिमनस्यापि स्वकारणकालता, तस्यापि स्वकारणकालतेति सकलसन्तानशून्यमिदानीं समस्तं जगत् स्यात् । अथ कथञ्चित् समानता, तथा सति 'योगिमानस्याप्यसदादिमाना-हन्त्यनस्य तदाकारत्वेनैकमन्तानत्वं स्यात्' इत्यादि दूषणं पूर्वोक्तमेव । अथानन्तरत्यमुपादानत्वम्, ननु शक्तिकैवान्तपक्षे सर्वजगत्सृष्टानन्तरं त्रिषक्षितज्ञेन जगद् जायत इति सर्वेषामुपादानत्वमित्येकसन्तानत्वं जगतः । देशानन्तर्यं तत्रानुपपत्तिः, देशव्यवहितस्यापीहजन्ममरणचिन्तस्य भारिजन्मचितो-पादानस्याभ्युपगमात् । प्रत्ययत्वं तु नोपादानत्वम्, सहकारित्वेऽपि प्रत्ययत्वस्य भावान् । नत्र समन-^{१०} स्मत्प्रत्ययत्वमनुपादानत्वम् । 'न च प्रतिक्षणविशारदेषु भावेषु कथञ्चिद् धृक्त्ववयमन्तरेण जनकत्व-मपि संगच्छते किमुतोपादानादिविभागः' इति स्रगमङ्गभङ्गप्रतिपादनायसरेऽभिधायमानः ।

अथ चेच्चिन्तुं नुत्येऽपि जनकत्वे स्व-परसन्तानगतयोर्विज्ञानयोगोपादानत्वे कारणमाहुः—'स्वमन्तर्नां चेति तं ज्ञानेनान्तरजनकम्, न त्वेषं परसन्तर्नां; अतो जनकत्व्यतिरिक्तयोः उपादानकारणत्वे निमित्तस्य संभवतिरित्यंभूतादेतुपलभ्यमावाद् व्यवस्था' । अस्यापि ध्यवस्थानिमित्तत्वमनुक्तम्, नहि ^{१५} ज्ञानमसंबेदिनं ध्यवस्थां लभते । संबेदनं हि ज्ञानानां स्वन पक्षेप्यते, न च स्वमन्तर्निपतिने इव पर-सन्तर्निपतिनेऽपि नुत्यम् । ज्ञानान्तरयेष्टयं तु न शास्त्रैरभ्युपगम्यते ज्ञानस्य निपमन इति नापम-प्यतिप्रसङ्गपरिहारात् । न च स्वमन्तर्तापि स्वसंबेदिनज्ञानपूर्वकता ज्ञानस्य सिद्धा, मूर्धोपपन्नोत्तर-कादमपिज्ञानस्य तथात्वानुपगमात् । यतो विज्ञानपूर्वकत्वेऽपि तत्र विप्रतिषेधं वादिनः कुतः पुनः संबेदिनज्ञानपूर्वकत्वम् ? तत्रैतत् स्यात्—विज्ञानपूर्वकत्वस्यानुमानेन निश्चयान् कथं विप्रतिषेधिनः ? ^{२०} तथ इति तस्मै 'तज्ज्ञातीयान् तज्ज्ञातीयोपनिः' इति, एतदसत्, अतज्ज्ञातीयादपि भाजानामनुमानिर्दर्श-मात्, यथा धूमदेः ।

येऽप्यत्राहुः—'सदृश-नादशमिमेन भाषानां विज्ञानीयोत्तरद्वयत्वेनैकद्वयत्वम्' तेषामपि सदृश-नादशमिमेनो नापांगुलकप्रमातृगोचरः, कार्यनिरूपणाध्यामपि तयोर्विषेको दुर्लभमस्माद्वयम-रिहाराः । यैः पुनरुच्यते—'सर्वस्य समानज्ञातीयादुपादानादनुपनिः, आद्यस्यापि धूमजनस्योपादा-^{२५} नत्वेन ध्यवस्थापिताः बाह्यान्तरगता अजघः' तत्रापि सज्ज्ञातीयत्वं न विद्यतः । कपारीनां हि कपारिपूर्व-कत्वेन वा सज्ज्ञातीयत्वम्, धूमत्वोपलक्षितमप्यप्यपूर्वकत्वेन वा ? प्राच्ये विज्ञाने ज्ञेयानां विज्ञातीया-दुपनिर्गतरूपस्यादुपज्ञापमानस्य । इत्यपि कथं चेऽपि बाह्यान्तरगतानामवयवानां धूमत्वं गौकिकम्, पारिभाषिकं वा ? परिभाषायास्माद्वयमपि विद्यतः । लोकेऽपि तदाकारव्यवस्थितानामवयवानां नैव धूमव्यवस्था । तावन्तैरपि शोऽप्रतिद्वयव्यवहारानुसरणं युक्तं कर्तुम् । तस्मात् सज्ज्ञातीयादनुपनिः । ^{३०}

यथाश्रोत्यते—'तस्यामवस्थायां विज्ञानाभावे तद्व्यवस्थाः प्रत्युत्पन्नोत्तरकालसौदरी संबेदिनं भवेत् न नया किञ्चिदपि चेतितम्' 'स्मृतिर्हीनमनुभवपूर्विका, अतो देवानुभवेन यथा च किञ्चिदप्यने भव्यामवस्थायां तस्यामवस्थां सज्ज्ञातीयादनुपगम्यतां' एतत् सुस्पष्टम्, 'न किञ्चि-^{३५} तितं मया' इति ह्युक्ता वस्तुतरेन बोध्यते, स्वकृपावेदेन वा ? वस्तुतरेन स्वकृतप्रतिषेधो न युक्तः । स्वकृपावेदनं तु स्वसंबेदनाभ्युपगमे कृतोक्तास्ति । तस्मादिदानीमेव सर्वोपपत्तयस्तत्तद्व्यवस्थानादी ^{४०} सार्धानुपगमः संबेद्यते ।

अतु वा तस्यामवस्थायां विज्ञानं तथापि अवस्थातिरिक्तस्यापारविशेषभावात्, समनन्तरप्रसङ्गे ज्ञानव्यतिरिक्तोऽनुपगम्यमाने न योऽन्तर्निपक्षेऽद्वयसङ्गः तथा च 'देवैरेकैकं कालमन्तर्नां समनन्तरप्रसङ्गं तदेष परात्मनाथवदस्मान्मेव जनकत्वम्' इत्येवमस्ति । अथ जनकत्व-समनन्तरस्यादयो धर्माः कार्यानिः, अकथितं तु यत् स्वकृपे तत् तात्त्विकम्, तथ बोधकम् । ^{४५} किमिदानीं संज्ञान् कथाद् भाषानामनुपनिः ? केतुच्यते, कथं वा कल्पमिदं ? अथ जनकत्व-

१ १०-८८ ४०-४१ । २-असंबेदिन-४०, ४० । ३-उपादानिका ४०, ४० । ४ १०-४१ ४०-४०-४०-४० । ५-जान् ननु-४०, ४०-४० । ६-कृपावेदेन बोध्यते-४०, ४० । ७-कृपावेदेन स्वकृ-

प्रातिरिक्तमपु-४०, ४० । ८-आवाहकजनकत्वम् इत्येवम्-४०, ४० । ९-बाह्यान्तर-४० ।

१०-अवस्थाव्यवस्थानि-४० ।

४० ४० ११

कार्यहेतोः, धर्मचित् स्वभावहेतोरपि, अस्य तु बाधकात् प्रमाणात् विपक्षात् प्रवृत्तस्य वदेय साध्य-
धर्मिणि स्वभावप्राप्त्यातया ग्रहणं तदेष साध्यग्रहणम् । न चास्यैवं हेतुः, यतो विपक्षाद् व्यावृ-
त्तिरेवान्वयमाक्षिपति । इयंस्तु विरोधः—कस्यचित् हेतोर्ध्यातिविशेषप्रदर्शनाय धर्मिविरोधः प्रदर्श्यते,
अस्य तु 'यम् सत् तत् क्षणिकम्' इति धर्मिविशेषाप्रदर्शनेऽपि धर्मिमात्रविषये व्याप्तिप्रदर्शनम् । तद्य
सत्त्वं कसिद् व्यावृत्तिरनुपलभ्यमानं क्षणिकताप्रतिपत्त्यङ्गम्, अतः पक्षधर्मताऽप्यत्रास्ति, न चात्रैवम् । ५

अत्राप्येनमेव न्यायं केचिदाहुः । कथम् ? तत्र हि व्यापकस्य क्रमधीमापचास्य निवृत्त्या विपक्षात्
तद्विच्छिन्नः, अत्रापि प्रमातृनियतताया व्यापिकाया अभावाद् विपक्षान् प्रतिसन्धानलक्षणस्य हेतो-
र्निवृत्तिः । अथ तत्र बाधकप्रमाणस्य व्याप्तिः प्रत्यक्षेण निश्चीयते—क्रम-योगपचायामर्धश्रियाकरणस्य
प्रत्यक्षेण निश्चयाद्—अत्र तु कथम् ? अत्रापि प्रमातृनियमपूर्वकत्वेन स्वसन्तान एव प्रतिसन्धानस्य
व्याप्तिनिश्चयाद् कथं न तुल्यता ? १०

अथ धृष्टान् 'प्रमातृनियतता' इत्यस्य भाषितस्य कोऽर्थः ? यदि परं मह्यन्तरेण कर्तृकत्वं साध्यं
व्यपदिश्यते तस्य प्रत्यक्षेण निश्चयाभ्युपगमे कथं बाधकप्रमाणापसेयता व्यतिरेकः ? नैतत्, प्रमातृनियत-
ताग्रहणं कैवल्यकृत्यग्रहणम् । नचैव एव हि भाषा देशादिनियततयाऽवस्थायमाना व्यवहारगोचरतानु-
पयानि, प्रमातृपक्षसाय एवमेव दृश्यते—'इदानीमत्राहम्' । एवं देशाद्यसंसर्गवत् प्रमात्रनिरासं-
गोऽपि निश्चीयते । तथाहि—देश-कालनिबन्धननियमवद् व्यतिरेकपक्षार्थासंसर्गस्य भाषनियतप्रति- १५

आदोऽस्वदन्वया' इति, अथ च प्रत्यक्षेण बाधकस्य व्याप्यवसाये पक्षाद् व्यापकानुपलब्ध्या मूल-
हेतोर्ध्यातिसिद्धिः एवमेककर्तृकन्यायवसायेऽपि प्रमातृनियततया प्रतिसन्धानस्य स्वसन्ततो व्याप्ति- २०
निश्चये सत्युत्तरकालं विपक्षे व्यापकस्य प्रमातृनियततया व्याप्यादेककर्तृकत्वेन प्रतिसन्धानस्य व्याप्ति-
सिद्धिः । एवमेव न्युपगमे 'अहम् अन्यो वा' इति प्रमात्रनिश्चये प्रमेयानिश्चयाद् अन्यमूर्कं जगत्
स्यात् । औपचारिकस्य प्रमातृनियततया प्रतिभासविषयकेऽन्तःप्रत्यक्षस्य दोषः ।

तत्रैतन्मूल्यात्—अस्त्येवं प्रमातृनियमनिश्चयः स तु स्वसन्ततो किमेककर्तृकत्वयुक्तः, उतस्वि-
त्तिमित्तान्तरादुक्तो युक्तः ? तर्ह्यस्यां सन्ततो हेतु-फलभाषलक्षणे प्राक् प्रदर्शितम् । सत्यम्, प्रदर्शितं २५
ननु साधितम् । तथाहि—तत्ततः प्रमातृनियमो भाष्ययुक्त इति नैतावत्प्रत्यक्षस्य विषयः । न च प्रमाणा-
न्तरस्यापि । तदिह अस्मिन् विषये उच्यमानम् अनुमानमुच्येत, तदपि प्रत्यक्षनिषेधाभिप्रेक्ष्यम् । न च
क्षणिकव्याप्यवस्थापने हेतु-फलभावयुक्तो नियम इत्यभ्युपगन्तुं युक्तम्, तस्योपरिष्ठात् निषेधमानतयात् ।
न चात एव दोषाद् एककर्तृकत्वयुक्तोऽपि न नियम इति वक्तुं शक्यम्, स्वसंवेदनमत्यक्षतत्त्वस्य
तत्पूर्वकानुमानसिद्धयस्य ध्यात्मनि प्राक् व्यपस्थापिततयात् । अभ्युपगमवादेन तु क्षणिकव्याप्यवस्थापकः ३०
सत्यहेतुतुल्यन्यमानुषन्यायप्रत्ययहेतोः प्रदर्शितम्, न तु क्षणिकत्ववद् आत्मैकत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धयम्
देवानुमानात् तत्रातिशयभूतप्रागम् इतिराशयदोषप्रसङ्गः प्रमेयः । अतोऽध्यक्षानुमानप्रमाणसिद्धतयात्
परलोकितः 'परलोकितोऽभावात् परलोकभाषः' इति सूत्रे निःसारतया व्यपस्थितम् ।

यदभ्युच्यते 'शरीरान्तरागं सर्वेष्वनं कथं शरीरान्तरसंचारिः जीवन्तस्तत्तदशरीरान्तरसंचारो दृष्टः,
परस्मिन् मरणसमये भविष्यतीति दुरन्ययमेतत्' तदपि न युक्तम्, यतः कुमादशरीरान्तर्गताः पाण्डि- ३५
स्यादिविकल्पा बुद्धावस्थाशरीरसंचारिणो दृश्यन्ते जीवन्त एव, चपलतादिशरीरावस्थाविशेषाः पाण्डि-
विकाराश्च, तत् कथं न जीवन्तः शरीरान्तरसंचारः ? अथैकमेवेदं शरीरं बाल-कुमारदिभेदमिदम्,
अन्मान्तशरीरे तु मातापित्रन्तराङ्ग-शोणितप्रभवम्-शरीरान्तरप्रभवम्, एतदप्युक्तम्, बाल-कुमा-
रशरीरस्यापि भेदात् । यथा ॥ बाल-कुमारशरीरचपलताभेदस्तद्व्यतिरेकशरीरसंचारो उपलभ्यते तथा

१ क्रमस्य योगप-बा०, बा०, गु०, ध० । २-मानव्यव-बा०, गु० । ३-कथं नि-५०, धा० ।

४-अथभाषः बा०, बा० । ५-मातृनि-बा० । ६-मातृनियत-बा० । ७-मातृनियत-बा०, बा० । ८-इ-

त्यदोषः बा०, बा० विना । ९-५० ११ वं ६ । १०-तत्ततसि-बा०, बा० विना । ११-५० १० ११ ।

११ ५० ११ वं १४ ।

निजजन्मान्तरशरीरप्रभववक्ष्यपलतादिभेदः परभवभाविजन्मशरीरसंचारी भविष्यतीति ततो न माता-
पितृशुक्र-शोणितान्यपि जन्मादिशरीरम् अपि न स्वसन्तानशरीरान्वयमेव, ब्रूयादिशरीरम्; अन्यथा
मातापितृशरीरचपलतादिविलक्षणशरीरचेष्टावन्न स्यात् । अथेहजन्मवान्-कुमाराद्यवस्थामेदेषु प्रत्य-
मिमानाद् एकत्वं सिद्धं शरीरस्य तदवस्थाव्यापकस्य तेन न तद्वृत्तान्तवलादत्यन्तमिदं जन्मान्तर-
५ शरीरादौ प्रानसंचारी युक्तं, तदसत् । पूर्वोत्तरजन्मशरीरप्रानसंचारकारिणः कामेनशरीरस्यात् एव
कथञ्चिदेकत्वसिद्धेः । तथाहि—ज्ञानं तादृविहजन्मादावप्यनिजजन्मज्ञानप्रभवं प्रसाधितम्, तस्य चेह-
जन्मयात्-कुमाराद्यवस्थामेदेषु 'तदेवेदं शरीरम्' इत्यवधारितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययावगतैकरूपान्वयिषु संचा-
रदर्शनात् पूर्वोत्तरजन्मावस्थास्वपि तथाभूतानुगामिरूपसमन्वितास्तु तस्य संचारेऽनुमीयते । न
चास्वदादीन्द्रियसंवेद्यरूपायाध्वयस्योदारिकशरीरस्य जन्मान्तरशरीराद्यवस्थाऽनुगमः संभवति, तस्य
१० तदेव च दाहादिना ध्वंसोपलब्धेः । अतो जन्मद्वयावस्थान्यापकस्योष्मादिधर्मानुगतस्य कामेनशरीरस्य
विज्ञानसंचारकारिणः सद्भायः सिद्धः । पूर्वोत्तरजन्मावस्थाव्यापकस्यावस्थानुलदवस्थायः कथञ्चिद-
भेदाद् मातापितृशरीरविलक्षणनिजशरीरावस्थाचपलताद्यनुमिवाने उत्पद्यवस्थायाः कथं नापस्याद-
धर्मानुविधानम् ?

“तस्मात् यत्तैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।

१५ शरीरं पूर्वेदेहस्य तत् तदन्यपि युक्तिम्” ॥ []

‘अथ पूर्वापरयोः प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेन कार्यकारणभावः, अनुमानसिद्धावितरेतत्प्राप्त्यदोषः’ इति,
तदपि प्रतिषिद्धितम्, पर्यं हि सर्वेदृश्यात्ममायातमिति कस्य रूपेण साधनं वा केन प्रमाणेन ? इहो-
कस्याप्यभावप्रसङ्गेरिति प्रतिपादितव्यात् ।

अथ कार्यविशेषस्य विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धौ यद्योत्पत्त्यकारेण भवतु पूर्वजन्मसिद्धिः, भावि-
२० परलोकसिद्धिस्तु कथम् भाविनि प्रमाणाभावात् ? तत्रापि कार्यविशेषादेवेति भूयः । तथाहि—कार्य-
विशेषो विशिष्टं सत्यमेव, तच्च न सत्तासंबन्धलक्षणम्, तस्य निर्वैक्यमानव्यात् । नाप्यर्थक्रियाकारि-
त्वलक्षणम्, सन्ततिव्यवच्छेदे तस्याभावात्प्रसङ्गात् । तथाहि—शब्द-बुद्धि-प्रदीपादिसन्तानानां यद्युच्चे-
दोऽभ्युपगम्यते तदा तत्सन्ततिचरप्रक्षणापरलक्षणजननादसत्यम्, तदसत्त्वे च पूर्वेपूर्वसृष्टानां
मर्यादयाऽजननादसत्यमिति सकलसन्तत्यभावः । अथ सन्तत्यलक्षणः सजातीयक्षणात्तराजननेऽपि

२५ सर्वेदसन्ताने स्वप्रादिज्ञानजनकत्वेन सप्रतिमार्थ दोषः, तदसत् । स्वसन्ततिपत्तिनोपादेयसन्तानजन-
कत्वे परसन्तानपरित्यक्प्रादिज्ञानजनकत्वस्याप्यसंभवात् । ननुपादानकारणव्याभावे सहकारिकाण्ये
कचिदभ्युपगम्यम्, तन्मद्भावे वा एकसामान्यधीनस्य रूपादे रसतत्त्वसमानकालमायिनोऽप्यभिवा-
रिणी प्रतिपत्तिर्न स्यात्, रूपक्षणस्य स्थोपादेयभेदान्तराजननेऽपि रससम्पन्नो सहकारिकाण्येन रस-
क्षणजनकत्वाभ्युपगमात्, तन्मद्भावेऽपि तत्समानकालमायिनो रूपादेरभावात् । तद्वोपादानकारणव्या-
३० भावे सहकारित्वस्यापि रसमेव इति स्वसम्पन्नगुच्छेदाभ्युपगमेऽर्थक्रियालक्षणस्य सत्यव्यासमप्येति
उत्पाद-व्यव-धौष्यलक्षणमेव सत्यमभ्युपगम्यमिति कार्यविशेषलक्षणज्ञानोपादेयोत्पत्त्यकारेणातीतकाल-
लयदनागतकालसंबन्धित्वमप्यामनः सिद्धम् ।

वदप्युक्तम् ‘यथागमसिद्धयमायमनः, तस्य वा प्रतिनियतकर्मफलसंबन्धान्तिजोऽभ्युपगमने
तदाऽनुमानवैयर्थ्यम्’ इति, तदपि भूमेभरचोदितम्, नहि व्यर्थम् इति निजकारणमात्रमीकदापि
३५ वस्तु प्रतिशेप्तुं युक्तम्, नहि आगमसिद्धाः पदार्था इति प्रत्यक्षस्यापि प्रतिशेपो युक्तः । वदपि
प्रत्यक्षाऽनुमानाविरथे व्यापे आगमप्रामाण्यवादिमिस्त्वस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते—तदुक्तम्-

“आज्ञावशं क्रियाऽर्थव्यादानवैयर्थ्यमनर्धानाम्” [त्रिभिः १-२-१] इति,

तदप्युक्तम्, यतो यथा प्रत्यक्षप्रतीनेऽप्यर्थे विप्रतिपत्तिविरथेऽनुमानमपि प्रवृत्तिमागमपत्तीति
प्रतिपादितं तथा प्रत्यक्षाऽनुमानप्रतिपक्षेऽप्यागमलक्षणेऽप्येव तथा वा प्रतिनियतकर्मफलसंबन्धलक्षणे

किमित्यागमस्य प्रवृत्तिर्नाभ्युपगमस्य विषयः । न चागमस्य तत्राप्राप्ताप्यमिति वक्तुं युक्तम्, सर्वत्र प्रणीतत्वेन तन्प्राप्ताप्यस्य व्ययस्यापितन्वात् । प्रतिनियतकर्मफलसंयन्धप्रतिपादकध्यागमः—

“यद्वाग्भ्यपरिग्रह्यं च मारकम्” [तत्त्वा० अ० ६, सू० १६]

इत्यादिना धानकमुत्पयेन धूर्वाहृतोऽस्यैषानुमानविषयत्वं प्रतिपादयितुकामेन । यथा च कर्मफलसंयन्धोऽप्यागमनोऽनुमानादधर्मादने तथा यथास्थानमिदं प्रतिपादयिष्यामः । आगमस्वरूपप्रतिपादकः प्रतिनियतकर्मफलसंयन्धप्रतिपादकध्यागमः—

“एने आया” [स्थाना० प्रथमस्था० सू० १]

“पुन्यि दुषिण्णाणं दुप्पडिक्कं ताणं कडाणं कम्माणं” []

इत्यादिका सुप्रसिद्धा एव । तदेवं प्रत्यक्षाऽनुमानाऽऽगमप्रमाणप्रसिद्धत्वाद् नारक-तिर्यग्-नराऽमर-पर्यायानुभूतिस्वभावास्त्यतः, न भयदाहद्व्युत्पत्तिः अर्थाभावात् द्विधादिशब्दव्युत्पत्तिरुक्त्या १० इति स्थितम् ॥

[पूर्वपक्षः—जगतः ईश्वरकृतत्वस्यापनम्]

अत्राहुर्नैयायिकाः—हेतु-कर्म-विपाकाऽऽद्यायाऽपरामृष्टपुरुषाभ्युपगमे “नित्यं सत्त्वमसरं वा” इति दूषणमव्यधापि तत्र तन्निवृत्तस्य प्रतिपादने नास्माकं काचित् क्षतिः, प्रमाणतो नित्यज्ञानादिधर्मबलापान्वितस्य तस्याभ्युपगमात् । १५

ननु युक्तमेतद् यदि तथाभूतपुरुरतद्वाच्यप्रतिपादकं किञ्चित् प्रमाणं स्यात्, तत्र नास्ति । तथाहि—न प्रत्यक्षं तथापि धूर्वाहृतस्यापेक्षकमसदादीनाम् । असद्विलक्षणयोगिमिस्तस्यावसाय इत्यत्रापि न किञ्चित् प्रमाणमस्ति । यद्वा न तत्स्वरूपग्रहणे प्रत्यक्षप्रमाणप्रवृत्तिस्तदा तद्वत्तदधर्माणां नित्यज्ञानादीनां सङ्गाप्यसंयं न संभवति ।

नानुमानमपि युक्तम् एतत्स्वरूपावेदकम्, प्रत्यक्षनिषेधे तत्पूर्वकस्य तस्यापि निषेधात् । सामा- २० न्यतोदृष्ट्यापि नात्र विषये प्रवृत्तिः, लिङ्गस्य कस्यचिन् तन्प्रतिपादकस्याभावात् । कार्यत्वस्य पृथिव्याद्याधितस्य वैपाकिङ्गमेतेनासिद्धेः । न च संस्थानपरस्य तत्साधकत्वम्, प्रासादादिसंस्थानेभ्यः पृथिव्यादिर्न संस्थानस्याप्यस्त्येवैलक्षण्यात् संस्थानशब्दाच्छब्देन चातिप्रसक्तिर्दिशता

“यस्तु मेदप्रसिद्धस्य दान्दन्माग्यादमेदिनः” []

इत्यादिना । तस्मादानुमानं तत्साधनायादम् ।

नाप्यागमः, नित्यस्यात्र दर्शनेऽभ्युपगममात् । अभ्युपगमे वा कार्याधर्मप्रतिपादकस्य सिद्धे यस्तु- २५ म्यव्याप्यते । मार्पाध्वरपूर्वकस्य प्रामाण्यम्, इतरेतराध्ययोरप्रसङ्गात् । अनीध्वरपूर्वकस्यापि संभाव्यमानदोषत्वेन प्रमाणताऽनुपपत्तेः । तस्यान्येध्वरपूर्वकत्वे तस्यापि सिद्धिः कुत इति एकव्यम्, तद्विनिर्द्धा न तस्य प्रामाण्यम्, अनेकेष्वप्यसद्वदोषश्च । अथतु, को दोषः यत एकस्यापि साधने ध्वयमती- ३० पोष्यताः किं पुनर्वैदनामिति चेत्, न कश्चिन् प्रमाणाभावं मुक्त्वा । तत्रागमनोऽपि तन्प्रतिपत्तिः । ३० एवं स्वकारानिर्द्धा कथं तस्य कारणता ?

अत्राहुः—यदुर्कम् ‘न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्’ तदेवमेव । यदपि ‘सर्वप्रकारध्यागमस्य न तत्स्वरूपावेदने व्यावृत्तिः’ तत्रोच्यते—आगमाध्यापारेऽपि तत्स्वरूपसाधकमनुमानं विद्यते । आगमस्यापि सिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनन्यायेन यथा व्यावृत्तिमया प्रतिपादयिष्यामः । प्रत्यक्षपूर्वकानुमाननिषेधे तिङ्- ३५ माधनम्, सामान्यतोदृष्टानुमानस्य तत्र व्यापारोऽभ्युपगमात् । नन्यनुमानप्रमाणाध्यापारं विचारो ३५ युक्तारम्भः, तस्यैव तु प्रामाण्यं मानुमन्यन्ते चायौका इति, एतवानुदोष्यम् । अनुमानप्रामाण्यस्य व्ययस्यापितन्वात् ।

यदुर्कम् ‘पृथिव्यादिगतस्य कार्यत्वस्याप्रतिपत्तेर्न तस्मादीध्वराध्यागमः’ तत्र पृथिव्यादीनां यौद्धः कार्यन्यमभ्युपगतं ते कथमेवं वदेयुः ? येऽपि चायौकायाः पृथिव्यादीनां कार्यत्वं नेच्छन्ति तेषामपि

१ सू० ९९ पं० १ । २ प्रतिग्रह्यं मार-मा० । ३ “पुरा पोरानाणं दुषिण्णाणं दुप्पडिक्कं ताणं कडाणं कम्माणं” इत्यादि-ज्ञातधर्मव्याप्ये ५० १-४ सू०, पं० १-विपाकस्य ५० १० द्वि०, पं० १ । ४ सू० ९९ पं० २० । ५-ज्ञाते वा-मा०, बा०, वा० । ६ सू० ५० पं० १४ । ७ सू० ५० पं० २६ । ८ सू० ५० पं० २१ ।

निशिष्टंस्थानयुक्तानां कथमकार्यता? सर्वे संस्थानयन्, कार्यम्; तेषां पुरुषपूर्वकं दृष्टम् । वेऽप्याहुः-
“संस्थानशब्दादप्यत्यं केवलं घटादिभिः समाने पृथिव्यादीनाम् न सत्यतोऽर्थः कश्चिद् द्वयोःपुनः
समानो, येनने” । तेषामपि न केवलमप्राप्तुगतायाभावः किन्तु धूमादावपि पूर्वापररूपदिगतौ नैव
कश्चिदुपगतोऽर्थः समानोऽस्ति ।

५ अथ तत्र घटुदशानायांतकल्पनानिभित्तमुक्तम्, अत्र तेषामूनस्य प्रतिभासशाभावाप्राप्तुगताया-
कल्पना । तथाहि-कस्यचिद् घटादेः क्रियमाणस्य विशिष्टं रचनां कर्तृपुष्टिकां दृष्ट्वाऽदृष्टकर्तृक्यापि
घट-प्रासादादिस्तस्य रचनाविशेषस्य कर्तृपूर्वकत्वप्रतिपत्तिः, पृथिव्यादेस्तु संस्थानं कदाचिदपि कर्त-
पूर्वकं नापगतम्; नापि तादृशं धर्म्यन्तरे दृष्टकर्तृक इव घटादीः । नन् पृथिव्यादिगतस्य संस्थानस्य
संस्थानात्मात्वे प्रत्येकं न तत्र, कर्तृपूर्वकत्वप्रतिपत्तिः, तत्र केवलमिति तत्रैव तत्रैव साधनम्, अथतमेवम् ।

एतन्तरे । तस्माद् घटुप्राप्तानामस्त्येव पृथिव्यादिसंस्थानस्य-कार्यव्यादेहेतोर्धोर्मभमताऽपगमाः,
अनुपपत्तानां तु प्रतिजानुमाने धूमादावपि नास्ति ।

६ अपि च, भवतु प्रासादादिसंस्थानेभ्यः पृथिव्यादिसंस्थानस्य विलक्षणं तथापि कार्यत्वं
शाक्यरादिभिः पृथिव्यादीनामिष्यते, कार्यं च कर्तृ-कर्तृणादिपूर्वकं दृष्टम् । अतः कार्यत्वाद् बुद्धि-
त्वात्प्राप्तुगतायानुमानम् । अथ कर्तृपूर्वकस्य कार्यत्वस्य संस्थानयत्नस्य च तत्रैव साधनम् ततः
साध्यापगमाः । अत एवापि द्वाधूमाभावाभावाप्राप्तुगतायानुमानम् यन् संस्थानं तद्दशानां कर्तृराज्ञोऽपि
तादृशितार्तुर्नैतस्य भूयस्य कार्यत्वेऽपि सामान्यत्वात् कार्यं गमकता । यद्येवमनुमानोच्छेदप्रसङ्गः ।

७ धूमादिकमपि यथाविधमायादिसामग्रीभावाभावाप्राप्तुगतायानुमानम् तथाविधमेव यदि पर्येतोपि तेषां
-कान् ततो बहवःपदगमाः । अथाधूमव्याकृतं तथाविधमेव धूमादि तर्हि कार्यत्वाद्यपि तेषां
पृथिव्यादिभित्तं किं भिष्यते? अथ पृथिव्यादिगतकार्यव्यादेहेतोर्धोर्मभमतात् कर्तृराज्ञोऽपि तद्व्यतिरिक्तः, एवं
-विशेषादिभित्तवत्तादात्म्यो धूमादिभ्योऽपि तद्व्यतिरिक्तवत्तु । न चात्र साध्यापगमात्वं बहवः
प्राप्तुगतायां नास्तीति वक्तुं शक्यम्, धूमादावपि साध्यापगमात्वं वक्तुं शक्यत्वात् । तत्र साध्यापगमात्

८ कार्यत्वादेरिति प्रमाणम् । तेषामपि संस्थानयत्नस्य कार्यं यदापि पृथिव्यादि
बहवःपदगमात्वं तेषां बहवःपदगमात्वं विनाशमनुपपत्तिरिति । एवं विनाशाद् वा साध्यापगमात्
कार्यत्वानुमानम् स्वभावाभावात्वाद् वा । यथोक्तं माध्यायना -

“देवदत्तवत्तस्योपपत्तिर्नास्तीति साध्यापगमात् कार्यत्वानुमानम् तेषां तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-
९ कर्तृत्वेनैव कार्यम् बुद्धिवादाद् वा विनिर्णयनीयमनुमीयते” [१]

अथैव साध्यापगमात् कार्यत्वानुमानम् । तेषां बहवःपदगमात्वं विनाशमनुपपत्तिरिति । तेषां
बुद्धिवादेः संस्थानयत्नोऽदृष्टवत्तस्यो कर्तृत्वं तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-
कार्यत्वानुमानम् कार्यत्वानुमानम् । तेषां तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-

“तद्व्यतिरिक्तं प्रत्येकं धूमादिको वा” [२]

१० कार्यत्व-विनिर्णय-वत्तस्य समवायिकत्वात् देवादेव तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-
कार्यत्वानुमानम् । तेषां बहवःपदगमात्वं विनाशमनुपपत्तिरिति । तेषां
बुद्धिवादेः संस्थानयत्नोऽदृष्टवत्तस्यो कर्तृत्वं तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-

कार्यत्वानुमानम् कार्यत्वानुमानम् । तेषां तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-

कार्यत्वानुमानम् कार्यत्वानुमानम् । तेषां तद्व्यतिरिक्तवत्तनिर्णयं कर्तुं दृष्ट्वा तद्व्यति-

1. संस्कृत ।

[illegible]

कारणेण कारणात्म्यप्रपञ्चम्, कार्येणैव जगोपजायमानम् । सत्प्रमाणितत्वाद् दृश्यमानस्य कारणात्, केवाश्रित्य महत्कारिणां दृश्यतेऽप्यदृश्यादेः महत्कारिणः कार्येणैव प्रतिपत्तिः, यथार्थोपायः कृत्यत्वेऽपि ॥ ननु स्वस्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षेणेति शिष्यम् । ततोऽनुपलब्धित्वसङ्गतप्रमाणान् कार्यकारणत्वमन्यतः जगन्तु स्यादरेण हेतोर्नृनिर्देशनात् स्थापयमायः यतो निमित्तनिरपेक्षतुल्यनिर्णयप्रतिपत्तिः ।

५ ननु निमित्तनिरपेक्षतुल्यनिर्णयः कथं विनाशाय तस्य समिप्यव्यतिरेकोऽपि, किन्तु स्यादरेण कार्यप्रदानं किं कार्यमाया-
व्यतिरेकः
यद्विषयकः
यत्र यद्वदन्तं

॥ इति न निश्चयः । अतो धूमोऽपि समिप्यव्यतिरेकस्यापि गमकः ।

अथ धूमः कार्यं नृनमुजः, तस्य नृमाये स्वरूपानुपपन्नमेव दृश्येऽप्यनन्तस्य सद्भावकत्वात् । ननु तत् कार्यमत्रोपलभ्यमानं किमिति कारणमन्तो जकल्पते । अथ दृश्यादेः कारणस्य कल्पनाऽस्तु मा भूद् बुद्धिमत्ता, यद्व्यादेर्धूमादीन् प्रति कर्तुं दृशयित्वा । प्रत्यक्षानुपलब्धमात्रमिति चेत्, बुद्धिमतोऽपि ताभ्यां कारणत्वप्रमाणं यद्व्यापारिभिरनुपपन्नं, यथा यद्व्यापारिभामाया धूमादिजन्मप्रमाणं दृष्टः स तामन्तरेण कदाचिदपि न भवति-स्वरूपग्रहणनिवृत्तत्वाद्-ननु सर्वमुपपत्तिमन् कर्तुं-कर्म-कारणपूर्वकं दृष्टम्, तस्य सदृशपि तथादर्शनात् नान्यथास्वभावाः, तस्यैवैवभावनिश्चितान्वयनमाभावेऽपि कार्यं मायः ।

किञ्च, अनुपलब्धमात्रकर्तृकेण स्यादरेण कर्तुं नुपलब्धः शरीराद्यभावात् नश्यत्वात्, यत्र शरीरस्य कर्तृता तत्र कुलादादेः प्रत्यक्षेणैवोपलब्धः, अत्र न चैतन्यमात्रेणोपादानाद्यपिष्ठानात् कथं प्रत्यक्षत्वापत्तिः । नाप्येतद् यत्कथम् शरीराद्यभावात् तर्हि कर्तृताऽपि न युक्ता, कार्यस्य शरीरेण सहैव्यभिचारदर्शनात्-यथा स्वशरीरस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिः सर्वेभ्यस्तनः करोति, ते च कार्यभूतेः न च शरीरात्तरेण शरीरप्रवृत्ति-निवृत्तिलक्षणं कार्यं येतनः करोति तेन तस्य व्यभिचारः । अथ शरीरे एव दृष्ट्यात् करोतु मान्यत्र, तत्र यतः कार्यं शरीरेण विना करोतीति नः साध्यम् । तत् स्वशरीरगतमन्यशरीरगतं वेति मानेन किञ्चित् । एतेनैतदपि पराहन् यदाहुरेके-

“अचेतनः कथं भावस्तद्विद्यामनुवसन्ते” []

५ अचेतनस्य शरीरादेरात्मैकानुपपत्तिर्यदर्शनात् । न चाचेतनस्य तद्विद्यामनुवर्त्तिनोऽपि प्रयत्नप्रैर्यं परिहार इति यत्कथम्, यत ईश्वरस्यापि प्रयत्नसद्भावे न काचित् क्षतिः । न च शरीराभावात् कार्यं प्रयत्न इति यत्तु युक्तम्, शरीरात्तराऽभावेऽपि शरीरस्य प्रयत्नप्रैर्यत्त्वदर्शनात् । तत् कर्तुः शरीराभावादृष्टोत्पत्तिषु स्यादरेऽप्रग्रहणम्, न तथादर्शनेन हेतोर्व्यभिचारः । येऽपि “प्रत्यक्षाऽनुपलब्धसाधनं कार्यकारणमायम्” आहुस्तेषामपि कस्यचित् कार्यकारणमायस्य तत्साधनत्वे यथेन्द्रियाणाम् अदृष्टस्य च तं विना कारणत्वसिद्धिस्तथेभ्यस्त्वेत्यापि । अतो न व्यावसायः ।

अत एव न संप्रतिपक्षताऽपि, नैकस्मिन् साध्याभिव्यक्ते हेतो स्त्विते द्वितीयस्य तत्ताविषय तत्तापकादाः, यस्तुनो द्रष्टव्यासंभवात् ।

मापि बाधः, अनुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वस्य प्रमाणेनाग्रहणात्, साध्याभावे हेतोर्भावः स्वभावात्तरवादेय सिद्धः ।

५ नापि धर्म्यसिद्धता, कार्यकारणसङ्घातस्य वृत्तिव्यादेर्भूतग्रामस्य च तदाध्यव्येन हेतोर्नृपया प्रमाणेनोपलब्धमस्तथा पूर्वं प्रदर्शितम् । अतोऽस्मादी-
प्रमाणाभावात् ।

नापि हेतोर्विरोधविच्छेदता, तद्विच्छेदत्वे हेतोर्विरोधेऽप्युपगम्यमाने न भवेत्, प्रतिज्ञानुमानेऽपि विशेषविच्छेदादीनां सुलभत्वात् । यथाऽयं धूमो दहनं सा दशावच्छिन्नप्रवृत्तमायमपि साधयति । नहि पूर्वधूमस्य तद्देशावच्छिन्नेन यद्विना व्याप्त-
कालाद्यवच्छेदेन हेतोर्विच्छेदता यत्कथ्या । अथ देश-कालादीन् विहाय यद्विभागेन हेतोर्वि-

प्रसक्तानां विशेषाणां प्रमाणान्तरवाधया विशेषविग्रहताऽनवकाश इत्युक्तं तत्र कतमस्य प्रसक्तस्य विशेषस्य केन प्रमाणेन निराकृतिः ? शरीरस्यैव न्याय्यं तावद्यान्यभावेन, शरीरान्तररहितस्याप्यात्मनः स्वशरीरधारण-प्रेरणक्रियासु यथा । अथात्मनः प्रयत्नवत्त्वाद्धारणादिक्रियासु शरीरधारणधारसु कर्तृत्वं युक्तम् नैव न्याय्यं तद्वहिन्यवान् तथा च भयनां मुख्यं कर्तृत्वक्षणम्-

५ "ज्ञान-निकीया-प्रयत्नानां समवाय कर्तृता" [] इति ।

केनेभ्यस्तस्य तद्वहिन्यवान् प्रयत्नप्रतिषेधेन कुत ? आत्म-मनःसंयोगजन्यत्वात् प्रयत्नस्य ईश्वरस्य तदसंभवात् कारणाभावात् तन्निषेधः । बुद्धिस्पर्शभवे कथं तस्या अपि मनःसंयोगजन्यतैव ? साऽपि मा भूत् का नः क्षतिः ? नेनु तदसंभवं न न्यन्या काचित् । साऽपि भवतु, तदभावे कस्य विशेषः शरीरादिसंयोगलक्षणः साध्यते ? अत एवान्यैककम्-

१० "मातीन्द्रियार्थप्रतिषेधो विशेषस्य कस्यचित् साधनेन निराकरणेन वा कार्यः-तदभावे विशेषसाधनस्य तद्विराकरणहेतोर्वाऽऽध्यासिद्धत्वात्-किन्त्वतीन्द्रियमयंमभ्युपगच्छंस्तत्तिसद्धी प्रमाणं प्रष्टव्यः । स चेत् तत्तिसद्धी प्रयोजकं हेतुं दर्शयति 'ओम्' इति कृत्याऽस्ती प्रतिपत्तयः । प्रमाणमाधादेयास्ती नास्ति, न नु विशेषामाधात्" [] तस्माद् ज्ञान-

समवायोऽस्तीभ्यरे, ते नु ज्ञानादयोऽस्मादिज्ञानादिभ्यो विलक्षणाः, विलक्षणं

१५ योगात् । तन्नेभ्यस्तद्वहिन्यवान् कर्तृविशेषस्य ध्यात् तत्तिसद्धी ।

नाप्यसर्वेश्वर्यं विशेषः कुलालादिषु
एष । न ह्यसर्वेश्वर्यं कर्त्ता कुलालादिना
कश्चिदसर्वेश्वर्यं, एषमेव-यद् यः करोति
अन्यथा तत्तत्क्रियाऽयोगात् । सर्वेश्वर्यं च

२० स्वकार्यस्य सर्वं जागारयुपादानादि
एषस्य

अन्ये त्पादुः-

किञ्चित् प्रमाणतिसद्धी मुक्त्या ।

साधकं किञ्चित् प्रमाणमुत्पदे-

१० आगमोऽप्यसिन्
"आयिमी
शरः शायणि
उत्तमः
यो

१५ तथा धुनिश्च तन्प्रतिपादिकाः
"विश्वतश्चतुर्दश
हं ३ ॥

१-या नु यथा क०, १० । २ अथ
रिक्तार्थे इति १५६ अथवा । ३ अथवा
४ अथवा १० ॥ ५ ॥ ६ अथवा १० ॥

दूषणम्—“संयुज्येत् शुभममैवैकमनुकम्पाप्रयोजितः” [स्तो० धा० सू० ५, संयुधा० स्तो० ५२] इत्येवमादि, यतः कर्माशयानां कुशलऽकुशलरूपाणां फलोपभोगं विना न क्षय इति भगवान्-पंगच्छंस्तदुपभोगाय प्राणिसर्गं करोति । उपभोगः कर्मफलस्य शरीरादिरुतः, कस्यचित् अनुमस्य कर्मणः प्रायश्चित्तात् प्रथयः । तत्रापि स्वप्नेन दुःखोपभोगेन दीर्घकालदुःखप्रदं कर्म क्षीयते, ५ न तु फलमदत्त्वा कर्मक्षयः । येषामपि मनं सम्यग्ज्ञानाद् विपर्ययसनिवृत्तौ तन्नन्यहेतुशक्षये कर्माशयानां सद्भावेऽपि सहकार्यभावात् शरीराद्याभेदकता, तत्रापि कुशलं कर्म समाधि वाऽन्तरेण न तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः, तयोस्तु मंचये प्रवृत्तस्य यम—नियमानुष्ठानेऽनेकविधदुःखोत्पत्तिः, अतः कथं केवलमुत्पिबुधः प्राणिसर्गः ? नारक—तिर्यगादिसर्गोऽपि अरुतप्रायश्चित्तानां तत्रत्यदुःखानुभवे पुनर्विंशतिस्थानाद्यानावभ्युदयहेतुरिति सिद्धं दुःखिभानिष्टावपि १० कदणया प्रवर्त्तनम् । तत्रासवेक्षत्वं विरोधः ।

नापि कृत्रिमज्ञानसंघन्धित्वम्, तज्ज्ञानस्य प्रत्यर्थनियमाभावात् । यद् मानमनिसं तत् शरीरादिसावेक्षं प्रत्यर्थनियतम् तज्ज्ञानस्य तु शरीराद्यभावे कुतः प्रत्यर्थनियतता ! भवतु तज्ज्ञानं प्रतिनियतविययम् न तस्य प्रतिनियतविययव्येऽस्माकं पक्षक्षतिः । कथं न क्षतिः ! तस्य तथाविधार्थे युगपत् स्वाध्यायानुष्ठादप्रसङ्गः, ननुत्यादे च कर्तृशसिद्धिः, तद- १५ सिद्धौ कस्य कृत्रिमज्ञानसंघन्धिताविशेषः ? अथ युगपत्कार्यान्वधानुपपत्त्या प्रत्यर्थनियता-मनेकां बुद्धिमीश्वरे प्रतिपद्येत तत्रापि सम्मानेन वा नयाभूता बुद्धयः, युगपद्भार भवेयुः ? प्राच्ये विकल्पे पुनरपि युगपत्कार्यान्वृत्त्यादप्रसङ्गः । युगपदुत्पत्तौ वा बुद्धीनां शरीरा-दियोगस्तस्यैवित्यर्थः, स य पूष प्रतिक्षिप्तः । अथ कार्यस्य बहुत्व-महाराश्यां बहुयो बुद्धिमत्तः कर्त्तासौ भवतु, न त्येकः सपेक्षः सपेक्षानियुक्तः । नम्येतसिन्नपि पक्षे ईश्वरानेकत्वप्रसङ्गः, २० भवतु, को दोषः ? आहतकामानां स्वतन्त्राणामेकसिन्नपक्षेऽप्रवृत्तिः । अथ तन्मध्येऽप्येवामेका-पक्षता तदा स एवेभ्यः, अन्ये पुनस्तद्दीना भनीभ्यः । अथ स्वपन्दादीनां महाप्राप्तादादि-करणे यथैकमात्रं तद्वद्भावि, नैतद्वयम् ; तत्र कस्यचिदभिप्रायेण निपमितानामेकमत्वम् । न तत्र बहुतां नियामकः कश्चिद्वि । सद्भावे वा स एवेभ्यः । एवं यस्य यस्य विरोधस्य तापनाय वा निरोद्धये वा प्रमाणमुच्यते तस्य तस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन निराकरणं कर्त्तव्यम् । तत्र २५ विरोधविद्वज्ज्ञता ईश्वरसाधकस्य ।

प्रसङ्ग-विपर्यययोरप्यनुत्पत्तिः । प्रसङ्गस्य व्यात्यभावात्, तन्मूलत्वात् तद्विपर्ययस्य, तथे-ह्यपिपोतद्वद्वयम् । यद्य नितरादादकर्तृकमुच्यते शाक्यैस्तदपि क्षणेनहमज्ञं प्रतिक्षिप्तम् । यदपि व्यापारं विना न कर्तव्यं तदपि ज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नक्षणस्य व्यापारस्योक्तयाभिरुक्तम् ।

वार्तिककारेणारं प्रमाणद्वयमुपन्यस्य तन्मितिद्वये—

१० “महाभूतादिष्वकं चेतनाधिष्ठितं प्राणिनां गुण-दुःखनिमित्तम्, कषादिमस्यात्, तुशंरिपम् । तथा, वृषिआदीनि महाभूतानि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु धारणाध्यासु क्रियासु प्रवर्त्तन्ते, अरिण्यन्वात्, वाग्मादिष्व” [व्यापया० पू० ६९३] इति ।

अनिर्दकर्वस्तु तन्मितिद्वये इदं प्रमाणद्वयमाह—

“ईन्द्रियप्राप्ताद्येष्टं यिमन्यधिकरणमावापन्नं बुद्धिमत्कारणपूर्वकम्, स्वार्थगदायवपतिभे- १५ दविदिष्टत्वात्, घटादियत्, वैषम्येण परमाणवः” [] इति । तत्र शास्त्रां द्वात-नरतेनेन्द्रियाभ्यां प्राप्तं महद्-नेकद्रव्यवत्-कषाद्युपलब्धिव्याकरणोपेन वृषिभ्युदकरवदन्तर्गतं विविधं द्रव्यं ईन्द्रियप्राप्तम् । अत्राष्टं वाय्वादि, यस्माद् महत्त्वमेकद्रव्यवत्तरे कषागमयाया-दिभ्योऽलम्बित्वकारणमिष्यते, तस्य वात्सादीं जालि । यथोक्तम्—

“महत्त्वनेकद्रव्यवत्तरे कषाद्योऽलम्बित्वः” [वैदिकिद्व० अ० ४-१-१]

५० “वत्तमस्त्वागनायाद् वायापनुगलम्बित्व” [वैदिकिद्व० अ० ४-१-३] इत्यादिप्रागे द-समकारः, इत्युक्तदीनां तदनुगलम्बित्वमदत्तादिनि । अन्ये तु “वायोगि रणतेनेन्द्रिय-

... इत्यमेकवचनो मित्यर्थः । न
... इत्यत्रापि ध्वजद्वाराभेदादेकता-
... बाध्यते, इहापि तर्हि वहीरूप-
... १५

अथाप्यपिनोऽभावे तदवयवानामपि पाण्यादीनां दिग्भेदादियिदृशमोभ्यामाद् भेदः, तद-
वयवानामप्यङ्गत्वादीनां तत् एव भेदश्च तद्वत् भेदो वाच्यः परमात्मनः, तेषां च स्फूर्तप्रतिभास-
त्यवयवानुपपत्तिः । स्फूर्ततुल्यं यदिर्नीलादिकम् प्रतिभासः स्फुटमुज्जाति । न च स्फूर्तरूपं प्रत्येकं
रमाणुषु संभवति, तथात्वे परमाणुत्वायोगात् । नापि समुद्रितेषु स्फूर्तरूपसंभवः, समुद्रिताव-
यावामप्यनुजो स्वरूपेण गृह्यत्वान् । न च तद्यतिरिक्तः समुद्रायोऽस्ति, तथात्वे द्रव्यपादप्रस-
त्तः, तत्र कोनो दोषः । तत्र स्फूर्तता परमाणुषु कथञ्चिदपि संभवति । न चान्याङ्ग निर्मातोऽ-
शब्दस्यार्थस्य प्रकाशकः, मीतदर्शनस्यपि पीतव्यवस्थापकस्यापत्तेः । तथा च नियतविपर्यय-
योऽपेक्षः । किञ्च, परमाणोरपि मानादिकसंख्यादेकता नोपपन्नः । तथा चाह-

“पट्टकेन युगपद्योगात् परमाणोः पट्टता” [] इति ।

नस्तत्त्वज्ञानामपि नानादिकसंख्यात् सांख्येयाऽऽवृत्तिः, तथा चानवस्था । तस्यात्र परमाणूनामपि
तत्त्वम् इत्यवयवग्रहणे सशोभद्वयप्रसङ्ग इति प्रतिमानामापावर्त्तने प्रसङ्गसाधनस्यावकाशः । १५

असद्वैतम् ।

अथप्यभावेऽपि निरन्तरतोऽप्यभावां घटापाकारेण परमाणूनां सङ्गाथाद् तद्वाहकत्वात्तपि
नानपरमाणूनां तपोत्पन्नानां तद्वाहकत्वाद् न बहिरर्थाभावः, नापि तत्प्रतिभासानाथ इति कथं
तत्त्वज्ञानाधनस्य नाथकाशः स्फूर्तिकरुपावयवभावेऽपि । यदि वाच्यपिनोऽभावे परमाणूनामप्य-
भाषप्रसवेः प्रतिभासामात्रेण प्रसङ्गसाधनानवकाशः प्रतिपाद्यं तदा तुनर्त्त परमाणुरूपस्य १०
तत्त्वकपक्षं कार्यस्याभावे कार्यत्वादित्यस्य हेनोराभयानिद्वयानुरोधः ।

वात्ताधनमेव चास्माभिराभ्यासिद्वयानुरोधोपात्तं कार्यफलस्यादेनोभेदप्रतिष्ठितिं प्रतिपाद-
येतुमभिप्रेतम्, यदि पुनर्पिमान-शून्यपाशानुकूलं भवताऽप्यनुशीलने तदा साध्य-दृष्टान्तवर्त्त-
नाप्य-साधनप्रसोदीनामनुमित्यङ्गभूतानां सर्वेषामन्वयित्वां तुन उपपन्नप्रयोगादीभ्यस्तद्विधिः
इदं तत्त्वादित्यस्य कार्यत्वादिद्वेष्टाभ्यासस्यावयवितोऽसिद्धेराभ्यासिद्वयानुरोधो देतुः । १५

(तथा, “बुद्धिमत्कारणम्” इति साध्यनिर्देशे “बुद्धिमत” इति अनुसर्जनं साध्यसमंविधेरव-
स्थापनं, तद्वाहकस्य ततो व्यतिरेकेः अत्रार्थे च “तस्य” इति संबन्धानुसरणः । तदुपपत्त्या
तत् तस्येति चेत्, न । शब्दादेवेत्यतिरेके च “तस्यैव तद्वतो वाकाशो” इति दृष्टव्यार्थवि-
मर्शः । समयायोऽवयवस्यावृत्तिरिति चेत्, न । तस्यापि तावत्समर्थान्तरादेव न एव शेषः-व्यतिरेके
समवायस्यापि सर्वत्रावृत्तिपात्र ततोऽपि तस्यावस्था । अथेभ्यस्त्वामवर्त्तवाद् ईश्वरानुसृत्यतद्वा-
नम्, तुन एतत् ? तस्मिन् सति भावादिति चेत्, आकाशादापि सति तस्य भावान् तद्वाहकां नि-
न ह्यान् ? अथ तदभावेऽभावात् तद्वाहकत्वम्, तच्च नित्य-व्यापि/शब्दां नन तद्वदोपात्तम् । तदात्र
शुक्लचित्तस्य तस्य दर्शनम् तद्वाहकत्वम्, किमिदं तस्य तत्रोत्पत्तिरवयवम् ? तत्र सत्त्वभावे तद्वदेति
चेत्, मग्निरस्यैव पूर्वं किमिदं तद्वदेत्यर्थं नास्ति । तत्र सत्त्वभावेन वस्तुमिति चेत्, ननु किं व्याप-
तावयवेन तत्र वस्तुत्वम्, आहोतिरुदाहरणम् । यदि व्यापता तदाऽस्तरादिवाक्यव्यवस्थायां यदा तद्वत् । १५
महादृष्टावपि वस्तुत्वे तदाऽहोतिरिति चेत् वस्तुत्वस्यापि घटादीं वस्तु-वस्तु-वस्तुत्वविशेष-
व्यवस्थानुपपत्त्यधमपि येन तद्वत्त्वमिति सति अविच्छिन्नानि कार्य-वस्तुत्वतो हेतुर्बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वे
साधे स्थावर्त्तव्यमिति तावन्निष्पन्नो ब्रह्मसत्त्वित्यानेति । अथ अद्यात्वा तत् तत्र वस्तुत्वे
तदा वेदात्मनोऽवयवमप्यु तस्यादिषु तद्वत्त्वमिति साधेऽपि यदा व्यापताव्यवस्थाऽऽवस्थाप्यतादि-
हेतोऽवयवमिति तस्यापि कार्यवस्तुत्वादिविशेषो व्यापतावो मविच्छिन्नमिति ।

“अतिरूपरूपस्य, वायोस्तिवद्दृष्टव्यम्, अनु-मन्तलोपायं वस्तु-दृष्टव्यमिति” [वीर-
१० अ० ५-२-११]

कार्य-कारणयोरुपलम्भे सति पतत् स्यात् 'इदमस्य कारणम् कार्यं चेदमस्य' इति । न च परस्य तदुपलम्भः प्रत्यक्षतः, उपलम्भकारणमुपलम्भविषय इति नैयायिकानां मतम्—“अर्थयन् प्रमाणम्” [वात्स्या० भा० पृ० १, पं० २] इत्यत्र भाष्ये “प्रमात्-प्रमेयाभ्यामर्थान्तरमव्यपदेशाभ्यभिचारव्य-पसायात्मकज्ञाने कर्मध्येऽर्थः सहकारी विद्यते यस्य तद् अर्थयन् प्रमाणम्” [] इति व्याख्यानम् । न चाशङ्कं सहकारी, 'सह करोतीति सहकारि' इति श्रुत्युत्तः । न चासत् दाशविषा- ५ णसमं धानस्यान्यस्य वा कारणम्, विरोधान् । अपि च, इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पत्ति-मन्, कार्य-कारणादिना च इन्द्रियसन्निकर्षः संयोगः, सोऽपि कथं नैनासत्ता जन्यते इति सिद्ध्यम् । संयोगाभावे च रूपादिनेन्द्रियस्य संयुक्तसमवायाः, रूपत्वादिना तु संयुक्तसमवेततममपाय इति सर्वं दुर्घटम् । एतेन द्रव्यत्वादिसामान्यसंबन्धोऽपि तस्य निकृष्टः । तत्र तन्वादिविषयमप्यक्षम् । अत एव नानुमानमपि । तदेवं घटविषाणादियत् कार्य-कारणादेरनुपलम्भमात्रं युक्तमेतत्-नारीपादेः १० कारणमस्ति, न दाशशूद्रादेरिति ।

यदि पुनस्तानु-कणादिः सन् यन्म्यामुनादिपरिहारेणेति प्रतिः, तत्र कुतः स एष सन् ? कारणसमवायान्, सोऽपि कुतः ? स्वप्नान्, अन्योऽन्यसंबन्धः—तत्समवायान् स्वप्नम् अतश्च तत्समवाय इति । प्रागस्तः स्वप्नासमवायान् स एष सञ्चिति चेन्, कुतः प्राक् ? स्वप्नासमवायान्, ननु तत्समवायकाले प्राप्तिव्यवस्थापनव्यवस्थिते 'प्राग्' इति विदीपणमनर्थकमित्यादि सर्वं वक्तव्यम् । १५ अतस्तथा स्वप्नासमवाये स्वप्नशब्दादेरपि संबन्धेत् अविदीपयान् । 'प्राग्' इति च विदीपणं शब्दशब्दादि-व्यवस्थेर्दार्ढ्यं परेणेति नम्, स्वप्नासंबन्धसमये च तत्प्रादेः स्वकृतसत्त्वाभावे कलनो विदीपः ? अथमपि विदीपः—कर्मरूपमादिकमत्यन्तावन्तं, इतरन् पुनः स्वयं न सन् नाप्यगन्, अत एव स्वप्नासंबन्धान् 'तदेव सन्' इत्युच्यते इति, तदेनञ्जहामनो भवतः कोऽन्यो भावने । तथाहि—'न सन्' इतिवचनान् तस्य स्वप्नासंबन्धान् प्रागभाष उक्तः, स्वप्नतिथेयधर्शनस्यावन्तः । 'नाप्यगन्' इत्यभिधानाद् भावः, २० अतस्तन्निषेधकस्यावद् भावस्य कृपात्मकतामायान् । तथैव विषयकृतातां व्यायः—'ही प्रतिषेधी प्रवृत्तमर्थं गमयतः' [] इति, कथमप्यथा 'नेदं निगमनमर्थं जीवच्छरीरम्, प्राजादिमग्नान्' इत्यथ निरागम्यनिषेधः स्वात्मकः तिष्ठेत् ?

अत्र केचित् सुवर्ते—“नेर्धं प्रयोगः नियन्तेऽपि तु ‘व्याम्वकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्वात्’ इति । तैरन्येषं प्रयोगं कुर्वन्निः । व्याम्वक्याभायो नियन्ते प्राणादिमत्वाभावेन व्याप्तोऽनुपगम्यते—२५ अन्यथा व्यम्वकासाक्षात् न नियन्ते—तद्वयुपपत्तेर्येदमपत्यं वनव्यम्—जीवच्छरीरे प्राणादिमात्रं प्रतीयमानं व्याम्वकं नियन्तयति, न च नियन्तमानः स्वव्याप्यं व्याम्वक्याभावाभावात् नियन्ते, इत्यप्या नेमात्री व्याप्तो न व्याप्तः । यस्मिन्नियन्तमाने यद्य नियन्ते न तेन तद् व्याप्तम्, यथा नियन्तमानेऽपि प्रदीपे अनियन्तमानः पटादिर्न तेन व्याप्तः, न नियन्ते च प्राणादिमात्राभावं नियन्तमानेऽपि व्याम्वक्याभावात् इति । नियन्ते इति चेत्, तत्प्रवृत्तायपि यदि व्याम्वक्यं न नियन्ति न तर्हि तद्—३० भावो नियन्ते, व्याम्वक्याभावाभावेऽपि तदभावात् तद्वद्व्याप्तम् । सिध्यतीति चेत्, आपातमिदम्—“ग्री प्रतिषेधा प्रवृत्तमर्थं गमयतः” [] इति । तथा येदमपि सुखम्—‘नेर्धं विरामकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्वात्’ इति ।

अग्रे तु मय्यग्रे—“अथ च द्रष्टुं धर्मः क्वचित्सिद्धिं विधीयते, निविध्यते च” []
 इति वचनात् कैयते घटादौ मीमांस्यप्रमाणादिभावेन द्वापं दृश्यं, तत्रैव निविध्यते जीवच्छरीरेऽपि
 नादिमर्यादाभावेन, न पुनः स्वात्मकस्य विधीयते, तस्याप्यत्रादौ नास्ति” इति । तेषां घटादौ मीमांस्ये
 प्रतिषेधं प्रतिविध्यते इति भवतु सूतम्, तथापि तन्निषेधस्याप्यग्राह्यं यदि जीवच्छरीरे स्वात्मकस्य न
 ह्यग्राह्यं तर्हि तत्र तन्निषेधः—यदा हि मीमांस्यनिषेधो न स्वात्मकः—विन्तु यदाऽऽत्मनोऽप्यग्राह्यो
 मीमांस्यं तथाऽप्यग्राह्योऽपि मुच्यते तदाऽप्यग्राह्यत्वाद् अहङ्कारेण मीमांस्यमेव, पुनस्तन्निषेधः स्वम्,
 पुनरपि तन्निषेधमुच्यते मीमांस्यमित्यप्यस्मिन्निषेधो सूतः, तथा च इति अतएवदामात्र कैयत्य-
 निषेधः । किंच, यदि माम् घटादौ मीमांस्यमुपलब्धं तिमिसिद्धयश्च निविध्यते ? एतदा हेयदत्ते एषिद-
 त्युपलब्धं दृष्टत्वादौ निविध्यते । तत्र प्रमाणादिमत्त्वदर्शनादिनि चेन्, पुनमेतद् यदि प्रमाणादिमत्त्वं
 मीमांस्यदिष्टं न्यात् अत्रिषि रीतिविद्वत्, न वैद्यम्, अन्यथा सर्वमशेषविद्वत् भवेत् । प्रमाणादिभावेन

- प्रतिभाति, न तु तद्वानिरिक्तवपुः जनिमुद्घोषयति । तत्र तद्वसेयाऽपि यदि जातिरिति ।
 कप्राने यदि प्यकादामानवपुःोऽपि हि केजोण्डकादयो न तथाऽभ्युपेयन्ते, याच्यमानमानवियन्त-
 जानिस्तु न यदीकपनया कचिदपि ज्ञाने प्रतिभातीति कथं सा सत्याभ्युपगमप्रियः? बुद्धिरेव
 घट-पटादिव प्रतिभासमानेषु 'सत् सत्' इति तस्य नुरामाति । यदि तद्वि न वाद्या जातिर-
 ५ बुद्धिरपि कथमेकरूपा प्रतिभाति नहि बहिर्निमित्तमन्तरेण तदाकारोपपत्तिमती सा युक्तः ।
 केनोच्यते बहिर्निमित्तनिरपेक्षा जातिमतिरिति, किन्तु यदि जातिर्न निमित्तमिति, बाद्यास्तु
 काश्चिदेव जातिबुद्धेर्निमित्तम् । ननु यदि व्यक्तियन्तरेणाऽनुगताकारमतिः, तथा सति यथा स-
 मुण्डव्यक्तिदर्शने 'गौर्गौः' इति प्रतिपत्तिरुदेति तथा गिरिशिखरादिदर्शनेऽपि 'गौर्गौः' इत्येव
 प्रतिपत्तिर्भवेत् व्यक्तमेदाविशेषान्, तदयुक्तम्; मेदाविशेषेऽपि खण्ड-मुण्डादिव्यक्तिषु 'गौ-
 १० इत्याकारा मतिरुदयमासादयन्ती समुपलभ्यत इति ता एव तामुपजनयितुं समया इत्यमीयने
 पुनर्गिरिशिखरादिव 'गौर्गौः' इति मतिर्दृष्टेति न ते तद्वियन्तरेण । यथा च आमलकीफलं
 यथाधिधानमुपयुक्तेषु व्याधिविरतिदृष्टेर्ण फलमुपलभ्यत इति तान्येव तद्विधौ समयातीत्यमी-
 मेदाविशेषेऽपि न पुनरुपपन्न-द्वयादीनि । अथ भिन्नेष्वपि भाषेपु 'सत् सत्' इति मतिरिति, त-
 १५ धेयु च भावेपु यदेककथं तदेव जातिः, तत्रोच्यते—तदेककथं घट-पटादिव किमन्यम्, उनान्यम् ।
 तावदन्यत्, तस्याप्रतिभासनादिर्युक्तेः । नाप्यनन्यत्, एकरूपाऽप्रतिभासनात्; न हि घटस्य
 वैकमेव रूपं प्रतिभाति, सर्वात्मना प्रतिद्रव्यं मिश्ररूपदर्शनान् । तस्मादप्रतीतेरिमिनाऽपि जातिर्ना-
 बुद्धिरेव तस्याकारप्रतिभासा 'सत् सत्' इति शब्दश्च दृश्यत इति तदन्य एव युक्तः न ज्ञान-
 तस्यादर्शनात् । न च बुद्धिस्वरूपमप्यपरबुद्धिस्वरूपमनुगच्छति इति न तदपि सामान्यमित्येक-
 तजातिवादो मिथ्यावादः ।
- २० - अथ च, अनेकव्यक्तियुगापि सामान्यं तद्वादिमिरन्युपगम्यते । न च तद्व्यापित्वं तस्य केन-
 ज्ञानेन ध्ययस्यापभितुं शक्यम् । तथाहि—सन्निहितव्यक्तिप्रतिभासकाले जातिस्वरूपसंस्पर्श-
 स्फुटमवभाति न व्यत्यन्तरसंयन्धितया, तस्यास्तथाऽसन्निधानेन प्रतिभासायोगात् । तदप्रतिभा-
 स च तन्मिथ्याऽपि नावगतेति कथमसन्निहितव्यत्यन्तरसंयन्त्रशरीरा जातिरवभाति । यदेव
 परिरुद्धदर्शने प्रतिभाति रूपं तदेव तस्या युक्तम्, दर्शनासंस्पर्शिनः स्वरूपस्यासंभवात्, सं-
 २५ वा तस्य दृश्यस्वभावाद् मेदप्रसङ्गात्, तदेककथं सर्वत्र मेदप्रतिहतः अनात्मकं जगत् स्यात् । इति
 गोचरातीतं च व्यत्यन्तरसंयन्त्रं जातिस्वरूपमप्रतिभासनादसत्, प्रतिभासने वा तस्य तासंयन्त्र-
 व्यतिहतव्यत्यन्तराणामपि प्रतिभासप्रसङ्ग इति सकलजगत्प्रतिभासः स्यात् । अथ भ्रम-
 सन्निहितव्यक्तिदर्शनकाले व्यत्यन्तरसंयन्धिनी जातिर्न भाति; यदा तु व्यत्यन्तरं दृश्यते त-
 तद्दर्शनवेलायां तद्व्यत्यन्तरेण जातिरवभातीति साधारणस्वरूपपरिच्छेदः पश्चात् संभवेतीति, त-
 ३० पश्चादर्थान्वयदर्शने कथं न तस्यास्तद्यापिनाप्रहः? असदेतत्, यतो व्यक्त्यन्तरदर्शनकालेऽ-
 तत्परिगतमेव ज्ञानेः स्वरूपं प्रतिभाति न पूर्वव्यक्तिसंस्पर्शिनया; तस्याः प्रत्यक्षगोचरातिभासनात्
 तत्पर्यवद्व्यापि रूपस्य तदतिक्रान्तत्वात् । तत् कथं सन्निहिताऽसन्निहितव्यक्तिसंयन्त्रजातिरुपायगम-
 अथ प्रत्यभिज्ञावादेनैकव्यक्तिसंयन्धित्वेन जातिः प्रतीयते, ननु केयं प्रत्यभिज्ञा? यदि प्रत्यक्ष-
 कृतस्तद्व्यत्यन्तरेण जातिरेवैकव्यक्तियुगापिनी प्रत्यक्षा? अथ नयनव्यापारानन्तरं समुपजायमान-
 ३५ प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम्? निर्विकल्पकस्याप्यशान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् प्रत्यक्षत्वं तद्व्यापि-
 त्वम्, असदेतत्, 'यदि अश्रज्जा प्रत्यभिज्ञा तथा सति प्रथमव्यक्तिदर्शनकाले एव समस्तव्यक्ति-
 संयन्त्रजातिरुपापरिच्छेदोऽस्तु । अथ तदा स्फुटियहकारिच्छाया तस्यावगतिः, यदा तु द्वितीय-
 व्यक्तिदर्शने तदा पूर्वदर्शनाद्विनशस्कारप्रबोधसमुपजातस्फुटिमहिमिन्द्रियं तत्त्वदर्शने जनयति
 तद्व्यत्यन्तरेण; यतः स्वरूपव्यतिथिप्रति-लोचने पुरःसन्निहितायामेव व्यक्ती तास्यजानी च प्रतिभि-
 ४० जनयितुमीशान्, न पूर्वव्यक्ती, अतस्त्रिधानात् । तत्र तन्मिथ्या जातिर्न दर्शने परिरुद्धमने-
 व्यत्यन्तरे संभवे ।

अथेन्द्रियवृत्तिर्न स्वरूपमवगतिर्न करणव्यापिति नाम्नी संभवनव्यापिनी, पुरास्तु कर्तव्या

स्मृतिममयायीति चक्षुषा परिगतेऽर्थे तदुपदर्शितपूर्वव्यक्तिकतां जानि संधास्यतीति, तदसत् । यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतयाऽर्थप्राप्तकः किन्तु दर्शनसहायः । यदि पुनः स्वतन्त्रं यथार्थप्राप्तकः स्यात् तथा

तत्र संधास्यतिः नन्वशापि स्मृतिः पारद्वतपुत्रावाचयत्वात् । तदस्मृतं च तन् कथं पुरोयसिनि अग्रवर्त्तमाना स्वविषयान् सामान्यादींस्तत्र संघटयितुं क्षमा ? तदस्मृतं च संघटने कथमात्माऽपि कर्तुं क्षमः ? तथाहि-दर्शने सति द्रष्टरि तस्य स्वरूपे जाते तद्विभक्तं न स्मृति-स्वरूपे स्वरूपे भाति । यदि ॥ भाति तथा सति द्रष्टृरूपं यथासौ, न सती । अथ स्वरूपे द्रष्टृस्वरूपम-नुपविष्टं प्रतिभाति, तथापि स्वर्त्तयाऽसौ न द्रष्टा । अथ द्रष्टृ-स्वरूपे विविक्ते भातः, तथा सति १० तयोर्भेद इति नैकत्वम् । तथाहि-द्रष्टृस्वरूपं दृग्विषयावभासि प्रतिभाति, सर्वस्वरूपमपि पुंसः स्मृति-विषयमवतीर्णमयभाति । तत् पुनः पूर्वपरयोर्जाति-रूपयोः संधानम् ?

यत् पुनरनन्तं 'स्मृतः पूर्वदृष्टार्थानुसंधानादुत्पद्यमाना मतिश्चतुःसंबन्धत्वे प्रत्यक्षम्' इति, एत-दप्यसत् । नेन्द्रियमतिः स्मृतिगोचरपूर्वरूपप्राहिणी, तत् कथं सा तन्संधानमात्मसात्करोति ? पूर्वदृष्टसंधानं हि तत्प्रतिभासनम्, तत्प्रतिभाससंबन्धे चेन्द्रियमतेः परोक्षमार्थप्राहिण्यात् परिस्फुटप्रतिभा-सन्नम् अवसिद्धितविषयग्रहणं च, तत् पुनस्तयोरेक्यम् ? अथ परोक्षग्रहणं स्वात्मना नेन्द्रियमतिः संस्पृशति, एवं तर्हि तद्विषयतेन्द्रियमतिरिति कथं तत्संधायिका सामग्री अभ्युपेयते ? यदि च स्मृतिविषयस्याभापनया हृदयमानोऽर्थः प्रत्यक्षबुद्धिमिरव्यगम्यते, तथा सति स्मृतिगोचरः पूर्वस्व-भायो वर्त्तमानतया भातीति विपरीतव्याप्तिः सर्वे दर्शनं भवेत् । अथ यत् तदा तत्रानिघमान-मर्थमर्थेति ज्ञानं तत्र निपटीतव्याप्तिः, प्रत्यक्षप्रतीतिस्तु पूर्वसंधानादनुपपत्तायमाना पुरः सदेव २० यन्मु पृथ्वी कथं विपरीतव्याप्तिर्भवेत् ? ननु पूर्वरूपप्राहितया तस्याः सत्त्वग्रहणमेव न संभवति । स्मरणोपनेयं हि रूपं प्रतिपत्ती वर्त्तमानतया प्रत्यक्षबुद्धिर्न प्रतिभासमानवपुषः सत्तां साधयि-मुमदम्, प्रत्यक्षमिनेऽपि रूपं स्मृतेरव्यगम्यते । तदनुसारिणी चाक्षमतिरपि तदेवानुसरन्ती न सत्ताऽऽस्पदः । तदेव वदन्तां परिहर्न्ती यस्मान्ने परिस्फुटे पक्षत इति २५ तद्वै वदन्तां गता जातिः नमस्ति । यदेव हि द्वितीयव्य-भातीति न तत् सत् । तन्भावेनैक्यमिति

पिकाया ज्ञानेरसिद्धिरिति न तत्र किङ्क-शाप्पराप्यं प्र-तिरिति न नाभ्यामपि तत्प्रतिपत्तिः । यथा च ध्वकिमिमाऽनुस्यूता जातिर्न संभवति तथा यथास्थानं प्रतिपादयिष्यत इत्यास्तां तावत् । तदेवं संधा-नमथापयोः परपरिचयिनयोरसिद्धेः 'प्रागस्तः कारणतमथापः सत्तासमथापो या कार्यन्वयम्' इति कार्यन्वयासिद्धत्वात् स्वरूपसिद्धोऽपि कार्यत्वलक्षणो हेतुः । अथ व्यादेव दोषो यदि यथोक्तलक्षणं कार्यत्वं हेतुत्वेनोपन्यस्तं स्यात्, यापताऽभूत्वा भवनल-क्षणं कार्यत्वं हेतुत्वेनोपन्यस्तं तेनायमदोषः । नन्वेवमपि भू-भूधरादेः कथमेवंभूतं कार्यत्वं सिद्धम् ? शय यदि अत्र विप्रतिपत्तिविषयता तदाऽनुमानतमेषु कार्यत्वे साध्यते, तथानुमानम्-भू-भूधरायाः कार्यम्, रचनायस्यान्, घटादियन्' इति कथं न तेषु कार्यत्वलक्षणो हेतुः सिद्धः ? अस्मदेतन् । यतोऽ-प्रापि प्रयोगे भू-भूधरादेरव्ययिनीऽसिद्धिराध्यासिद्धः 'रचनायस्यान्' इति हेतुः, तदसिद्धत्वं च प्रागः ३० प्रतिपादितम् । किञ्च, किमिदं रचनायस्याम् ? यदि अवयवसंघिनेषु रचना तद्वत्तं च पृथिन्यादेस्तदुत्पाप-

किञ्च, किमिदं रचनायस्याम् ? यदि अवयवसंघिनेषु रचना तद्वत्तं च पृथिन्यादेस्तदुत्पाप-मिदोपयो रचनायस्यादिति हेतुः । तथा, य प्रवृत्तो हेतुः । तत् उच्यते, तद्प्राप्तकप्रमाणामाया ३५

बाधकप्रमाणोपपत्तेर । तथाहि—

[प्रासङ्गिकं संयोगस्य निरसनम्]
"संख्या-परिमाणानि पृथक्कथम् संयोग-विभागौ परत्याऽपरत्वे कर्म च रूपि(द्रव्य)ममरायादा-क्षुपाणि" [वैशेषिकद० ४-१-११]

१-यमाने परो-मु० । २-हाति एतर्हि त-मु० । ३-५० १-२ ५० ११ ।
४० ५० १५

इति पञ्चानां दृश्यमानुसमयेतस्य संयोगस्य परेण प्रत्यक्षप्राप्त्यन्तमनुसमत् । न च
 त्वप्रत्यक्षमुदयप्रतिभासकालेऽप्यक्षप्रतिपत्तौ तद्व्यतिरेकेणाप्यः संयोगो बहिर्प्राप्त्यन्तं विप्र-
 भाति, नापि कल्पनानुद्धौ वस्तुद्वयं यथोक्तं विद्वत् शब्दोद्देशेन चान्तरम् । संयोगस्तदनुसमः ।
 संयोगस्तदनुसमः । तदेवमुपलब्धितत्त्वप्राप्त्यस्य संयोगस्यानुपलब्धेरभावः, शब्दविरहितस्य
 तेन यदाह उक्तमेतत् ।

५ तेन यदाह उद्घोषकरः—

‘यदि संयोगो नाथांनरं मयेन् तदा क्षेत्र-योजोदकादयो निर्विघ्निद्वान् ॥
 कुर्युः, न चैयम्, तस्मान् सर्वदा नाथांऽनारम्भान् क्षेत्रादीन्यङ्करोपसौ कारकान्तरमापेक्ष्य
 मृत्पिण्डादिसामग्री घटादिकरणे कुलाद्यादिमापेक्षा; योऽसौ क्षेत्रादिनिर्पेक्षः स संयोगो
 सिद्धम् । किञ्च, असौ संयोगो द्रव्ययोर्विशोभनभावेन प्रतीयमानस्यान् ततोऽयान्नानन्देन द्रव्य-
 १० एष । तथाहि—कश्चित् केनचिन् ‘संयुक्ते द्रव्ये आह’ इत्युक्तो ययोरव द्रव्ययोः संयोगो न
 पयाहरति न द्रव्यमाश्रयम् । किञ्च, कूटरवचिनः पुंसः सामन्तरेऽपि यन् निरन्तररूपावयवनिर्ग-
 र्दयमासादयति, सेयं मिरयावुक्तिः—
 दग्धेनस्य गयये ‘गौः’ इति विप्रमो मयां
 कुण्डली’ इत्यनेन प्रतिषेधयाप्येन न कु-
 ५ तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यत । तथा, ‘चैत्रः कुण्डली’ इत्यनेनापि विधिवान्नेन द्रव्य-
 कुण्डलयोरन्यतरविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्; पारिदोष्यान् संयोगविधानम् । तस्मादन्तेन संयोग-
 [न्यायया० पृ० २१९] इति, नभिरस्तं द्रष्टव्यम्; संयुक्तद्रव्यस्वरूपावयवनिर्गतेनानास्य संयोग-
 प्रत्यक्षे निर्विकल्पके सविकल्पके याऽप्रतिभासस्य प्रतिपादितत्वात् ।

न च इति

२० प्रत्ययहेतुत्वात्
गमन्तरेण संयु
तिनी बुद्धिर्मुक्त

संयन्धिनोः, अस्वलप्रत्ययत्वेनानुपचरितवान् । न चैत्रः कुण्डलोऽपि
संयन्धानुपपत्तिरिति धर्कं शक्यम्, यतश्चैत्र-कुण्डलयोः किं संयन्धिनोः स संयन्धः, उक्तमर्थिनोः
मिश्रं संयन्धित्वं शक्यं विधानम्, विरुद्धभाष्यासेन भेदान् । नापि मिश्रम्, तन्मज्ञातेऽपि ततो
स्वरूपेणासंयन्धिव्यप्रसङ्गान् । मिश्रस्य तद्वतोपकारमन्तरेण तत्संयन्धिव्यायोगान् । ततोऽप्युपेक्षा
पप संयन्धिस्वरूपत्वात् । संयन्धिनोस्तु संयन्धपरिकल्पनं व्यर्थम्, संयन्धमन्तरेणापि ततोः स

३० यत्कामं विनिश्चायस्थायितरेकेण शिति-बीजोदकादीनां माहुरजनक्यम्, मा ग शिति-
वत्या तेषां संयोगरूपा शक्तिः, तद्वत्तारम्, यतो यथा विनिश्चायस्थायुक्तः शिवाद्यः संयोगमुक्ता
दयन्ति तथा तदयस्यायुक्ता अहुरादिकमपि कार्यं निष्पादयिष्यन्तीति व्यर्थं संयोगशक्तिकल्पनात्
पक्षिन्याः परिकल्पनम् । अथ संयोगशक्तितरेकेण न कारोत्पादने कारणकत्वात् प्रयत्नोक्ति
निर्बन्धत्वादि संयोगशक्त्युत्पादनेऽप्यपरासंयोगशक्तितरेकेण नागो प्रयत्नं ह्यपरा संयोगशक्ति
३१ परिकल्पनीया, तन्नाशपरित्यजनवत्या । अथ तामन्तरेणापि शक्तिमुत्पादयन्ति तर्हि कार्त्तिक
तामन्तरेणैवाहुरादिः । निर्वर्षयिष्यन्तीति व्यर्थं संयोगशक्तिकल्पनात्तद्वत्तारम्, यतो यथा विनिश्चायस्थायुक्तः शिवाद्यः संयोगमुक्ता
दयन्ति तथा तदयस्यायुक्ता अहुरादिकमपि कार्यं निष्पादयिष्यन्तीति व्यर्थं संयोगशक्तिकल्पनात् प्रयत्नोक्ति
निर्बन्धत्वादि संयोगशक्त्युत्पादनेऽप्यपरासंयोगशक्तितरेकेण नागो प्रयत्नं ह्यपरा संयोगशक्ति
३२ परिकल्पनीया, तन्नाशपरित्यजनवत्या । अथ तामन्तरेणापि शक्तिमुत्पादयन्ति तर्हि कार्त्तिक
तामन्तरेणैवाहुरादिः । निर्वर्षयिष्यन्तीति व्यर्थं संयोगशक्तिकल्पनात्तद्वत्तारम्, यतो यथा विनिश्चायस्थायुक्तः शिवाद्यः संयोगमुक्ता
दयन्ति तथा तदयस्यायुक्ता अहुरादिकमपि कार्यं निष्पादयिष्यन्तीति व्यर्थं संयोगशक्तिकल्पनात् प्रयत्नोक्ति
निर्बन्धत्वादि संयोगशक्त्युत्पादनेऽप्यपरासंयोगशक्तितरेकेण नागो प्रयत्नं ह्यपरा संयोगशक्ति

स्वरूपरूपवादः ।

साधकप्रमाणाभावात् । यस्तु 'संयुक्ते द्वये पते' इति, 'अनयोर्वाऽयं संयोगः' इति
 तः स भेदोन्तरप्रतिषेधाप्रतिषेधाभ्यां तथाऽप्यस्योत्पद्यस्तुद्वयनिपन्धन एव, नानोऽपरस्य
 स्य तिस्रिः । न चाक्षणिक्तये तयोः स संयन्धी युक्तः । तत्संयन्धस्य सम्वायस्य निषिद्धत्यान्
 यमानव्याध । न च नञ्जन्यत्वादनौ तत्संयन्धी, अक्षणिक्तये अनकन्यविरोधस्य प्रतिपादयि-
 त्वं इत्यत्र हेतोर्विरोधस्य संयोगविरोधस्य रचनालक्षणस्याऽसिद्धेस्तद्वनो विरोधस्याप्यसिद्धि-
 रलक्षकपातिरन्यम् ।

अथ पृथिव्यादेः कार्यत्वं यदैवतमुपागम्यत एवेति नासिद्धत्वं तैस्स्य हेतोः प्रेरणीयम् । नन्वत्रापि
 दम्भुनं बुद्धिमातृपक्षत्वेन देयकुलादिष्वन्य-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तं कार्यत्वमुपलभ्यम्-यद्विषयाद-
 नोऽपि जीवदेयकुलादावुपलभ्यमानं सैकिकपरीक्षकादेस्तत्र ह्यबुद्धिमुपादयति-तादृशभूतस्य ।
 त्व्यादिषु कार्यत्वस्याऽनुपलब्धेरसिद्धः कार्यत्वलक्षणो हेतुः । उपलभ्ये वा तस्य ततो जीवदेयकुला-
 र्थिग्याऽविषयादसिद्धोऽपि ह्यबुद्धिः स्यात् । न अन्य-व्यतिरेकाभ्यां सुविशेषितं कार्यं कारणं
 यमिच्छति, तस्याऽहेतुकत्वप्रसङ्गात् । अतः शिष्यादिषु कार्यत्वदर्शनाद्विषयादर्शिनः ह्यबुद्धिपनु-
 पपत्तयर्द् बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्तं कार्यत्वं देयकुलादिषु निश्चितं तत् तत्र नान्नात्यसिद्धो हेतुः केवलं
 कार्यत्वमात्रं प्रतिज्ञं तत्र । न च प्रकृत्या परस्परमर्थान्तरत्वेन व्यथितोऽपि धर्मः शब्दमात्रेणाऽमेदी १५
 हेतुत्वेनोपादीयमानोऽस्मिन्नतसाध्यसिद्धये पर्याप्तो भवति, साध्यविपर्ययेऽपि तस्य भावाविरोधान् ।
 यथा धर्मादेः धर्मिणि कुम्भकारकृत्यत्वसिद्धये मृद्धिकारमात्रं हेतुत्वेनोपादीयमानमिति । यद् बुद्धि-
 मत्कारणत्वेन व्याप्तं देयकुलादौ कार्यत्वं प्रमाणनः प्रतिज्ञं तत्र शिष्यादावपिदम्भुः पक्ष शिष्यादौ
 कार्यत्वमात्रं हेतुत्वेनोपन्यस्तमानं सिद्धं तत् साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् सैदिधर्म्यतिरेकत्वे-
 नान्निकामिकम् । न ततोऽस्मिन्नतसाध्यसिद्धिः ।

नन्वेतन् कार्यसमं नाम जायुत्तरम् । तथाहि-‘ह्यनकायादित्यः शब्दः’ इत्युक्ते जातिपाद्यत्रापि
 प्रेरयति-किमिदं घटादिगतं कृत्यत्वं हेतुत्वेनोपन्यस्तम्, किं वा शब्दगतम्, अयोमयगतमिति ?
 आद्ये पक्षे हेतोःसिद्धिः, न शब्दधर्मोऽन्यत्र यन्ते । द्वितीयेऽपि साधनविकलो दृष्टान्तः । तृतीयेऽप्ये-
 तायेव दोषाविति । एतच्च कार्यसमं नाम जायुत्तरमिति प्रतिपादितम् । यद्योक्तम्-“कार्यत्वान्यत्वत्वे-
 दानं यन् साध्यागिद्विद्वानं तन् कार्यसमम्” [] इति, कार्यत्वसामान्यत्वानित्यत्वसाध-२५
 कत्वेनोपन्यस्तोऽमुपगतं धर्मिभेदेन विकल्पनवद् बुद्धिमत्कारणत्वे शिष्यादेः कार्यत्वमात्रेण साध्येऽभीष्टे
 धर्मिभेदेन कार्यत्वादिर्विकल्पनान्, अमदेतत् । यतः सामान्येन कार्यत्वानित्यत्वयोर्विपर्यये बाधकप्र-
 माणयत्वाद् व्याप्तिरसिद्धी कार्यत्वसामान्यं शब्दादौ धर्मिण्युपलभ्यमानमनित्यत्वं साध्यपक्षेति कार्यत्व-
 मात्रस्यैव तत्र हेतुत्वेनोपन्यस्तो धर्मविकल्पनं यन् तत्र क्रियेत तन् साध्यानुमानोपेक्षत्वेन कार्यत्वमात्र-
 मुत्तरतामागादपतिः । न त्वयं शिष्यादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कार्यत्वसामान्यं हेतुत्वेन संभवति, तस्य
 विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् सन्दिग्धविपर्ययाद्विषयिनाऽनैकान्तिकत्वान् । यच्च बुद्धिमत्कार-
 णत्वेन व्याप्तं देयकुलादौ कार्यत्वं प्रणिपद्यम्-यद्विषयादर्शिनोऽपि जीवप्राणादादौ ह्यबुद्धिमु-
 पादयति-तन् तत्रासिद्धमिति प्रतिपादितम् ।

अपि च, यदि अत्र व्यापकनित्यवद् बुद्धिमत्कारणं शिष्यादेः कारणत्वेनाऽस्मिन्नं कार्यत्वलक्षण-
 ज्ञेयोः तथा सति घटादौ दृष्टान्तधर्मिणि तत्पूर्वकत्वेन कार्यत्वस्यानिधयान् साध्यविकलो दृष्टान्तः,
 पिच्छश्च हेतुः स्यात्, अनित्यपुञ्जापाध्यापकाऽनेककर्मपूर्वकत्वेन व्याप्तस्य कार्यत्वस्य घटादौ
 निधयान् । अथ बुद्धिमत्कारणत्वमात्रं साध्यत्वेनास्मिन्नं शिष्यादौ नित्यपुञ्जापाध-व्यापककर्म-
 पूर्वकत्वलक्षणस्य निरोधस्य शिष्यादावपिद्विद्वानं तत्रासिद्धिः । अथ बुद्धिमत्कारणत्वसामान्यमेव शिष्या-
 साध्यते, तत्र पराधर्मतापत्त्याद् विशिष्टविरोधाभावं सिद्धति निषिद्धोपस्य सामान्यस्यानभवात्
 अनित्यज्ञानयतः शरीरित्यः शिष्यादिविनिर्माणसामर्थ्यादित्यन्वेन घटादावुपगम्यस्य विरोधस्य बुद्धि-
 मत्कारणत्वसामान्यापाधक्यं तत्रास्यनयान् । नन्वेवं सामान्यापाधक्येन यद् घटादौ धर्मिभ्य-

१-दान्यप्रतिषेधाभ्यां ८० । -मेदादौ प्रतिषेधाभ्यां ८० । १-प्रो पु-४०, १०, ४० ।
 १०६ ० १० । ४-कारणमा-अ०, म० ४० । -व्यतिरेकि-अ० । १ नन्दनं च एवमप्ये प्र-
 १० १४-१८ शिष्यादेर् कर्मसमम् । ७ प्र० पु० ५० १८ ।

त्यम् । ननु पिशाचादिशरीरस्य शरीरत्वे नैवपि कथमवदधायम् । अलङ्कारादिभूतार्थोपारेण तस्या-
नुपलम्भादिति चेत् । ननु यथा शरीरत्वे सत्यप्यस्वप्नादिशरीरविलक्षणं पिशाचादिलक्षणं शरीरम्-
नुपलम्भ्यतेनाभ्युपगम्यते तथा घटादिविलक्षणं भूटदादि कार्यत्वे सत्यप्यकार्यकथने किं नाभ्युप-
गम्यते । तथाऽभ्युपगमे च पुनरपि प्रकृतो हेतुर्न्यभिचारी । तदेवमतिशयाऽनेकान्तिकत्व-विम-
शयशोभदुष्टत्वाद् नास्मादेतौ प्रस्तुतसाध्यत्विति । नैनं यमुक्तम् 'पृथिव्यादिगतस्य कार्यत्वस्या-
प्रतिपत्तेर्न तस्यादीश्वराद्यगमः' इति, तद् युक्तमेवोक्तम् ।

यत्तु चेत् 'पृथिव्यादीनां धौर्देः कार्यत्वमभ्युपगतम् ते कथमेवं धेयुः' इति, तदुत्तरम्, प्रकृत-
साध्यत्विति निश्चयनस्य कार्यत्वस्य तेऽप्यसिद्धत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि 'येऽपि धार्योक्तोपा-
कार्यत्वं नैवन्ति' तेषामपि विशिष्टमंस्थानबुधानां कथमकार्यता' इति, तदप्युक्तम् । संस्थानबुक्-
रस्यासिद्धत्वादिदोषदुष्टत्वप्रतिपादनात् । यद्य 'संस्थानबुद्ध्याप्यत्वं केषलं घटादिभिः सामान्यं'
पृथिव्यादीनाम्, न त्वयः कश्चिद् द्वयोरनुगतः समानो विद्यते' तदेवमेव, यत्तुक्तम् 'भूमादापि
पूर्वापरव्यवगतौ नैव कश्चिदनुगतोऽर्थः समानोऽस्ति' इत्यादि, तदसङ्गतम् । घटादिसंस्थानाभ्यां
पृथिव्यादिसंस्थानस्य पैलसूत्रेण हेतोरसिद्धत्वप्रतिपादनात् ।

यदप्युक्तम् 'व्युत्पन्नानामस्त्येव पृथिव्यादिसंस्थानस्य-कार्यत्वादेहेतोर्धर्मिधर्मताऽप्यगमः,
अव्युत्पन्नानां तु प्रतिज्ञानुमाने भूमादावपि नास्ति' इति, तदप्युत्तरम्, यतो यद्यनुमाननिमित्तहेतुपक्षः १५
धर्मत-प्रतिबन्धलक्षणं व्युत्पत्तिमात्रस्य व्युत्पन्ना अभिधीयन्ते तदा पृथिव्यादिगतसंस्थान-कार्य-
त्वाद् घटादिसंस्थानपैलसूत्रेण प्रकृतसाध्यसाधके व्युत्पत्तिर्न कैवाश्चिदपि भवति, यद्योक्तसाध्य-
व्याप्तस्य पृथिव्यादौ संस्थानादेरभावात् । भावे वा शरीरादिमतोऽस्वप्नादीन्द्रियमाहास्यानिरुद्धत्वा-
दिधर्मकलापोपेतस्य घटादां संस्थानादिहेतुव्यापकत्वेन प्रतिपन्नस्य कर्तुः पृथिव्यादौ ततः प्रतिपत्तिः
स्यात्, न हि हेतुव्यापकमपहायाऽव्यापकस्य विरुद्धधर्माक्रान्तस्याऽपत्तस्य साध्यधर्मस्य प्रतिपत्तिः २०
साध्यधर्मिणि यद्योक्तलक्षणलक्षितहेतुबलसमुत्पत्त्यनुमानविदां व्यवहारः । कारणमात्रप्रतिपत्तौ तु
ततः तत्र न प्रितिपत्तिरिति सिद्धसाध्यता । अथ हेतुलक्षणव्युत्पत्तिव्यतिरिक्तो व्युत्पत्तिमात्रस्य
'व्युत्पन्नानाम्' इत्युच्यते तदा 'कैनचित् स्रष्टा जगत् सृष्टम्' इति निर्मूलदुरागमादितथासंनानाम-
स्त्वयं पृथिव्यादिसंस्थानवत्त्व-कार्यत्वादेहेतोर्धर्मिधर्मताऽप्यगमादिः । न च तथाभूतधर्मिधर्मताप्रत्यग-
मात् साध्यत्विति, धेदे भीमासकस्याऽस्त्वयमात्रकर्तृत्वादेः धर्मिधर्मताऽप्यगमादेर्व्याप्यत्वमेव-२५
त्वस्य । 'अव्युत्पन्नानां तु प्रतिज्ञानुमाने भूमादावपि नास्ति' इति युक्तमेव, अस्माभिरव्यभ्युपगमात् ।

यत्तु 'मासादादिसंस्थानादेर्पैलसूत्रेऽपि पृथिव्यादिसंस्थानादेः कार्यत्वादि पृथिव्यादीनामि-
ष्यते, कार्यं च कर्तृ-करण-कर्मपूर्वकं सृष्टम्' इत्यादि, तदप्यसङ्गतम्, यतो यदि नाम घटादेर्विशिष्ट-
कार्यस्य कर्तृपूर्वकत्वमुपलब्धं नैतावताऽविशिष्टस्यापि भूटदादिकार्यस्य कर्तृपूर्वकत्वमभ्युपगन्तुं
शुक्लम् । अन्यथा पृथिव्यादिलक्षणस्य कार्यस्य रूप-रस-गन्ध-स्पर्शगुणयोगित्वमुपलब्धं भूतत्वे सति, ३०
धार्योपि तद्योगित्वमभ्युपगमनीयं स्यात्, तत्वादेव । अथात्र प्रत्यक्षादिबाधः, स भूटदादिकार्य-
प्यपि समान इति प्राक् प्रतिपादितम् । यत्तु चेत् 'कर्तृपूर्वकस्य कार्यत्वादेस्तद्विलक्षणत्वाद् न ततः
साध्याद्यगमः' इत्यादि, तद् न त्वमेव, तद्विलक्षणस्य प्रसाधितत्वात् । अत एव सिद्धम् 'योदन्तधि-
ष्टावमायामाणानुवृत्तिमत् सप्रिवेशादि' इत्यादिप्रत्यप्रतिपादितस्य दूषणस्य कार्यत्वादौ सर्वसिद्धी-
श्वरसाधके हेतौ समानत्वाद् न कस्यापि तत्साधकता । 'यद्येवमनुमानोच्छेदप्रसङ्गा, धूमादि ३५
यथाविधमङ्गादिसामग्रीमायामाणानुवृत्तिमत् तथाविधमेतद् यदि पूर्वतोपरि भवेत् स्यात् ततो
यद्व्याद्यगमः' इत्यादिकस्तु पूर्वपक्षप्रत्येः पूर्वमेव विदितोत्तरः ।

यथा यथाभूतोऽभूमव्यावृत्तौ धूमोऽनग्निव्यावृत्तेनाऽग्निना व्याप्तो विपर्यये यावत्प्रमाण-
सादयसितो गिरिशिखरादायुपलम्बमानस्तद्देशमग्निसामान्यमनियततार्ण-पार्णाद्यभिष्यक्तिसमाधि-

१ पु० ११ पं० ३८ । २ पु० ११ पं० ३८ । ३ पु० ११ पं० ११ । ४ पु० ११ पं० ३९ ।
५ पु० ११ पं० ३८ । ६ पु० १४ पं० २१ । ७ पु० १४ पं० ३१ । ८ पु० ११ पं० ११ । ९ पु० १४
पं० ११ । १० पु० १४ पं० ११ । ११ पु० १० पं० ११ । १२ पु० १४ पं० १० । १३ पु० १४ पं० ३१ ।
१४ पु० १४ पं० ३८ । १५ पु० १४ पं० ११ । १६ पु० ११ पं० ७ ।

तदाप्यवश्यम् । अथ यद् यद् कार्यं तद् तद् उपादानाद्यभिन्नकृत्यपूर्वकमुपलभ्यं घटादियत् । पृथि-
व्याद्यपि कार्यम्, तेन तदपि तदभिन्नकृत्यपूर्वकं भुक्तमिति जेतरेतत्तदभ्युदयः । ननु घटादिकार्यं
कतुरपि कुलालादेरपि सर्वथा घटाद्युपादानाद्यभिन्नत्वं सिद्धं स्यात् तदा गुण्येताप्येतद् यद्युक्तम् ; न
च तस्याऽपि घटाद्युपादानोपकरणदेः परिमाणाऽप्यवश्यसंख्येयत्वाद्यनेकधर्मसाक्षात्करणमानमस्ति,
तत्त्वं सिद्धम् (?) । (किं) चिन्मात्रपरिमाणं नु चेत्तत्त्वेऽदृष्टस्यापि तदाधारस्य वा सत्यस्य तददृष्ट-
निर्णीततत्त्वोपभोक्तुः प्रतिनियतशरीराधिष्ठायकस्य विद्यते इति व्यर्थं व्यतिरेकापरमानयतो मदेशस्य
परिकल्पनम् । न चायमेकान्तः-सर्वे कार्ये तदुपादानाद्यभिन्नैव कर्त्ता निर्वच्यत इति, स्वाप-मदा-
वस्थायां शरीराद्यवयवपरेणस्य कार्यस्य तदुपादानाद्यभिन्नानाऽभावेऽपि तत्कृतत्वेनोपलभ्येः ।

यथोक्तम्- 'न चाङ्गप्रज्ञातेषु स्वावरादिषु तस्याग्रहणेन प्रतिक्षेपः, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वा-
ददृष्टयत्' इति, तदप्युच्यते ; यतो यदि तस्य शरीरसंघपरिहितस्य कर्त्तव्यमभ्युदयेन तत्र मुक्तिसङ्ग-
तम्, तत्संघपरिहितस्य मुक्तात्मन इव उग्राकर्त्तव्यानुपपत्तः । अथ ज्ञान-प्रपञ्च-चिदीपी-ममया-
यामायाद् मुक्तात्मनोऽकृत्यं न पुनः शरीरसंघाभावादिति विप्रमो दृष्टान्तः, तदयुक्तम् ; ज्ञानादि-
समवायस्य कर्त्तव्येनाभ्युपगमश्च नत्राऽपि निषिद्धत्वात् । तस्याऽशरीरसंघादेव तस्य अगन्तव्यम-
भ्युपगम्यत्वम् कुलालस्याप्य घटककृत्यम् । तत्संघपञ्चदशभ्युपगम्यत्वे कथं न तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्त-
त्वेम् ! कुलालादेरपि शरीरसंघादेव उपलब्धिलक्षणप्राप्तयम् न पुनः तत्संघपरिहितस्यात्मनो इव
दृष्टव्यम् । तथेभ्यरेऽपि शरीरसंघस्य कर्त्तव्याभ्युपगम्यत्वमिदमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनानुपलभ्ये-
त्वाकर्तुः स्वावरादिभ्यन्नायः सिद्ध इति कथं न न. कार्यपञ्चदशो हेतुर्न्यमित्यति ।

अथादृश्यं तच्छरीरमस्तत्र तदपि नोपलब्धम् इत्यवमशोधः ; तत्रेयमपि 'अस्मिन् सति इत्
स्वापरादिकं जातम्' इति प्रतिपत्तिर्भा भूत्, तथोऽस्य(ऽप्यस्य)कारणभावेऽपि यथाऽनीन्द्रियसं-
न्द्रियस्याऽभावे कृपादिमानं नोपजायते तथा पृथिव्यादिकारणत्वावस्थेऽपि कदाचिद् तच्छरीरमिरे २०
तत्स्थावरादिकार्यं नोपजायत इति व्यतिरेकात् प्रतीतिः किं न स्यात् ! यश्च यत्रतच्छरीरं नियमेन
संनिहितमिति' या(ना)ऽप्ये दोषमिति युगपज्जातिषु त्रिशोवाधिकरणेषु भावेषु का यातां । न दोषस्य
गुणस्य स्वावयवस्य भेदेभ्यवयवेषुऽपि युगपत्प्रकल्पनातिः संभवति । अस्मत्तरे निरंशप्रत्यक्षाद्वा-
शमेव तच्छरीरम्, तस्य तच्छरीरस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । अथ यावन्ति ब्रह्मासीत्युक्तादिकायांसि
तावन्ति तथाविधानि तच्छरीराणि कल्पन्ते मादे तच्छरीरं तत्कृतं जगदावृत्तमिति नाकारादि-
कार्यदृश्यत्वम् तदुपलब्धेनाभावाद्, नापि मादेभ्यः क्वचित् प्रशस्तिरयम्, कुतश्चिद्वा निर्णीत-
व्यम् । तच्छरीराणां वादाद्यभिधानमयम् । अपि च, तावन्ति कार्याणि, तावत्प्रत्यक्षात्, बुद्धमयम् ।
तत्प्रत्यक्षरूपे तावत्स्येवाऽपराणि तस्य शरीराणि कल्पनीयानि, पुनस्तत्करणेऽपि (इति) मानव-
स्थातो मुक्तिः । तत्र शरीरस्यापारसहायोऽप्यतो स्वावरादिकार्यं कर्त्तेतीति कल्पयितुं युज्यम्, अने-
कदीपप्रत्यक्षात् ।

नाऽपि सत्तामायेनाऽर्था स्वकार्यं करोतीति कल्पयितुं युज्यम्, शरीरस्य तदवयवप्रत्यक्षात् ।
अथ यथोपपत्तिमतामीभ्यो निमित्तकारणम्, तस्य तत्कारणस्य स्वकार्यकारणपरिहादे मान्यथा,
तत्पेरिज्ञान(ज्ञानं)या(या)नित्य(नित्यं)भेदे(भेदे)न्द्रियशरीरमन्तरेणानुपपत्तः (दृश्यं) अतस्तदर्थं तस्य
रिक्त्वमिति चेत्, न ; स्वकलहेतुफलद्वयं तस्या(तस्याऽनित्यं)भेदे(भेदे)न्द्रियशरीरत्वं ज्ञानं न
संभवति, इन्द्रियाणां युगपत्सर्वाथैवतत्त्विकर्त्ताभावात् । इन्द्रियाथैवतत्त्विकर्त्तत्वं च यथायिकं ; प्रत्यक्ष-
मभ्युपगम्यते, तदुक्तम्-

"इन्द्रियाथैवतत्त्विकर्त्ताथैव ज्ञानमवयवदेरवयवमभिधाति यवयवावयवकं प्रत्यक्षम्" [व्याप-
३० १, भा० १, सू० ४] ।

१-आचार्यस्य १०, १० । २-यथोक्त-१०, १० । ३-इ० १० वं १२ । ४-स्य तदा-१०,
१० । ५-यद्यपि न पुनः १०, १० । ६-सिद्धं स्वप्रेक्षितं १०, १० । ७-तत्त्व-
१० । ८-तत्त्व-१०, १० । ९-तत्त्व-१०, १० । १०-तत्त्व-१०, १० । ११-तत्त्व-१०, १० ।
१२-तत्त्व-१०, १० । १३-तत्त्व-१०, १० । १४-तत्त्व-१०, १० । १५-तत्त्व-१०, १० ।
१६-तत्त्व-१०, १० । १७-तत्त्व-१०, १० । १८-तत्त्व-१०, १० । १९-तत्त्व-१०, १० । २०-तत्त्व-१०, १० ।
२१-तत्त्व-१०, १० । २२-तत्त्व-१०, १० । २३-तत्त्व-१०, १० । २४-तत्त्व-१०, १० । २५-तत्त्व-१०, १० ।
२६-तत्त्व-१०, १० । २७-तत्त्व-१०, १० । २८-तत्त्व-१०, १० । २९-तत्त्व-१०, १० । ३०-तत्त्व-१०, १० ।

स्वदेव तद् गमयतीत्यमहदावेदितम् । यथा(यथं) 'यानुपतन्मयमानकर्तृकेषु स्थावरेषु कर्तृरनुपलम्भः
शरीराद्यभावात्, न त्वमश्नान्' इत्यादि, तदपि प्रतिक्षिप्तम्; उक्तोत्तरस्यात् । परंप्रयुक्तम् 'चेतन्य-
मात्रेणोपादानाद्यधिष्ठानान् कथं प्रत्यक्षप्रामाण्यः' ? तदसंगतम्; तथोपादानाद्यधिष्ठायकत्वस्य
कचिदप्यदर्शनात्, अदृष्टस्यापि तस्य कल्पने बुद्ध्यनविहितस्यापि भूतद्वयुपादानस्य तत्कर्तृत्वं
किं न कल्पने तददर्शनापिशेषात् ?

यथाभ्यर्थापि 'कार्यस्य शरीरेण सह अभिचारो दृश्यते, स्वशरीरावयवानां हि शरीरान्तर-
न्तरेणापि प्रवृत्ति-निवृत्ती केवलं विदधाति' इति, तदप्यनुक्तम्; यतः शरीरसंघन्यभ्यतिरेकेण चेत-
नस्य स्वशरीरावयवेष्वन्यत्र वा कार्यनिर्णेतृत्वं न दृष्टमित्यन्यत्रापि तत् तस्य न कल्पनीयमित्येताव-
न्मात्रमेव प्रतिपादने, न त्वपरशरीरसंघपरिकल्पनमत्रोपयोगि । यदि च शरीररहितस्यापि तस्य
भूतद्वयविकाये व्यापार परिकल्प्यते तर्हि मुक्तस्यापि तदन्तरेण ज्ञानसमवायिकारणत्वपरिकल्पनं
किं न विद्यते ? तथाऽभ्युपगमे न ज्ञान-सुप्तादिगुणरहितारमस्वरूपायस्थितिर्मुक्तिः संभवति इति
तदर्थमभ्युपगमाऽऽपन्नमसंगतमासज्येत । यदपि 'कार्यं शरीरेण विना करोतीति नः स्वायम्, तन्
तिरेकेण कार्यकरणादर्श-
नं' 'अचेतनः कथं भावस्त-
स्य' 'रादेः शरीरासंघेच्छा-
मात्रानुपपत्त्याऽदर्शनात् । तदसंघस्येच्छाया अप्यभावात् मुक्तस्यैव कुतस्तदनुपपत्तनमचेतनकार्येण ?
अथ अदृष्टाऽपि इच्छा अशरीरस्य स्थाणोः परिकल्प्यते, किमिति भूतद्वयविकायं कार्यं कर्तृविकलं दृष्टमपि न
कल्प्यते ? एतेन 'ईश्वरस्यापि प्रयत्नसंज्ञावे न काचिन् क्षतिः' इति निरस्तम्, शरीराभावे मुक्तात्मन
इव प्रयत्नासंभवात् । अपरशरीररहितस्वशरीरावयवप्रेरणप्रयत्नसंज्ञावोऽपि न शरीराभावे प्रयत्नसं-
ज्ञावाऽऽवेदकः, स्वयंया शरीररहितस्य तस्य कचिदप्यदर्शनात्, दृष्टानुसारिण्यस्य कदम्बा भयम्भि ।
ततः स्थावरेषु शरीराभावाद् न तत्कर्तृरनुपलब्धिः किन्तु कर्तृरभावादिति कथं न तैः कार्यत्वादे-
हेतोर्म्यभिधारः ?

न च यथाऽदृष्टस्येन्द्रियस्य चाऽन्यथ-भ्यतिरेकयोः कार्यकारणभावव्यवस्थापकयोरभावेऽपि
कारणत्वसिद्धिर्भ्यतिरेकमात्राद् तथा महेश्वरस्यापि तत्त्वसिद्धिः, तस्य नित्यव्यापकत्वाभ्युपगमेन
भ्यतिरेकासंभवात् । अतो न भ्यातिसिद्धिः कार्यत्वादेस्तत्साधकत्वेनोपन्यस्तस्य हेतोः । 'अत एव न २५
साप्रतिपक्षताऽपि, नैकस्मिन् साध्यानिवृत्ते हेतोः स्थिते द्वितीयस्य तथाविधस्य तत्रायकाशः' इति
सत्यम्, किन्तु स्थानुसाधकस्य कार्यत्वादेः साध्यान्वितरमेव न संभवतीति प्रतिपादितम् । यथो-
क्तम् 'नाऽपि बाधा, अदुस्मिन्कारणपूर्वकत्वस्य प्रमाणेनाऽप्रहणान्' इति, तदसंगतम्; बुद्धिम-
त्कारणपूर्वकत्वाभावाप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याऽङ्कुरादापरुषोपसौ संज्ञायात् । अथाङ्कुरादिकर्तृत्वी-
न्द्रियत्वाद् न प्रत्यक्षान् तदभावसिद्धिः, न; प्रत्यक्षान् तदभावाऽसिद्धावप्यनुमानस्य तत्र तदभावा-
प्राप्तकस्य भावान् । तथाहि—यद् यस्यान्यथ-भ्यतिरेकौ नानुविद्यते न तत् तत्कारणम्, यथा न
पटादयः कुलालकारणाः, नानुविद्यन्ति चाङ्कुरादयो बुद्धिमत्कारणान्यथ-भ्यतिरेकाविति व्याप-
कानुपलब्धिः । यद्य यत्कारणं तत् तस्यान्यथ-भ्यतिरेकावनुविद्यते, यथा घटादयः कुलालस्य । न
चोपलब्धिभ्रंशकारणसंनिधाने प्रागनुपलब्धस्याङ्कुरादेरुपलम्भसदभावे चाऽपरकारणसाधक्येऽपि
तस्यानुपलम्भ इत्यन्यथ-भ्यतिरेकानुविधानमङ्कुरादिकायां पाम् ।

अथाङ्कुरादिकर्तृपलब्धिपक्षमात्रत्वस्याऽभावाद् न प्रत्यक्षेण संज्ञावाऽभावाप्रतीतिरिति
नाङ्कुरादेरुपलब्ध-भ्यतिरेकानुविधानस्योपलब्धिर्मुक्ता । ननु मा भूत् तदन्यथ-भ्यतिरेकानुविधानो-
पलब्धिः, भ्यतिरेकानुविधानोपलब्धिरनु मुक्ता, यथा रुपाऽऽलोक-मनस्कारसाधक्येऽपि कदाचिद्
विज्ञानकार्यानुत्पत्त्या कारणान्तरस्यापि तत्र सामर्थ्यमयमीयते, यद्य तत्कारणान्तरं सा इन्द्रिये-
दादिः, तदभावाद् रूपज्ञानं न संज्ञानमित्यनुपलब्धस्यैवभावस्यापि कारणस्य भ्यतिरेकः कार्यवानुविधी-
४०

१४०-११६ पं० १६ । २४०-१६ पं० १० । ३-४० पं० ११ । ४४०-११६ पं० ११ ।

५४०-१६ पं० १० । ६४०-१६ पं० २० । ७४०-१६ पं० २२ । ८४०-१६ पं० २४ । ९४०-१६ पं०

२६ । १०४०-१६ पं० ३१ । ११४०-१६ पं० २५ । १२४०-१६ पं० ३३ । १३-बस्य ३-पं०, ४० ।

४०-१६

यमान उपलभ्यते; न चेदोपलब्धिमतस्तत्राप्यप्यतिरेकोऽङ्कुरादिकार्येणानुसिद्धिपक्षे
 पुनरित्यकारणव्यतिरिक्तवृत्तित्वादि सामग्रीमकला (सामग्रीमकला) ऽङ्कुरादेरप्यन्यत्तद्वत्तत्वा
 शक्तेरनित्यत्वाप्यपक्षेन व्यतिरेकसंभवात् तद्व्यतिरेकानुसिधानमप्यनित्यत्वात्, न
 णव्यतिरेकानुसिधानमप्य; तस्य नित्यत्वाप्यपक्षेन व्यतिरेकानुसिधानमायादिनिश्च
 ५ यम्, तथाऽपीपरस्य ज्ञान-प्रयत्न-चिकीर्षासंभवाद्योऽङ्कुरादिकार्यकरणे व्यापारः, न
 याऽभावात् तदनुसिधानं म्यात् ।

अथ तत्समयायम्यापि सर्वत्र सर्वदा भावाद् नायं दोषः, न तस्य नित्यत्वाप्य
 तद्विशेषणानामीश्वरमान-प्रयत्न-चिकीर्षादीनामनित्यत्वात् अस्यापक्षेन व्यतिरेका
 लभ्येत । अथ तज्ज्ञानादेरपि नित्यत्वाद् नायं दोषः सर्वदा तदङ्कुरादिकार्योत्पत्तिः क
 १० सहकारिणामसन्निधानाद् वेति चेत्, ननु तेषां तज्ज्ञानादायत्तज्ज्ञानः किं न सर्व
 यन्ते? अथ नैव ते तद्व्यतिरेकसंभवात् तदेव कार्यत्वादितेनैकान्तिकः । तस्य
 सर्वदा स्रोतस्तिहेतुनां सकर्षाणामसन्निधानाद् न सर्वदोषपक्ष इति चेत्, अनवर
 अपरापरसहकारिप्रतीभायामेवोपधीणशक्तित्वात् तज्ज्ञानादेः प्रजनकार्यकृत्यं न
 स्यात् । अतः सुदूरमपि गत्या कचिदयस्यामिच्छता नित्यं सहकारिणाम् अतदाय
 १५ याऽभ्युपगमनीयम्, तदायस्रोतस्त्तिकार्यस्याऽपि तज्ज्ञानादिव्यतिरेकेणाऽभ्युत्पत्तिः
 इति कृपा तत्परिकल्पना । नित्यत्वे वा पुनरपि सहकारिणां तज्ज्ञानादीनां च नित्य
 कार्यात्पत्तिप्रसङ्गः । तदेवं तज्ज्ञानादीनां च नित्यत्वात् सर्वदा कार्यस्रोतस्त्तिहेतुत्पत्तिश्च
 नित्यास्तज्ज्ञानादयोऽभ्युपगन्तव्याः; तथा च सति तदन्यसामग्रीसाकल्येऽप्यङ्कुराद्यनु
 चित् स्यात् । सकलतदन्यसामग्रीसन्निधानानन्तरमेव तज्ज्ञानाद्युत्पत्तिं कार्यानुत्पत्ति
 २० सामग्रीसाकल्येऽपीति चेत्, सहकारिकारणसंभवात्साहं तज्ज्ञानादयः प्राज्ञाः अन्य
 त्पत्तिनियमाभावात् सहकारिषु सत्त्वपि कदाचिदङ्कुराद्यनुत्पत्तिः स्यात् । ते तु
 तज्ज्ञानाद्यप्रेरिता एव तज्ज्ञानादि जनयन्तोऽङ्कुरादि जनयन्ति किमन्तर्गततज्ज्ञाना
 तज्ज्ञानादिसहकृता एव तज्ज्ञानादिकं जनयन्तीत्यभ्युपगमे तज्ज्ञानाद्यन्तरं सहक
 र्यमेज्यन्त्यासु (?) तदनन्तरमनुत्पद्यमानं कार्यमपि तज्ज्ञानादिकं तदनन्तरं
 २५ इत्यादावः स एव कारणान्तरसाकल्येऽप्यङ्कुरादिकार्याद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः, सहकारि
 ण्यन्तरोत्पत्तिश्च स एव प्रसङ्गः अनवस्था च । तस्यां व्यापरापरत्वात्तदोपादन एव
 सर्वदोषयोगात् कार्यं कदाचिदभ्युपयोगो भवेत् । सहकारिभिः सह तज्ज्ञानादिकं नि
 मदिति चेत् तर्हि सहकारिणां तज्ज्ञानादेरेकसामग्र्यधीनत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा
 तथैकसामग्रीलक्षणं कारणं तज्ज्ञानादिमित्येवेति तत्प्रजनितं वा तज्जनयति? [न
 ३० तथैव कार्यत्वादेहेतोर्धर्मविचारित्यप्रसङ्गात् अनितं तज्ज्ञानादिकमभ्युपगन्तव्यम्, तस्य
 सह नियमेनोत्पद्यमानं तदेकसामग्र्यधीनत्वमभ्युपगन्तव्यं सामग्र्यधीनं स्यात् । सा
 तज्ज्ञानान्तरोत्पत्तिश्च इति विकल्पद्वये पूर्वोक्तदोषद्वयप्रसङ्गः । प्रागनन्तरोत्पत्तिनिय
 सहकारिहेतुमिरेकसामग्र्यधीनतया स्यात् तत्रापि एकसामग्री तज्ज्ञानाद्यन्तरेण प्रेरि
 त्यभ्युपेयम्, अन्यथाऽचेतनस्याचेतनानधिष्ठितस्य यास्यादेरिव जनकत्वासंभवात्,
 ३५ च प्रेयात् सामग्रीमिश्रेणात् प्रेयान्तरं नियमेनोत्पद्यमानं तदनुत्पत्तिरेकसामग्र्यधीनं स्या
 प्रागनन्तरं नियमेनोत्पत्तिर्न स्यात् । सामग्र्यन्तरं च प्रेरितमप्रेरितं वा जनयतीति
 दोषद्वयप्रसङ्गः, तेनैव दोष परिजिहीर्षता न तज्ज्ञानाद्युत्पत्तिः तदनन्तरं सह प्राज्ञाः
 पगन्तव्या, तदनन्तरं सह प्राज्ञाऽनन्तरमुत्पत्तिनियमाभावेऽपि] याऽङ्कुरादिकार्येण
 रेकानुसिधानमुपलभ्येत, न चोपलभ्यते, क्षियुद्ध-बीजादिकारणसामग्रीसन्निधाने

१-मथने तथैवो-वा०, वा० विना । २-कार्यं नानुवि-वा०, वा० विना । ३-मज्जस्यो त
 ४-यत्ति इ-वा०, वा० विना । ५ [एतज्ज्ञानादेः कदा सतिप्रसङ्गः । ६-म, मीष
 ७-इयधीनं त्वमभ्युपगन्तव्यं वा० । ८-यत्तं मज्ज-वा० । ९-तापेति वा०, वा० । १०-प्राज्ञ
 ११-तामर्हं वि-वा०, वा० । १२ च प्रेरितं वा ज-इ०, वा०, १३-अपरे सह प्राज्ञा

[illegible]

यस्य 'तद्वत्त्वं वृत्तव्यादिविज्ञापयितुं देव्यन्तरेण गुणवृत्तिव्यापये न पूर्वस्य सति।' इति, तद्वत्त्वात्। गुणाय हि द्रव्याधिनायादिपरमगुणत्वमुच्यते, तथैकछात्रे निदिमासादयति तदा पूर्वदेतुग्राधिनामवित्यादेः तत्र व्याख्यातः यथा न हानुगप्रसा तस्याऽऽसत्तादेव द्रव्याधिनायम् गुणपक्षमयायां वा सर्वमयति, उपरप्रसात्पुनःपक्षमन्तरपर्यवस्येन तत्र संभवति । न च तद्व्याधितस्य द्रव्यायादिकस्येव तन्त्र, परविषयादिरेव तत्त्वमग्राह्यादित्यादि आध्यायापसिद्धाये हेतोः। प्रतिपाद- २० यन्निर्देशनमिति न पुनरुच्यते । तथैवोपादकारस्येवनिष्पत्तिरित्यस्य धनमात्रस्थितेर्गुणाय न संभवति तत्त्वमये च हानिचत्वं व्याख्यात इति प्रतिपादयिष्यामः । द्वितीये तु विद्वत्स्ये न च धर्मविशेषविषययोश्चावनेन कल्पविदसि कदाहमायः कल्पने' इति यदुक्तम्, तदप्यसङ्गतम्। यतो यद्यस्याहमाय धर्मिनः पुनरधिदेशोः शिष्यादीं निदिः स्यात् तदा मुख्येताऽपि यद्वत्- धर्मविशेषविषययोश्चावनेन न कल्पनिर्देशनकल्पनाभावात् इति, तथाभूतस्य तु धर्मिनो न प्रधानसा- २५ धनादयताम इति प्रतिपादितम् । अतः यथागमात् देव्यन्तरात् वा न तत्र विशेषसिद्धिः, बुद्धिम- त्त्वात्तस्य धर्मिनः शिष्यादिर्हन्त्येनागिद्वयान् । ततः 'तस्याऽन्वयव्यतिरेकिरूपं केवलव्यतिरे- दितंज्ञः तदेव व्याख्ययत्यतिरेकिनिराणं यथाधर्मतायसादात् विशेषसाधनम्' इति प्रतिपादने दृष्टापात्तम्, यद्वत्तिद्धौ तद्विद्वत्पक्षिदेर्द्वौल्यारिवात् । अतः यथा 'य इत्यभूतस्य वृत्तिव्यादेः कदा नियमेनाऽनायद्विज्ञानमन्वयपी दातीरदितः तदेव एक इत्येवं यदा विशेषसिद्धिरादा ३० न विशेषविद्विज्ञानामयकादाः' इति निःसारतया व्यपस्थितम् ।

यन्मूलं 'शरीरसंबन्धस्य तावद् व्याप्यभावेन तत्र निराकृतिः, शरीरान्तररहितस्याप्यात्मनः शरीरधारण-प्रत्यक्रियानु यथा व्यापाररूपेभ्यस्तस्यापि श्रित्यादिर्वाप्ये' इति, तदप्यमुक्तम्; अपर-
रशरीररहितत्वेऽप्यात्मनः शरीरसंबन्धस्य सकारणादिकर्तृत्वोपलब्धेरीभ्यस्तस्यापि शरीरसंबन्धस्यैव
कार्यकर्तृत्वमभ्युपगन्त्येवमिति प्रतिपादितंत्वात् । यदि च शरीरसंबन्धमात्रेऽपि तस्य श्रित्यादि-
कार्यकर्तृत्वं तदा बलव्यम-तिं पुनस्तत् तत्र । हान-विहीर्षा-प्रपञ्चानां समवायः तन् नञोक्तमेवेति
येन, न; समवायस्य निषिद्धत्वात् । न च पुनश्चाप्यशरीरसंबन्धनिरिरेकेणाप्यम् कर्तृत्वमु-
पलब्धमिति तद्वदेति तद्वेव परिहृतनीयम्, रक्षानुसारित्वात् कल्पनायाः । न च शरीरध्यानिरिरेकेन
हान-विहीर्षा-प्रपञ्चानामपि सद्भावाः क्वचिदप्युपलब्ध इति नेम्बदेति तदभावेऽप्याप्युपग-

[illegible]

प्राप्ति । तस्मात्प्रित्युद्दिपूर्वकत्वेऽङ्गुलीनां किमिति युगपदुत्पत्तौ न भवेत् ईधरपत् तदुत्पत्तौ सदा सप्रतिदित्यान् । अनित्युद्दिस्वप्येधस्यापीधरस्याचेतनाधिष्ठायकत्वेन जगद्विधादौ न निन्दयेन तदुत्पत्तौ सदा सप्रतिदित्यम्, अधिकलक्षणयोः सर्वदा सप्रतिदित्यान् युगपदुत्पत्तौ योऽतिप्रसङ्गः । तस्मान् 'युद्दिमत्यान्' इति विशेषणमकिञ्चित्कमेव इति नाऽनेकान्तरा इव ।

५ न चापि विवृता, सपत्ते भावान् । न चैवं भवति तस्मात् निरर्थक्ययोगः-यत् यत् न भवति न तत् तदानीमविकलकारणम्, यथा कुन्दावस्थितपीत्रावस्थापामनुपजायमानोऽङ्गुली न भवति चैकदायौचित्यत्वात् सर्वे स्थितम् इति व्यापकानुपपत्तिः । न च निदमापत्त्या, ईधरस्य तज्जनादेर्वा कारणत्वे विकलकारणत्वानुपपत्तेः प्रसाधितवान् । तत्र नित्यज्ञान-प्रपन्न-विशिष्टात् तन्मन्त्रादप्य वा नित्यम् कर्तव्यं युक्तम् ।

- १० तस्मात्तद्विषयस्यैव कुम्भकारादौ कर्तव्यस्यावकाशेन प्रतीतेरुत्पादे कर्तव्यत्वात् ईधरस्यैवभावप्रसङ्गः । तत्र क्वचित् करारिण्यापारेण कारकप्रयोग्यत्वमाप्तम्-यथा पुनःकारण कदाचित्कारणप्रयोग्यत्वम्, अतः पाण्ड्यापारेण-यथा सामिनः कर्मकादिप्रयोग्यत्वमाप्तम्, अन्यथा प्रपन्नप्राप्ते-यथा ज्ञापकः हास्यीतावकाशेकपक्षमाप्तम्, किञ्चित् विज्ञा-प्र-प्रसाधित-ईधरेन तज्जनादि-कारारिण्यापारेण, सर्वथा हास्यीतावकाश एव कर्तव्यम् इत्यतः न चैतीश्वराधिकारो
- ११ तज्जनादि कर्तव्यमात्राद निरर्थके इति न तत्र कर्तव्यमनुपपत्तयमिति प्रसङ्गः । अथ तत्र ज्ञानकर्तव्यमनुपपत्तये तदा हास्यीतावकाशः कर्तव्यमात्रादोऽनुपपत्तय इति प्रसङ्गविपर्ययः । न च कारकविशिष्टावकाशात् तत्र कर्तव्यम्-येन प्रसङ्ग-निरर्थक्ययोगोऽतिप्रसङ्गः इत्यतः पुनःकारण-मूलकारिकावकाशविशिष्टावकाशे हास्यीतावकाशाभावे सहास्यीतावकाशकर्तव्यत्वमाप्तम्-प्रसङ्ग-न च कारकविशिष्टावकाशाभावेऽपि तज्जनादे प्रपन्नप्राप्ते सति तद्विषयकत्वप्रसङ्गः ।
- १२ तज्जनादि-प्रपन्नप्राप्तेन विपत्तयाराधिकार्यकर्तव्यम् तदपि न ज्ञानमात्रविषयतया किन्तु हास्यीतावकाश-विशिष्टावकाश-प्रपन्नप्राप्तेऽनुपपत्तयः ।

अथ न विपत्तयाराधिकार्यकर्तव्यमात्रादोऽनुपपत्तयः सपत्तेन तदुत्पत्तिव्यापारः प्रपत्त्या प्रपत्ते रित्युत्पत्ते केन विवृतावकाशात् न च प्रपत्तिर्न ज्ञानम् । तदुत्पत्तौ-

ज्ञानादनुपपत्तौ कश्चिन् तदुत्पत्तिव्यापारः ।

- १५ अथ तज्जनादि कर्तव्यमात्राद निरर्थके इति न तत्र कर्तव्यमनुपपत्तयमिति प्रसङ्गः । अथ तत्र ज्ञानकर्तव्यमनुपपत्तये तदा हास्यीतावकाशः कर्तव्यमात्रादोऽनुपपत्तय इति प्रसङ्गविपर्ययः । न च कारकविशिष्टावकाशात् तत्र कर्तव्यम्-येन प्रसङ्ग-निरर्थक्ययोगोऽतिप्रसङ्गः इत्यतः पुनःकारण-मूलकारिकावकाशविशिष्टावकाशे हास्यीतावकाशाभावे सहास्यीतावकाशकर्तव्यत्वमाप्तम्-प्रसङ्ग-न च कारकविशिष्टावकाशाभावेऽपि तज्जनादे प्रपन्नप्राप्ते सति तद्विषयकत्वप्रसङ्गः ।
- १६ तज्जनादि कर्तव्यमात्राद निरर्थके इति न तत्र कर्तव्यमनुपपत्तयमिति प्रसङ्गः । अथ तत्र ज्ञानकर्तव्यमनुपपत्तये तदा हास्यीतावकाशः कर्तव्यमात्रादोऽनुपपत्तय इति प्रसङ्गविपर्ययः । न च कारकविशिष्टावकाशात् तत्र कर्तव्यम्-येन प्रसङ्ग-निरर्थक्ययोगोऽतिप्रसङ्गः इत्यतः पुनःकारण-मूलकारिकावकाशविशिष्टावकाशे हास्यीतावकाशाभावे सहास्यीतावकाशकर्तव्यत्वमाप्तम्-प्रसङ्ग-न च कारकविशिष्टावकाशाभावेऽपि तज्जनादे प्रपन्नप्राप्ते सति तद्विषयकत्वप्रसङ्गः ।

अथ तज्जनादि कर्तव्यमात्राद निरर्थके इति न तत्र कर्तव्यमनुपपत्तयमिति प्रसङ्गः । अथ तत्र ज्ञानकर्तव्यमनुपपत्तये तदा हास्यीतावकाशः कर्तव्यमात्रादोऽनुपपत्तय इति प्रसङ्गविपर्ययः । न च कारकविशिष्टावकाशात् तत्र कर्तव्यम्-येन प्रसङ्ग-निरर्थक्ययोगोऽतिप्रसङ्गः इत्यतः पुनःकारण-मूलकारिकावकाशविशिष्टावकाशे हास्यीतावकाशाभावे सहास्यीतावकाशकर्तव्यत्वमाप्तम्-प्रसङ्ग-न च कारकविशिष्टावकाशाभावेऽपि तज्जनादे प्रपन्नप्राप्ते सति तद्विषयकत्वप्रसङ्गः ।

पादोपपदाभेदत्वक्षणसर्वव्यतिरिक्तः । यद्योक्तम् 'क्षेत्रज्ञानां नियतार्थविषयग्रहणं सर्वविद्विषयित्वानाम्, यथा प्रतिनियतशब्दादिविषयग्रहणानामनियतविषयसर्वविद्विषयित्वानां जीवच्छरीरे' इत्यादि, तत्त्वसङ्गतम्, यतः शब्दादिविषयग्रहणानामिति दृष्टान्तत्वेनोपन्यासो यदीन्द्रियाणां तदा तेषां कारणत्वाद् वेदनलक्षणक्रियाऽनाभयत्वात् कथं नियतशब्दादिविषयग्रहणम् ? अथ ग्रहणाधारत्वेन न तेषां नियतशब्दादिविषयग्रहणं किन्तु कारणत्वेन, नन्वेवं क्षेत्रज्ञानामपि विषयग्रहणं कारणत्वात् न कर्तव्यमिति ध्यादि कुलालकर्तृकं तत्कारणशक्तिपरिज्ञानेन न सिद्धमिति कुतस्तद्दृष्टान्तात् क्षित्या-
वेज्ञानाधारकर्तृकत्वं सिद्धमुपगच्छति ? यदि पुनश्चानसमवायेन चक्षुःपदीनां नियतविषयाणां कर्त-
व्येऽन्यनियतविषयाऽप्येतोऽप्यग्रहणं विहितत्वमहीक्रियते तर्हि चेतनानामपि क्षेत्रज्ञानां नियतविषयाणां
यथा परोऽनियतविषयश्चेतनोऽधिष्ठाता तथा तस्याऽपि प्रतिनियतविषयत्वकल्पनायामपरोऽनियत-
विषयस्तदधिष्ठाताऽभ्युपगन्तव्यः, तस्याप्यपहस्यनवस्थाप्रसक्तिः । तथा, चेतनानामपि क्षेत्रज्ञानां
पदा चेतनोऽधिष्ठाताऽभ्युपगम्यते तदा 'अचेतनं चेतनाधिष्ठितं प्रयतते, अचेतनव्यात्, पास्यादिषु'
इति श्रवणोऽचेतनग्रहणं धर्मि-हेतुविशेषणं नोपादेयं स्यात्, व्यषष्टेयाभावात् ।

यत्पूर्वम् 'अथान्वयिष्ठा यदि तत्प्रमाणकं प्रमाणं किञ्चिदस्ति, तावत् यथाऽनुमानसिद्धयार्थं' इति, तद्व्यवहृतम्, एतः प्रमाणमन्तरेण हेत्यामानाद् एतेकस्य सिद्धिरन्युपगम्यते अपत्यापि तत्र एव सा किं ताभ्युपगम्यते? प्रमाणसिद्धयै तु तापतोऽपि नास्ति, अनिष्टा तत्प्रसाधकस्य प्रमाण-स्यामानायाऽऽमञ्जनाद् । यद्व्युक्तम् 'आगमोऽप्यस्ति यस्मिन् विद्यते' इत्यादि, तद्व्युक्तम् । आगमस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्यम्, तन्प्रामाण्यात् मतस्तरिमिद्वितीतरेन राधप्रमत्तः । नित्यम् त्यागमस्य प्रामाण्यं द्वेदोषैर्नामुपगमम्, ईश्वरकल्पनायै परंप्रसङ्गात् । नाप्येव ईश्वरकल्पनायां तन्निमित्तं, तत्रापि तात्पर्येन प्रामाण्यम्, ईश्वरताप्रययोगात् । अपरे ईश्वरप्रणीताऽपरागमकत्वेऽपि तदर्थं यथायमित्यनिष्ठामसक्तिः । तदेवं स्वरूपेऽपि आगमस्य प्रामाण्येऽपि न तत्र ईश्वरसिद्धिः । यत्पूर्वम् 'तस्य च वत्तामात्रेण व्यतिरिक्तप्रवृत्तानां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठापकता यथा इन्द्रादिहानीनामुपगमनाकाशप्रवृत्तानां सविप्रकाशाः' तद्व्युक्तम्, वत्तामात्रेण सविप्रकाशाभ्यापि इन्द्रादि-काशधिष्ठापकत्वाऽप्येवमात्-तदर्थमवयवाकाशादेरपि वत्तामात्रस्य सत्त्वात् तदधिष्ठापकता व्याप्तिर्यु सविप्रकाशास्य तद्विदिताशयस्याजनकात्वेन तदधिष्ठापकत्वम्, तद्येन क्षेत्रज्ञेऽपीश्वरस्य पतिव-द्व्यतेन तदा तेषां तत्त्वार्थताप्रसक्तिः । तथा च यथा क्षेत्रज्ञानामागम्येऽपि सिद्धेऽपि कार्यता मध्ये ईश्वर-कृतमव्याऽपि योगात् कार्यतेति तदधिष्ठापकोऽपरसत्त्वानांऽप्युपगमनस्य, तत्राप्यपर इन्द्रवत्त्वा । अथ तस्य कार्यत्वे सत्यप्यनधिष्ठितस्यैव स्वकार्ये प्रवृत्तिरिति जगदुपादानादेरपि तद्व्यतिरिक्तं प्रवृत्तिरिति व्यभिचारी अधिष्ठानत्वापकत्वेनोपगम्यमानत्वेनैव हेतुः ।

अपि च, राक्षसायेष तस्य तदधिष्ठापकत्वे गगनरोपे न सर्वज्ञायम् इति सर्वज्ञायगायत्र-
देतोऽन्विष्यत्पर्वसाधनात् विद्वन्व्यम् । न च सर्वविषयज्ञानमवाप्तात् तत्र तस्यैव सर्वज्ञत्वं नाऽऽ-
काशरिति बहुं पुनश्च, समवायस्य निविड्वन्वात् । सर्वज्ञेऽपि विस्मयापन्नत्वेनाकाशादायपि
भाष्यप्रस्तात् । न च समवायाविरोधेऽपि समवायिनोर्विरोध इति बहुं दाव्यम्, तद्विरोधकत्वा-
न्निवृत्त्यात् । निवृत्तेऽपि समवायस्यैव तदभावेऽप्यप्युपयोगेऽपि अतिव्याप्तिरिति चेत् । न च
समवायेष तस्य तदधिष्ठापकत्वे ज्ञानमात्रमप्युपयोगे, आत्मैव सर्वज्ञत्वात् सर्वज्ञात्वात्तद्विज्ञानम् ।
यत्पुनर्ब्रह्म ज्ञानस्य स्वविषयमद्वैतप्रकाशत्वं नाम स्वभावं, तस्याऽप्यप्यभावात् पुनर्ब्रह्मज्ञानात् १५
तत् तद्वैतम् । यद्योक्तम् यत् पुनर्ब्रह्मज्ञानात्तद्वैतम् न च रागादिमत्ताऽऽहृतं तत्र विषयज्ञानात्-
समवायम् इत्यदि, तद्वैतप्रस्तात् । यतो न ब्रह्मज्ञानात्तद्वैतम् ज्ञाने एवैव तिष्ठत्, तन्मिदो
ब्रह्मज्ञानात्तद्वैतम् ज्ञानस्यैव पुनरप्यपि निवृत्तान्नन्वृत्त्या कथं भुवनात् न संवृत्त्ये-देव सुखा-
दिमुल्लेखितमायनाः स्वप्ने भुक्तिः इत्युपपन्नम् शोभेत् । न च रागादेरात्मज्ञानात्तद्वैतम्
तिष्ठत्-देव तद्वैतमन्मात्रमन्मदोपशान्तिविषयं तत्र निवृत्तिमुपपद्येत् ।
रागादिसमवायविषयात्तद्वैतमन्मदोपशान्तिविषयं देतोऽन्विष्यत्पुनरप्यप्यभावात् पुनर्ब्रह्मज्ञानात् ।

शोभने । अथोभयतः स्वयंसा साधयेत् तदुक्तप्रकारेण प्रतिपद्यन्तिदेहं गुणान्तरागिकता, दशमस्य च साधनिकानेति । दोषस्तु पूर्वपक्षप्रस्यो निःसारतयोरिति । अत ईश्वरसाधकस्य तत्पितृत्यादिधर्माधकस्य च समानस्यासाधनं "देहा-धर्म-विषयान्दशैवरागुचः पुण्यविशेष ईश्वरः" [योगसू० पा० १, सू० २४] इत्यादि सर्वसमुक्ततया स्थितम् । अतो भयदेहगुणादिमपान् साधनप्रयोगैस्तरे जिनाः निव्याः । अतः सुखपस्थितमेतत् अभ्यजिनामा साधनमिति । ५

[illegible]

यथा "मुक्ताः सर्वत्र तिष्ठन्ति ध्योमयस्य तापपरित्यागः" [] इत्येतत्तु नैव यथा निरास्यते.
 चेन्नाह एतैः— "ठाणमणोयमसुहृदमुपगवाणं" अथ च स्वात्मनुपमसुखम्—प्रकरणेन अभुगतापूषा २५
 गतानाम्—उपगतानामिति व्याख्येयम् ।

अथवा "युजार्तानां नयानां विदोद्युजानामात्यन्तिकः क्षय आत्मनो गुणितः" []
 इति मतव्यपच्छेदार्थमाचार्येण "क्षणमणोषमसुहृदुद्युजगणानां" इति सूत्रमुपन्यस्तम् । अथ
 व्याख्येयः-मितिः स्थानं स्वरूपप्राप्तिस्तत् अनुपमगुणम् 'उप' इति शब्दकर्मक्षपागन्तव्यव्ययभागेन
 गतानां प्राप्तानाम्-दीर्घद्वयस्थावरमममयोपादेयभूतमनस्तत्प्राप्तव्यव्ययमात्मनः कथञ्चिदन्वयभूतं ३०
 स्वरूपं प्राप्तामिति व्याख्यम् ।

[आत्मपरिमाणवादः]

[पूर्वपक्षः—भात्मनो विभुत्यस्थापनम्]

अत्राहुर्धेयिकाः—सर्वमेतत्तनुपपत्तम्, आत्मनो विभूतेन निशिष्टस्यात्मनि निश्चितम्.
संभवात्, कर्मक्षये च क्षीराद्यभावे मुक्ततामनां राज्ञा तत्तेन निश्चितस्य वापि क्षीराद्यापेक्षोपपत्त-
संभवात्, नित्यं चानन्वयापेक्षितस्यानुपपत्तेर्नास्त्यत् ।

न चाग्रमनो विभुरयमसिद्धम्, अनुमानात् तत्तिरयः । तथाहि-पुद्गलपिकरणं द्वयं विभु,
नित्यमेव सत्त्वसादाशुपलभ्यमानगुणाधिष्ठानवत् । यद् यद् नित्यमेव सत्त्वसादाशुपलभ्यमानगुणाधि-
ष्ठानं तत् तद् विभु, यथा आकाशम्, तथा च पुद्गलपिकरणं द्वयम्, तस्माच्च विभु । { ग घ

१-तातो जिना 'अवधिल जिना: वा०, ३० जिना । २-दुसरेजिनि(व्यावर्ति)कश'मं वा०,

विशेषणानिर्दो हेतुः प्रसक्तः । साध्य-साधनधर्मैकतयाकानलक्षणः साधर्म्यदृष्ट्या, निमित्तसदृशसदृशगुणवत्त्वमानगुणाधिष्ठानत्वस्य साधनधर्मस्य, विमुखवत्त्वमानसाधनस्य तत्रानिर्दोः ।

अथ 'शाब्दाधिकरणं द्रव्यं विमु, नित्यत्वे गत्यमदागुणवत्त्वमानगुणाधिष्ठानत्वात्, जाग्रत्' इत्यनो हेतोस्तत्र विमुखस्य मिद्धेन साध्यविकृतो दृष्टान्तः । नापि साधनविकृतः, ५ असद्विप्रलक्षणादगुणाधिष्ठानत्वस्य तत्र मिद्धत्वात्—न च शब्दस्यासद्विप्रलक्षणात् गुणवत्त्वाऽसिद्धम्, धोत्रेणापारेणाप्यक्षयुर्दोः शब्दस्य परिरुद्धरूपतया प्रतिभासनात् निमित्तत्वान् द्रव्यकर्मण्ये सति भत्तासंबन्धितत्वात्, पृथिव्यादिवृत्तिबाधकप्रमाणसद्भावे सति गुणत्वाऽऽधिनतरे नाकाशाऽऽधितव्यसिद्धेः न साधनविकृततात्प्राकाशस्य । अक्षदेतत्, मिद्धे दृष्टान्तो विमुखे तद्विप्रलक्षणादाकाशस्य विमुखमिति, तस्मिन्नेष्ट्यान्वयो विमुखसिद्धिरिति तत्तदप्यदोषप्रसङ्गात् १० तात्प्राकाशस्य विमुखमिति द्विरिति साध्यविकृतता तदवस्थेय । एष शब्दस्य गुणवत्साधकमुमानं तत्र 'सत्तासंबन्धितत्वात्' इति हेतोः सत्तायाः तत्संबन्धितपदेनोः समवायस्य चामिद्धत्वाऽसिद्धता, 'प्रतिविध्यमानद्रव्यस्ये सति' इति विशेषणस्य चामिद्धता, शब्दस्य इत्येवम् ।

[प्रासङ्गिकं शब्दस्य द्रव्यात्मकत्वसाधनम्]

तथाहि-द्रव्यं शब्दः, क्रियावत्त्वात्, यद् यद् क्रियावत् तद् तद् द्रव्यम्, यथा शब्दः, १५ तथा च शब्दः, तस्माद् द्रव्यम् । निष्क्रियत्वे धोत्रेणाग्रहणप्रसङ्गः, तेनानिर्लक्ष्यत्वात् । तथापि ग्रहेणे धोत्रेणाप्राप्यकारित्वप्रसक्तिः । तथा च 'प्राप्यकारि चक्षुः, बाह्येन्द्रियत्वात्, त्वमिन्द्रियधर्म' इत्यस्य धोत्रेणानैकान्तिकत्वप्रसक्तिः । संबन्धरूपतया वा धोत्रे वा शब्देदेवं गत्वा शब्देनानिर्लक्ष्यत्वे, शब्दो वा धोत्रदेशमागत्य तेनानिर्लक्ष्यत्वेन? न तावत् प्रथमा पक्षः, स्वधर्माऽधर्मोनिर्लक्ष्यकर्मशक्त्यवच्छेदनमोदेशलक्षणधोत्रस्य शब्दोपपत्तिर्देशे निष्क्रियत्वेन तथा २० प्रतीत्यभावेन च गत्यसम्भवात् । गत्यभ्युपगमे वा विध्वंसितशब्दापान्तलवर्तिनामन्याय-शब्दानामपि ग्रहणप्रसङ्गः, संबन्धाविशेषात् । अनुवात-प्रतिवात-तिर्यग्वातेषु च प्रतिपरप्रति-पक्षीयप्रतिपक्षिभेदाभावप्रसङ्गश्च, धोत्रस्य गच्छतस्तत्त्वतोपकाराद्ययोगात् । नापि शब्दस्य धोत्रदेशागमनसम्भवात्, शुण्ठयेन तस्य निष्क्रियत्वोपगमात् आगमने वा सक्रियत्वाद् द्रव्यत्वमेव ।

अथापि स्यात् न आद्य पक्षाकाशतद्वेषुमुखसंयोगात् समवायऽसमवायि-निमित्तकारणा २५ दुर्ज्ञातः शब्दः धोत्रेणागतः संबन्धयते येनायं दोषः स्यात्, अपि तु जटतरुद्वयायेनापरापर-पक्षाकाश-शब्दादिलक्षणात् समवायऽसमवायि-निमित्तकारणादुपजातस्तेनानिर्लक्ष्यत्वं इति । नत्येवं थाणादयोऽपि पूर्वपूर्वसमानजातीयक्षणप्रभवा अग्रे एव लक्ष्येणानिर्लक्ष्यत्वं इति किं नाभ्युपगम्यते? तथा च क्रियायाः सर्वत्राभाव इति 'क्रियावद् द्रव्यम्' इति द्रव्यलक्षणं न क्वचिद् व्यतिष्ठेत् । अथ प्रत्यभिज्ञानाद् बाणादां नित्यवसिद्धेर्नयं कल्पना । नन्वेवं शब्देऽपि मा ३० भूदियम्, तत्राप्येकत्वप्राप्तिः प्रत्यभिज्ञानस्य 'देवदत्तोच्चारितं शब्दं शृणोमि' इत्येवमाकारेणोप-जायमानस्याऽप्रापितस्वरूपस्यानुभवात् । न च नूतनपुनरागतदेश-नयादित्येव सदशापरापरो-त्पत्तिनिवन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति यत्तु शङ्क्यम्, बाणादावपि तस्य तथान्याविशेषात् ।

अथ शब्दे बाधकसद्भावात् तथा तत्परिकल्पनम् न बाणादौ, विपर्ययात् । गन्तु न शब्दैकत्वविषयं प्रत्यक्षं तापदस्य बाधकम्, समानविषयत्वेन तस्य तद्बाधकत्वायोगात् । क्षणि- ३५ कत्वविषयं तु शब्देऽन्यत्र या विवाद्गोचरचारीति न तद्बाधकं युक्तम् । न चानुमानं प्रत्यभिज्ञान-बाधकम्, प्रत्यभिज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । तदेव शानुमानेनैकशालाप्रभवत्वादिबाध-कमुपलब्धम्, न पुनरनुमानं तस्य । अथ शब्दैकत्वप्राहकप्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षस्य तदाभासत्वादानुमानं स्थिरचन्द्राऽर्कदिमाहकस्येव देशान्तरप्राप्तिलिङ्गजनितानुमानस्य बाधकं भविष्यति, कथं पुनरस्य प्रत्यक्षानागत्यम्? अनुमानेन बाधनादिति चेत्, लवेनाप्यनुमानस्य बाधनादानुमानामागतं ४० किं न स्यात्? अथानुमानप्रापितविरुद्धत्वाद् नैतदानुमानबाधकम् । अनुमानमप्येवमद्वाधितविषयत्वाद् नास्य बाधकमिति प्रसक्तम् । अथ साक्षात्तानामाविर्ज्ञानविनाशानुमानमेतद्वाच्यम् एतदा-

- इयत्तानवधारणात्, न हि अयं 'महान् शब्दः' इत्ययम्यन् 'इयान्' इत्यध्यायनि यथा प्रव्याप्त्यसि
 यदराऽऽमलक-विस्वादीनि इति यत्कं शक्यम्, यतो वक्ष्यमत्र का पुनरियं शब्दस्य मन्द-
 तीमता या? अथान्तरजातिविशेषः, कथम्? गुणवृत्तिन्यात् शब्दत्वयत् । एतदेवोक्तं मन्त्र-
 परमर्षिणीतृप्येन "गुणे भावाद् गुणत्वमुक्तम्" [विशेषिक० अ० १, आ० २, सू० १३]
 ५ अस्यायमर्थः—'यो यो गुणे वर्तते स स जातिविशेषः यथा गुणत्वमिति, अमन्त्रेण; यतः क्व
 शब्दस्य गुणत्वसिद्धिर्येन तत्र वर्तमानत्याजातिविशेषत्वं मन्दत्वादेः । अत्रयथावदिति चेत्, अपि
 कथम्? अल्प-महत्त्वपरिमाणाऽसंबन्धात्, सोऽपि गुणत्वात् । ननु तदेव पूर्वोक्तं चक्रकमेतत् ।
 न गुणत्वात् तस्याल्प-महत्त्वपरिमाणानसंबन्धं श्रमः—येनायं दोषः श्यान्—अपि तु द्रव्यान्तरवदिव-
 चानवधारणादिति चेत्, न; याथोरियत्तानवधारणेऽप्यल्प-महत्त्वपरिमाणसंबन्धसंभवाद्नेकमेतत्,
 १० न हि विस्व-यदरादेरियं याथोरियत्ताऽऽवधार्यते । याथोप्यत्यन्तत्वात् इयत्ता नत्यपि नावधार्यते,
 न शब्दस्य विपर्ययात्, न उक्तमत्र 'स्वार्थविशेषस्य चायुत्पात्, तस्य च प्रत्यक्षत्वात्' इति । इत्यु-
 च्येयं यदि परिमाणादस्या कथमन्यस्यानवधारणेऽन्यस्याभावाः? न हि घटानवधारणे पटामात्रे
 युक्तः । परिमाणं चेत् तर्हि 'इयत्तानवधारणान् परिमाणं नास्ति' इति किमुक्तम्? परिमाणं नास्ति
 परिमाणानवधारणात् । तस्मिन्नल्प-महत्त्वपरिमाणानवधारणे कथं न तदवधारणम् ब्रित्वावाक्ये
 १५ तत्प्रसङ्गात् । मन्द-तीमामिसंबन्धादल्प-महत्त्वप्रत्ययसंबन्धे मन्दत्वादिनि गङ्गानदीरे 'अल्पमेतत्'
 इति प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्, तीमवादिगिरिसरिणीरे 'महत्' इति च प्रतीतिप्रसङ्गः; न वैयम्, तस्मात्
 मन्द-तीमतानिधनोऽयं प्रत्ययः अपि त्यक्त-महत्त्वपरिमाणनिमित्तः । अन्यथा घटादाक्ये
 तन्निधनघनो न स्यात् । घटादीनां ब्रह्मत्वेन तन्निधनत्वे परिमाणसंभवात् तत्प्रत्ययस्य शब्दत्वादि
 तथाविधत्वेन च तथाविधोऽस्तु, विशेषाभावात् । कारणगतस्याल्प-महत्त्वपरिमाणस्य शब्दे
 २० उपचारात् तथा संप्रत्यय इत्यपि घटदयमावितम्, घटादायपि तथा प्रसङ्गान् । अपरे मन्त्रे—
 'यथा अभ्यज्यस्य पुष्टये उपचारात् 'पुष्टयो याति' इति प्रत्ययस्तथा व्यक्तगतस्याल्प-महत्त्वादेः
 शब्दे उपचारात् 'शब्दोऽस्यो महान्' इति च व्यपदेशः, तदप्यस्यारम्भः, शब्दामिच्छेत्तरीकषेयत्व-
 निराकरणे प्रतिपिद्धत्वात् । ततो घटादाविधाय-महत्त्वपरिमाणसंबन्धः पारमार्थिकः शब्दे इति
 सिद्धं गुणवत्त्वम् ।

- २५ संयोगाध्वयत्वाच्च, तदपि चायुनाऽभिधातद्वर्तनात्—संपुक्ता एव हि पांश्चादयो चायुनाऽभ्येन
 याऽमिह्यमाना दृष्टाः, तेन च तदभिधातः पांश्चादिष्वेव देवदत्तं प्रत्यागच्छतः प्रतिक्लृप्तं
 चायुना प्रतिनियतनात्, तदप्यन्यदिगपस्थितेन ध्वयणात् । ननु गन्धादयो देवदत्तं प्रत्यागच्छन्त-
 स्तेन नियतंते, न च तेषां तेन संयोगः निर्गुणत्वात् गुणत्वेन, न; तद्वतो द्रव्यस्य तेन नियतंत्वं,
 कैवलानां तेषामागमन-प्रतिनियतनाऽसंभवात् निष्क्रियत्वेनोपगमात् । कैवल्यगमन-प्रतिनिध-
 ३० र्त्वंसंभवे या द्रव्याधितयमेतेषां गुणलक्षणं व्याहृयेत् । न चात्रापि तेनो निरर्तनम्, आकाश-
 श्यामूर्तत्व-सर्पगतत्वेन तदसंभवात् अन्यस्य चानभ्युपगमात् । तस्माच्छब्द एव तेन संयुग्म-
 खाक्षदिलभ्युपेयम् । गुणत्वेन चासंयोगे चक्रकमुक्तम् । न चासंयुक्तस्य तेन नियतंत्वं, सर्वस्य
 नियतंत्वंप्रसङ्गात् । प्रतिक्षणं शब्दाच्छब्दोत्पत्तिः पूर्वमेव निरस्ता ।

- एकादिसंख्यासंबन्धितयाश्च गुणवत्त्वम्, तदपि 'एकः शब्दः द्वौ शब्दौ बहवः शब्दाः' इति
 ३५ प्रत्ययवर्तनात् । न चाधारसंख्यायास्त्रोपचारात् तथा व्यपदेश इति यत्कं युक्तम्, आकाशस्या-
 चारस्याभ्युपगमात् तस्य वैकल्यान् 'एकः शब्दः' इति सर्वदा प्रत्ययमनङ्गान् । कारणमात्रस्य
 संख्यापचारे 'बहवः' इति प्रत्ययः स्यात्, तस्य बहुत्वम् । विषयसंख्यापचारे 'गणनाऽऽकाश-
 द्रोम' शब्दा बहुवचनपदेनाभाजो न द्युग, गणनादिलक्षणस्य विषयसंख्यायात्, कणादिलक्षणस्य
 विषयस्य बहुत्वात् 'एको मोक्षदः' इति स्वप्नेऽपि प्रत्ययः व्यपदेशो वा न स्यात् । यथाऽतिरिक्तं
 ४० संख्यापचारे इति शालज्जितम्, स्वयं संख्यायस्यैवाधिनोत्पात् । अत्रापि गुणत्वं विदप्यत इति

एनेन यत्कृतं पण- "अहमेवायम्कार्मन्नाह्वयमाणोऽहंनेन मुक्त्वमुक्तो" तत्क्रियाहेतुः" [] इति तत्रिरस्मन्, सर्वत्र कार्यकारणमात्रेऽप्यव्याप्य अहमेव कारणं स्यात्, यस्य शरीरं मुखं दुःखं शोणादयनि तदहमेव तत्र हेतुमिति सम्काययप्रियासंयोगादयः। अपि च, तदहमेव कार्यं तज्जेतुम्यम्? तस्य भावे ॥ १५ ॥ चादिति चेत्, किं पुनरहमेवकार्मन्नाह्वयमाण एव तत्क्रिया दृष्टा येनैवं तत्र कारणत्वात् ततो न दृष्टानुसारेण तत्रमहमेवकार्मन्नाह्वयमाणं तं प्रति तत्क्रियाहेतुम्यम्। प्रयव-

- अथ सर्वत्राहमेव वृत्तिस्तर्हि सर्वत्रव्यक्रियाहेतुम्यम्। यदहमेव दृश्यमुक्तादयनि तत् क्रियामुपरचयतीत्यभ्युपगमे शरीरारम्भकेषु परमाणुषु ततः क्रिया न स्यादित्युक्तम्। न च १० मध्यदृष्टस्य सिद्धमिति 'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः। अथ 'अहमेव गुणः, प्रतिपि' न द्रव्यमहमेव, एकद्रव्यत्वात्, रूपादियत्' न च प्रतिपिच्यमानद्रव्यमसिद्धम्। तथा सत्तासंयन्धारयस्य चेति। यदपि तद्व्यवसायधनमुक्तम् 'देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्तः पम्बादयो देव विशेषगुणाहृष्टाः, तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वात्, प्रासादिवत्' इति, तद्व्ययुक्तम्; यतो यथा तस्मिन् १५ गुणेन प्रयत्नात्वेन समाहृष्टत्वं प्रत्युपसर्पन्तो प्रासादयः समुपलभ्यन्ते तथा नयनाज्जनादिसिद्धिर्वापि समाहृष्टाः स्यादयत्नं प्रत्युपसर्पन्तः समुपलभ्यन्ते एव, ततः 'किं प्रयत्नमप्यत्र केनचिदाहृष्टाः पम्बादयः, जन नयनाज्जनादिसिद्धमपि' इति संदेहः, शक्यते हेतुमनुमानमात्रेण परेणापि- 'नयनाज्जनादिसिद्धमपि विद्यादोषोच्चारिणः पम्बादयः समाहृष्टाः देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्तं तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वात्, स्यादित्यत्'। अथ तदभावेऽपि प्रयत्नादपि तदहमेवकार्मन्नाह्वयमाणं प्रयत्नसिद्धमपि हेतुः सद्भावादव्यभिचारः, अन्यत्राप्यज्जनादिसिद्धमपि अनुमानमात्रेण सद्भावेनाभ्युपगम्यमानम्। तत्र प्रयत्नसामर्थ्यादस्य वैकल्येऽप्यप्राप्यज्जनादिसामर्थ्याद् वैकल्यं समानं अथाज्जनादेरेव तज्जेतुम्ये सर्वस्य तद्वत्तः स्यादाकारणप्रसक्तिः, न आज्जनादी सत्यव्यभिचारे तद्वत् २५ नादिमात्रम्' इति। तदेतत् प्रयत्नकारणेऽपि समानम्; तद् हि सर्वं प्रयत्नवन्तं प्रति प्रासाद उपसर्पन्ति, तदपहारादिशक्तीनाम्। ततोऽप्राप्यम्यत् कारणमनुमीयताम् अप्यथा न गृह्णन्तेऽपि अवशिष्टम्। ततः प्रयत्नवदज्जनादेरेपि तं प्रति तदाकारणहेतुगुणत्वं कथं न संदेहः? अज्जनानां रूपादाकारणं प्रत्यकारणत्वे गन्धादियत् तदर्थिनां न तदुपादानम्। न च दृष्टमामर्थ्यस्याप्यज्जनादेः कारणस्य निपरिहारेणान्यकारणव्यकरणे भवतोऽनवस्थानुक्तिः। अथाज्जनादिकमहमेवकार्मन्नाह्वयमाणं ३० तत्कारणं न केवलमिति। नन्वेवं सिद्धमहमेवकार्मन्नाह्वयमाणं तत्र कारणम्यम्, ततः संदेह एव 'किं प्रासादिवत् प्रयत्नसिद्धमपि स्यादृष्टाः पम्बादयः, किं वा रूपादिवदज्जनादिसिद्धमपि तत्संयुक्तेन द्रव्येण' इति संदिग्धं 'गुणत्वात्' इत्येतत् साधनम्। सपरिहारेणान्यप्रदेशमन्तरेण प्राप्तादाकारणहेतुः प्रयत्नस्यापि देवदत्तविशेषगुणस्य परं प्रत्युपसर्पणवत् साध्यविकलता चात्र दृष्टान्तम्।
- यद्य 'यत् देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्ति' इत्युक्तं तत्र कः पुनरतो देवदत्तसद्व्याप्यः? यदि शरीरम्, ३५ तदा शरीरं प्रत्युपसर्पणवत् शरीरगुणाहृष्टाः पम्बादय इत्यात्मविशेषगुणाहृष्टत्वे साध्ये शरीरगुणाहृष्टस्य साधनाद् सिद्धो हेतुः। अथाप्या, तस्य समाह्वयमाणवत्तदर्थे-कालाद्यां तदाऽपि संस्रष्टा न तं प्रति कस्यचिदुपसर्पणम्, अन्यदेशं प्राप्यन्यदेशतोऽप्युपसर्पणदर्शनात् अन्यत्रापि प्रत्युपसर्पणवत् स, यथादुर्ग प्रत्युपसर्पणवत्तत्परिणामप्राप्तोर्वाजादेः। न चैतदुभयं नित्यव्यापिवा ४० 'देवदत्तगुणाहृष्टा' इति साध्यधर्मः, 'देवदत्तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वात्' इति साधनधर्मः, परस्य सर्वे 'विरचितमेव। न च शरीरसंयुक्त आत्मा न, तस्यापि नित्यव्यापित्वेन तत्र सप्रधानेनान्यात्-

यात् । न हि घटयुक्तमाकाशं मेघादी न सचिदितम् । अथ शरीरसंयुक्तः आत्मप्रदेशो देवदत्ताः, स बालनिकाः, परमाधिको वा ? कात्पनिकत्वे 'कात्पनिकान्मप्रदेशगुणादृष्टाः पञ्चादयः, तथाभूताः' मप्रदेशं प्रापुपसर्पणवत्यात्' इति तद्वृणानामपि कात्पनिकत्वं साधयेत् । तथा च गीतगोपे तद्वृणानां प्रत्यभाषोऽपि न परमार्थिकः भ्याम् । न हि कश्चिन्मय पायकस्य कृपात्पः । तत्कार्यं वा दाहादिकं परमार्थिकं इष्टम् । परमार्थिकत्वेदामप्रदेशान्, तेऽपि यदि ततोऽभिप्रायस्वरूपेण ने ५ इति न पूर्वोक्तदोषपरिहारः । मित्राभ्ये तदिदं तद्विशेषगुणादृष्टाः पञ्चादय इति तेषामेवात्मन्यप्र- एकिरित्यन्यात्मपरिकल्पना व्यथा । तेनैव न द्वापान्तरपनिर्मिर्गुणादिभिः संयोग इति 'अदृष्टं व्याप्यसंयुक्तेऽन्यत्र विद्याहेतुः' इति व्याहृतम् । सर्वोमे वा आत्मयम् इत्यनिवृत्तौ व्याधानः । अथ तेषामप्यपरे शरीरसंयुक्ताः प्रदेसाः देवदत्तादृष्टादृष्टाः, तथाप्यनन्तरूपणमनपरावाकारि । अथा- स्मानमन्तरेण कस्य ते प्रदेसाः स्फुरिति तत्र्यदेवपर आग्नेयगुणपमनीयम् । तन्वर्धान् (भूतान्ये १० आत्मनः कथं 'तस्य ते' इति व्यपदेशाः ? अथ तेषु तस्य धर्मानान् तथा व्यपदेशाः, न सदेवम् । तथाऽभ्युपगमेऽययविपक्षभाविदृष्टणावकाशान् । यथा च तेषां सद्रूपणतयं तथा प्रतिपादिनेम् प्रतिपादयिष्यते चेत्यालां तावत् । तत्र परस्य देवदत्तादृष्टादृष्टाः कश्चिद्वृत्तिर्यं प्रापुपसर्पणवत्याः पञ्चादयः स्वक्रियाहेतोरुपण्यं साधयेयुः । अतो नैतदपि साधनमात्मनो विभुष्यप्रमापकम् ।

यदपि 'सर्वगत आत्मा, सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वान्, आकाशात्पम्' इति साधनम्, तदप्य- १५ घातः यतो यदि 'हृशरीरे सर्वत्रोपलभ्यमानगुणायात्' इति हेतुत्वया सति तत्रैव तत्तत्सर्व सर्वगतत्वसिद्धिर्दिष्टो हेत्वाभासः । अथ हृशरीरवत् परशरीरे अन्यत्र दोषलभ्यमानगुणत्वं हेतु- स्नादृष्टादृष्टा, तथोपलभ्यमानायात्—न हि बुद्ध्यादयस्तद्गुणास्तपोपलभ्यन्ते, अन्यथा सर्वसर्वसता- प्रसङ्गः । अर्थकनगरे उपलब्धा बुद्ध्यादयो नगरान्तरेऽप्युपलभ्यन्ते, मनुष्यजन्मपञ्चान्तरेऽपीति कथं न सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वम् ? नः यापोरपि स्वांशविशेषगुण एकत्रैकद्वोपलब्धोऽन्यत्रान्य- २० दोषलभ्यमानत्वस्यापि सर्वगतत्वं प्रसाधयेत्, अन्यथा नैवेव हेतोरर्थमिधाराः । अथ तांस्तान् देशान् क्रमेण गतस्य तस्य तर्जण उपलभ्यते, आत्मनोऽपि तथैव तद्वृणस्योपलब्धः इति समानं पदयामः । न च तद्वत् तस्यापि सक्रियत्वप्रसक्तेरयुक्तमेवं कल्पनमिति वाच्यम्, इत्युच्यते ।

अथ लोहयत् ततो मूर्तत्वप्रसङ्गस्य दोषः । ननु केयं मूर्तिः ? असर्वगतद्रव्यपरिमाणं सेति चेत् नायं दोषः, असर्वगतात्मपादिनोऽनीष्टत्वात् । रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्यं सेति चेत्, न २५ तादृशीं मूर्तिमात्मनः सक्रियत्वं साधयति, व्याप्त्यभावात् । कृपादिमन्मूर्त्यभावे सक्रियत्वात् । 'यो या सक्रियः न कृपादिमन्मूर्तिमान्, यथा शरः, तथा चात्मा, तस्माद् कृपादिमन्मूर्तिमान्' इति कथं न व्यातिशयः ? अन्यदेतत् । मनसाऽपि व्यभिचारान् । न च तस्यापि पक्षीकर- पम्, 'कृपादिविशेषगुणानधिकरणं सद् मनोऽर्थं प्रकाशयति, शरीराद्यधोन्तरतये सति सर्वत्र ज्ञानकारणत्वात्, आत्मयत्' इत्यनुमानविरोधप्रसङ्गात् । न च सक्रियत्वं कृपादिमन्मूर्त्य- ३० मूर्तिरिति प्रसङ्गः यतः तत्तत्तद्विषयमानमात्मनि तथापि सति साधयेत् । न च तथाविधम् निरिहतेऽस्मत्पक्षे तद्दर्शनात् तिष्ठो विरोधः, एकदासाप्रमत्तस्यसाध्यन्धत्र पक्षेऽदर्शनाद् वि- रोधेतिद्विप्रसङ्गः । परं यथ व्यभिचारदर्शनात् सा तत्र नैति चेत्, नः सक्रियत्वस्यापि तथा व्यभिचार समानः, पर्यायः एवायमपि कृपादिमन्मूर्तिरिहते तद्दर्शनात् । अनेनैव तत्साधनाद् न व्यभिचार इत्येकज्ञानाप्रमत्तत्वात्तुमानेऽपि समानम् । प्रत्यक्षप्रापितकर्मनिर्देशान्- ३५ त्तस्ययुक्तत्वेन कालात्यपापदिष्ट्यमुभयत्र तुल्यम् । तत्र सक्रियत्वमात्मनो कृपादिमन्मूर्तिरित्यं साधय- तीति व्ययस्थितम् ।

अथ सक्रियत्वे तस्यानित्यत्वम् । तथाहि—'यत् सक्रियं तत् अनित्यम्, यथा लोहादि, तथा चात्मा, तस्मादनित्यः' इति, एतदपि न सम्यग्, परमाणुभिरनैकान्तिकत्वात् । कथाश्चिदित्यन्वये-

१ पु० १४४ पं० ४१ । २ पु० १४२ पं० १५ । ३ प्र० पु० पं० २ । ४ पु० १०२ पं० ११ ।
५-भावेऽपि न भो०, शं० । ६-तः तद्विषय-आ०, वि०, हा० । ७-रहितान्ध-आ०, वि०, हा०, यो०, अ० ।
८-न्यथा प-भो०, भो० । ९-सुखाप-वि० । १०-धराक्रिय-क०, बा० निज ।
स० त० ११

एवात् सिद्धसाधनं च । मर्यामनाऽनित्यस्य लोकादव्यसिद्धत्वात् साध्यधिक्यता दृष्टान्तम् ।
तत्र सर्वश्रोतृलभ्यमानगुणत्वमात्मनः सिद्धम् ।

अपरे सर्वश्रोतृलभ्यमानगुणत्वमात्मनोऽतोऽनुमानात् साधयन्ति—“देवदत्तोपकरणभूतानि
मणि-मुक्ताकलादीनि शीघ्रातत्संभूतानि देवदत्तगुणकृतानि, कार्यत्वे सति देवदत्तोपकारकत्वात्,
५ शकटादिषु । न च तद्देशोऽसिद्धिता एव तद्विषयान् व्युत्पादयितुं समयाः, न हि पददेशो-
सिद्धिधानयन्तस्तन्तु-तुरि-कुचिन्दादयः पटमुत्पादयितुं शक्ताः । आत्मगुणानां च तद्देशमभिव्याप्तं
न तद्विषयसिद्धिमन्तरेण संभवि, अगुणत्वप्राप्तं, तत्सत्यापि तद्देशव्यम्” [१] अत्रदेवदत्तः
तत्कार्यत्वेऽपि तेषां न ‘अवश्यतया कार्यदेशसिद्धिप्रसङ्गं निमित्तकारणम्’ इति नियम उपलब्धि-
गोचरः, अन्यदेशस्यापि व्यापारोदरस्य स्थितविषयपनयनकार्यकर्तृत्वस्योपलब्धिप्रविषयत्वात् । तस्मा-
१० तोऽपि सर्वश्रोतृलभ्यमानगुणत्वसिद्धिरित्यसिद्धो हेतुः ।

एतेन ‘विमुक्त्याद् महाभाकाशः तथा चात्मा’ इति निरस्य, विमुक्त्यात्मात्मनोऽपि न तथाहि-
सर्वमूर्त्तियुगपत्संयोगो विमुक्त्यम् । न च सर्वमूर्त्तिसंयोगपक्षसंयोगस्य सिद्धिः । अयं कश्चिद्वृत्ति-
विशेषगुणाधारत्वात् तस्य सर्वमूर्त्तियुगपत्संयोग आकाशस्य सिद्धिः, असदेतत् । एकदेशवृत्ति-
विशेषगुणाधिष्ठानत्वस्य साधनस्य सर्वमूर्त्तिसंयोगाधारत्वस्य च साध्यस्याकाशोऽप्यसिद्धेदमप-
१५ यिकलो दृष्टान्तः । न चातमदृष्टान्तादाकाशो साध्य-साधनोभयधर्मसम्बन्धित्वं सिद्धमिति शक्यं
यक्नुम्, इतरेतराभ्युपपन्नसङ्गात् ।

यदपि ‘विमुक्तात्मा, अनुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात्, यद् यद् अनुपरिमाणा-
नधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यं तत् तद् विमु, यथाऽऽकाशम्, तथा चात्मा, तस्माद् विमुः’ इति,
तदप्यसारम् । तन्नित्यत्वासिद्धेहेतोरसिद्धत्वात्, अनुपरिमाणानधिकरणत्वस्य च विशेषणस्यात्मनो
२० द्रव्यत्वासिद्धेरसिद्धिः, तदसिद्धिश्च इतरेतराभ्युपपन्नसङ्गेः । तथाहि—अनुपरिमाणान्यगुणस्य गुणत्वे
सिद्धेऽनाधारस्य तस्यासम्भवादात्मनो गुणपक्षेन द्रव्यत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तदाधितत्वेनाणु-
परिमाणान्यगुणस्य गुणत्वसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराभ्युपपन्नम् । न चाकाशस्याप्यनुपरिमाणानधि-
करणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वं विमुक्त्यं च सिद्धमिति साध्य-साधनविकलो दृष्टान्तः । न चातमदृष्टान्त-
यत्वात् तस्य तदुभयधर्मयोगित्वं सिद्धमिति यत्तु युक्तम्, अत्रापीतरेतराभ्युपपन्नसङ्गस्य
२५ व्यक्तत्वात् । अपि च, अनुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वं च भविष्यत्वविमुक्त्यं च, विपक्षे
हेतोर्नाधिकप्रमाणासत्त्वेन ततो व्यावृत्तसिद्धेः सन्दिग्धानैकान्तिक्यं हेतुः । न च विपक्षे हेतोर्दर्शनं
पाथक्यं प्रमाणम्, सर्वाऽऽत्मसम्बन्धिनस्तस्यासिद्धाऽनैकान्तिकत्वप्रतिपादनात् ।

अपि च, आत्मनः स्वदेहमात्रव्यापकत्वेन सुख-दुःखादिपर्यायाकान्तस्य स्वसंवेदनाभ्यु-
त्तिद्वत्वात् तद्विमुक्त्यसाधकस्य हेतोर्भ्युपपन्नपक्षानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्ट्यम् ।
३० अन्यस्य च ‘अहम्’ इत्याप्यसिद्धस्य प्रमाणाविषयत्वेनाऽसत्त्वादाध्याससिद्धो हेतुरिति । अनया
दिशाऽप्येऽपि तद्विमुक्त्यसाधनायोपन्यस्यमाना हेतवो निराकर्तव्याः, अस्य निराकरणप्रकारस्य
सर्वेषु तत्साधकहेतुषु समानत्वात् । तस्मात्तस्मात् कुतश्चिद्विमुक्तसिद्धिः ।

अथापि स्यात् यथासाकं तद्विमुक्त्यसाधकं प्रमाणं न सम्भवति तथा भवतामपि तद्विमुक्त्य-
साधकप्रमाणाभावे इति नानुपममुल्लेखनोपगतिरितेषां सिद्धेति तदवश्यं चोपम्, न हि परपक्षे
३५ दोषोद्गाहनमात्रतः स्वपक्षाः सिद्धिमुपगच्छन्ति अन्यत्र स्वपक्षसाधकत्वलक्षणपरप्रयुक्तहेतुविरु-
द्धोद्गाहनात्, न चासौ भयता प्रदर्शितेति, न सम्भवेतत्, तदभावात्सिद्धेः । तथाहि—‘देवदत्तात्मा
देवदत्तशरीरमात्रव्यापकः, तत्रैव व्याप्तोपलभ्यमानगुणत्वात्, यो यत्रैव व्याप्तोपलभ्यमानगुणः
तस्मात्त्रव्यापकः, यथा देवदत्तस्य गृहे एव व्याप्तोपलभ्यमानमात्वरथादिगुणः प्रदीपः,
देवदत्तशरीर एव व्याप्तोपलभ्यमानगुणलक्षात्मा’ इति । तदात्मनो हि ज्ञानादयो गुणान्ते च
४० तद्देह एव व्याप्तोपलभ्यन्ते, न परदेहे, नाप्यन्तराले ।

अत्र केचिदेतोरसिद्धतामुद्गाहयन्तः—‘शरीरातरेऽपि तद्विज्ञानाभ्युपगतिरिति तद्विज्ञानोपलभ्यन्ते
इत्यभिदधति । तथाहि—‘देवदत्ताह्वाहं देवदत्तगुणपूर्वकम्, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्,

कर्तृपूर्वकत्वेन प्राक् प्रसाधितत्वात् नात्र प्रयोगो व्याप्यसिद्धिः । अत एव स्नादिप्रवृत्तेरभिलाषः सिद्धिमाप्साद्यन् सङ्गलनाभानं गमयति तदपि स्मरणम्, तच्च सुखादिमाधनपदार्थदर्शनम् । 'कारणव्यतिरेकेण कार्यात्पक्षौ तस्य निर्हेतुकत्वप्रसक्तिः' इति अत्र विपर्ययवाचकः प्रमाणं व्याप्ति-
निश्चापकं प्रदर्शितम् । अपूर्वप्राणिप्रादुर्भावे च सर्वोऽप्ययं व्यवहारः प्रतिप्राणिप्रसिद्धः उन्मीदेत्,
(५) तज्जन्मनि सुखसाधनदर्शनादिरमायात्, न हि मानुषद्वय स्नानेः सुखसाधनत्वेन दर्शनं
यतः प्रत्यप्रजातस्य तत्र स्मरणादिव्यवहारः सम्भवेदिति पूर्वशरीरसम्बन्धोऽप्यान्मनः सिद्धः ।

न च मध्यावस्थायां सुखसाधनदर्शनादिक्रमेणोपजायमानोऽपि प्रवृत्त्यन्तो व्यवहारो जन्मा-
दायन्यथा कल्पयितुं शक्यः विजातीयादपि गोमयादेः कारणाच्छान्दकादः कार्यस्योत्पत्ति-
दर्शनादिति यत्कं शक्यम्, जलपाननिमित्तवृद्धिच्छेदादावप्यनलनिमित्तस्य सम्भाषनया तदर्थितम् ।
३० पावकादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गात् सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तः ।

अथ 'देहिनो देहाद् देहान्तरानुप्रवेशस्तदभिहापपूर्वकः, गृहाद् गृहान्तरानुप्रवेशानन्' इत्य-
तोऽन्यथासिद्धो हेतुरिति न द्रव्यविशेषं साधयति । तदुक्तं सांगतैः—

"दुःखे विपर्ययसमतिस्त्वृणा याऽवध्यकारणम् ।

जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति" []

१५ इति, असंवेतत् । इह जन्मनि प्राणिनां तदभिहापस्य परलोकेऽभावात् ततः स इति युक्तम् । नापि
मनुष्यजन्मा हीनशून्यादिगर्भसम्भयमभिलपति यत्तत्र तत्सम्भयः स्यात् । तदेवं धर्मोऽधर्मयो-
स्तदात्मगुणत्वनियेधात् तन्निषेधानुमानयाधितमेतत् 'पावकादूर्ध्वजलनादि वैद्यस्यगुणका-
रितम्' इति ।

यत् पुनरुक्तम् 'गुणवद् शुणी अप्यनुमानतस्तद्देहोऽस्तीत्यनुमानयाधितस्त्वदेहमात्रव्यापकात्म-
२० कर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनाधो हेतुः कालात्ययापदिष्टः' इति, तदपि निरस्तम् । तत्र तत्सङ्गावा-
सिद्धेः । यथान्यत् 'कार्यत्वे सति तदुपकारकात्वात्' इति, तत्र किं तद्गुणपूर्वकत्वाभावेऽपि
तदुपकारकत्वं दृष्टं येन 'कार्यत्वे सति' इति विशेषणमुपादीयेत सति सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणो-
पादानस्यार्थवत्त्वात् । कालेश्वरादां दृष्टमिति चेत्, न; कालेश्वरादिकमतद्गुणपूर्वकमपि यदि
तदुपकारकम्, कार्यमपि किञ्चिदन्यपूर्वकं तदुपकारकं स्यादिति सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वाद्-
२५ नैकान्तिको हेतुः । सर्वज्ञत्वाभावापघने भागादिव्यतिर्विशेषणस्यैव तस्याभिधाने को दोषः ।
व्यभिचारः कालेश्वरादिनेति चेत्, न; नित्यैकस्वभावात् कस्यचिदुपकाराभावात् । अपि च,
शत्रुशरीरसम्बन्धसामास्यस्तद्विषयस्योपकारको भवति सोऽपि तद्गुणनिमित्तः स्यात् । तदनुपगमे वा
तत्र कार्यत्वासम्भवेन सविशेषणस्य हेतोरवसनाद् भागासिद्धो हेतुः । अतद्गुणनिमित्तत्वे तस्यान्य-
व्यस्तद्गुणपूर्वकं तदुपकारकं तद्वदेव स्यादिति न तद्गुणसिद्धिः ।

३० यत् पुनः 'मासादिवत्' इति निदर्शनम्, तत्र यदि तदात्मगुणो धर्मो निर्हेतुः, साध्यवत्प्रसङ्गः ।
प्रयत्नघट्ट, न, तत्स्वरूपासिद्धेः—शरीराद्यवयवप्रविष्टानामात्मप्रदेशानां परिस्पन्दस्य चलन-
लक्षणक्रियारूपत्वात् गुणत्वम्, तत्त्वे वा गमनादेरपि तत्त्वात् न कर्मपदार्थसङ्गाधः कचिदपीति
न युक्तं 'क्रियावत्' इति द्रव्यलक्षणम् । निष्क्रियस्यात्मनो न स इति चेत्, कुतस्तस्य निष्क्रियत्वम् ।
अमूर्तत्वादिति चेत्, प्रत्यक्षनिराकृतमेतत्—प्रत्यक्षेण हि देहादेहान्तरं गच्छन्तमात्मानमनुमयति
३५ लोकः । तथा च व्यवहारः—'अहमद्य योजनमात्रं गतः' न च मनः शरीरं वा तद्व्यवहारेण विपर्य-
तस्याहं प्रत्ययायेद्यत्वात् । तदेवं परस्य साध्यविकलं निदर्शनमिति स्थितम् ।

तेन यदुक्तम् 'यस्मात् तदात्मनो गुणा अपि दूरदेशमादिनि तदङ्गनाङ्गे अन्तराले
षोपलभ्यन्ते तस्मात् सिद्धं तस्य सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वम्, अतः 'सर्वगत आत्मा, सर्वत्रोपल-
भ्यमानगुणत्वात् आकाशवत्' इत्यनुमानवाधिता तदात्मस्वशरीरमात्रप्रतिज्ञा' इति, तन्निर-
४० स्तम् । सर्वयोः सर्वगताग्रप्रसाधकहेतूनां पूर्वमेव निरस्तत्वात् । अतो न स्वदेहमात्रव्यापकात्म-
प्रसाधकहेतोर्पत्तिः । नाप्यनुमानेन तत्प्रसाधका । न च तदेहव्यापकत्वेनैषोपलभ्यमानगुणोऽपि

"अध्यासान् पद्यविज्ञानः कैयस्य सत्यमेव नरा ।
कैयसं काम्ये निविष्टे च प्रशुभिरिति चेन्न" ॥ [

तदुक्तम्—

“नित्य-वैसिष्टिके कुर्यान् प्रत्यक्षयजिहासया ।
मोक्षार्थं न प्रयत्नेन सत्र काम्य-विधिद्वयोः” ॥ [

अत्र एव विपर्ययप्रमाणसंसादिरमेव विरोधगुणोच्चेदमिति शङ्कामूलरूपमुत्तयमुपगतमे । तदत्राज्ञा-
प्राप्त्यादनिवृत्त्यर्थं पाठ्यम्, विरोधगुणोच्चेदस्य प्रशंसत्वात्, तदुपलक्षितात्मनश्च नित्यत्वादिति;
वाच्यं ननु ध्यानिवृत्त्यम् । न च शुद्धादिविनाशे शुक्तिस्तथाभावात्, तस्य तत्तादात्म्याभावात् ।

अथ मोक्षपन्थायां चित्तव्यवस्थानुच्छेदाय ह्यन्युक्त्यस्तत्र प्रयत्नन्त इत्यानन्दक्यात्मस्वरूपं यत्
मोक्षोऽन्युक्तवान्त्या । यथा तस्य चित्तव्यवस्थया नित्या यथा वर्तमानानन्दस्वभावाऽपि । न चागमनः १०
तत्कालातिविरक्तव्यवस्थानन्दस्वभावायत्तं चाऽन्यत्, अनन्यत्वेन धृतिं धयत्नात् "विप्रानमानन्दं प्राप्नु" ११
[बृह० ३० अ० ३, ब्रा० ९, मं० २८] इति । तस्य तु वर्तमानानन्दस्वभावस्य स्वभावात्पन्थाया-
न्मपि प्राप्तिर्मात्रादिति विप्रानन्दोऽन्यनिमित्तक्यापि, यथा उदाहरणं तस्य प्रवृत्त्याऽन्यथा प्रवृत्त्याऽन्य-
थारूपं न प्रकाशते यदा व्यभिचानियुक्तिमत्तां तदा व्यकरणेन प्रकाशयन्, यत् प्रमाणोऽपि तस्य प्रवृत्त्याऽन्य-
था प्रवृत्त्याऽन्येदं प्रमाणं प्राप्तिर्मात्रादिति विप्रानन्दोऽन्यनिमित्तकं न प्रकाशते मुमुक्षुत्वेन तु यदाऽनाद्यविद्यायाऽपृच्छि- १५
त्वा स्वस्वरूपप्रतिपत्तिः, सैव मोक्षः । अतः प्रयोजकम्—

"आनन्दं प्राप्नोति कथं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते" । [] इति, 'प्राप्नोति' इति च तुल्यस्य
 षष्ठ्या स्थितिरैकमिषानेऽपि न चेदुक्तमहस्यम्, संवाचयस्यां त्वमितिमात्रम् तथा तस्य
 स्थितिरैकमिषानम् । यथा भाष्येनो महर्षेः विज्ञो भुजो न च सर्वनामप्रत्ययामात्रप्रद्वयेऽपि
 मतिमात्रं तद्विषये तुल्यमविचार्यमाणं भुजेः पूर्वमस्माद्व्यतिरिक्तं तदभां या न मतिमात्रं । ३७
 महर्षेण सर्वोपपत्तये तदा प्रवृत्तये तत्त्वसङ्ख्यादिभ्यं च प्रवृत्तवाच्यमपि न प्रकाशते अपिष्ट-
 र्नामात्रम् । अनाद्यविद्योद्योदे तु स्वकषायस्य प्रवृत्तिर्येषां प्रतिभासस्तद्वत् परमानन्दमात्रस्यापीति ।

आयदेतम् अग्रमाणक्यान् । तथाहि-न तापदेखेविषोऽभ्युपगतः प्रेतावताऽग्रमाणकोऽ-
 ईकितुं युक्तः क्षतिग्रस्तान् । अग्रमाणक्यं च प्रत्यक्षं अनुमानाऽऽगमस्योऽप्यत्रम् ।
 तत्र न तापम् आग्रामम् एतदर्थं व्यपश्यात्तम्, अग्रमादीन् विजयन् प्रत्यक्षं व्याप्य यन्तुनि व्यापायानु-
 पदयन्तम् । 'यौतिग्रामं' इति प्रयत्ने उताप्यया' इति अद्यापि विवादोऽस्ति ।

[illegible]

१-प्रतिवेद्यः मि., क., व. धृष्टः । २-पुण्यो म वं. व. । ३-अथवा न.

१. शास्त्रावधि-४०, ४१ । २. शास्त्रावधि-४०, ४१ । ३. शास्त्रावधि-४०, ४१ ।

भ्युपगमे तत्प्रवृत्तौर्हिगात्रं न स्यात् । तथाहि-प्रतिबन्धविगमकृदुपकारक एवेति दृष्टान्तेन नित्यसुखसंवेदनप्रतिबन्धकस्य शरीरगदेहेतुर्हि साकान्तभावात् ।

अथानित्यं तत्संवेदनं तदा नश्यत्वायां तन्मोक्षसिद्धिकारणं वाच्यम् । अथ योगजघर्मापेक्षः पुन-
रपान्तःकरणसंयोगोऽसमयाधिकारणम्, न । योगजघर्मस्यान्यनियन्तया विनाशे अपेक्षाकाण्यमा-
५यात् । अथायं योगजघर्मादुपजातं विज्ञानमपेक्ष्योत्तरं विज्ञानं तस्माद्योत्तरमिति मन्वाननम्,
तत्र प्रमाणाभावात् । तथा च शरीरसम्बन्धानपेक्षं विज्ञानमेवाभ्रान्तःकरणसंयोगस्यापेक्षाकाण्य-
मिति न दृश्यम् । न च दृष्टिनिपीतं शक्यमनुमानम् । आकस्मिकं तु कार्यं न भवत्येव । अथ
मतम्-शरीरादिरहितस्यापि तस्यामयस्यायां योगजघर्मानुप्रदानं सुखसंवेदनमुपपद्यते । तथाहि-

१० तेषां शालीय उपदेशः ["गोमयमनर्थकम्"]

प्रतयायुक्तम् । प्रवृत्त्युपदेशयोरेक्यथासिद्धत्वात् । भवेत् साध्यसिद्धिर्द्वयोक्तकालेन द्वयान् यदेकान्ते-
नैव प्रवृत्तेरुपदेशस्य च दृष्टाभिगमार्थत्वं भवेत्, तयोस्त्यन्यथाऽपि दर्शनात् नामिमतमायसा-
धकत्वम् । तथाहि-मातुराणां चिकित्साशास्त्रायांनुष्ठापिनामनिष्ठमतिदेघार्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते उपदे-
१५ शब्ध, अतः कपसिद्धमात्र्यर्थता प्रवृत्त्युपदेशयोः ? किञ्च, दृष्टानिष्टयोः साहचर्यमवश्यम्भानि, अतो
यदीष्टाभिगमार्थं प्रवृत्तिस्तदा यत्नात् तस्यामयस्यायामनिष्ठसंवेदनमापतति, न हीष्टमनिष्ठाननुपकं
कचिदपि विधत्ते । तस्मादनिष्ठानायायामपि प्रवृत्ताग्रिष्टं हान्यम्, तयोर्विवेकहानस्याशङ्क्यात् ।
किञ्च, दृष्टबाधश्च तुल्यः । तथाहि-यथा मुखयस्यायामनित्यं सुगमतिक्रम्य नित्यमुपपद्यते प्रमाणशून्यं
तद्विरुद्धं च तथा शरीरादीन्यपि नित्यसुखमोगसाधनानि यर कल्पितानि, एवं मुखस्य नित्यसुख-

२० प्रतिपत्तिः साधी स्यात् । अथ शरीरादीनां कार्यत्वात् कथं नित्यता प्रमाणवाचित्वाच्छरीरादीनां
नित्यत्वमशङ्क्यं साधयितुम् ? नन्वेतत् सुखेऽपि समानम्, दृष्टस्य सुखस्योपजनाऽप्यायधर्मकस्य
सद्वैक्यं प्रमाणवाधितत्वात् कथं परिकल्पयितुं शक्यम् ? अथ स्वादेव दोषः यदि दृष्टस्य सुखस्य
नित्यत्वमस्मादपेक्षेयं यायता दृष्टसुखस्यतिरिक्तमात्मधर्मत्वेनाभिमते नित्यं ततश्च कथं दृष्टयोदोषः ?
असदेतत् । तत्र प्रमाणाभावादित्युक्तत्वात् । यदप्यनुमानं तत्सिद्धये प्रदर्शितं तदपि प्रवृत्तेरनिष्ठ-
२५ प्रतिपेक्षाधर्तत्वात्तैकान्तेनाभिमतेसाध्यसाधकम् ।

मा भूदनुमानम्, आगमस्तु नित्यसुखसाधकस्तस्यामयस्यायां भविष्यति, तथा च पूर्वमुक्तम्
"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति, असदेतत् ; तद्वागमस्यैतदर्थत्वासिद्धेः । अथापि कथञ्चिद् नित्यसुख-
प्रतिपादकत्वं तस्याभ्युपगम्यते तथाप्यात्यन्तिके संसारदुःखामावे सुखशब्दो गौणः, न तु नित्य-
सुखप्रतिपादकत्वाद् मुख्यः । अथ कथं दुःखामावे सुखशब्द उपेयते ? लोकप्रचारादि शङ्कायै-
३० सम्बन्धावगमः, सुखशब्दश्च दुःखामावे लोके बलवततसम्बन्धः कथमागमे दुःखामावे प्रतिपादयति ?
नैव दोषः, न हि लोके मुख्य एषार्थे प्रयोगः शब्दानां किन्तु गौणेऽपि । तथाहि-दुःखामावेऽपि
सुखशब्दं प्रयुज्जाना लोका उपलभ्यन्ते, यथा ज्वरादिसन्तप्ता यदा ज्वरादिमिषिमुक्ता भवन्ति
तदाऽमिदधति 'सुखिनः संवृत्ताः स्मः' इति । किञ्च, दृष्टार्थभिगमार्थ्यां च मुमुक्षोः प्रवृत्तौ रागनि-
बन्धना तस्य प्रवृत्तिर्भवेत् ; ततश्च ॥ मोक्षावाप्तिः, हेतुशानां बन्धहेतुत्वात् ।

३५ { अथ यदेतं यथा सुखरागनिबन्धनायां प्रवृत्तौ रागस्य बन्धनहेतुत्वाद् मोक्षाभावात्तथा दुःखा-
भावायायामपि, तत्रापि दुःखे तत्साधने वा दोषदर्शनाद् द्विष्टदुःखमावाय प्रयत्नते । यथा च
रागहेतो बन्धनहेतुत्वात् द्वेषोऽपीत्यविशेषः । यद्योक्तं 'दुःखामावे सुखशब्दप्रयोगात् तदमाय
एव सुखम्' तदयुक्तम् ; सुगमं सुख-दुःखयोरनुमयान् यथा ग्रीष्मे सन्तापतस्य कचिच्छीते हृदे
निमग्राज्ज्वालायादौ निमग्रे सुखमवश्यं दुःखम् । अथ मतम्-यत् तदर्थं निमग्रे तद् दुःखामावा-
४० सुखम् अन्यत्र दुःखमिति, तर्हि नारकाणां सुखित्यप्रसङ्गः, कचिन्नरके दुःखालुमयादन्यनरकसम्यग्धि-
दुःखामावाय । तथा, यनेकेन्द्रियद्वारस्य दुःखस्य केनचिदिन्द्रियेण दुःखोऽपादेऽन्येनाजनने सुखित्य-

प्रमहः अपि च, अदुःखितस्यापि विविधविषयोपभोगात् सुखं दृष्टं तत्र कथं दुःखमायः सुखम् ? यथापि दुःखसंवेदनपूर्व यथा धुदुःखो भोजनप्राप्तौ सुखस्य तद्विनिवृत्तेः तत्राप्यत्र-पानयोर्विशेषात् सुख-विशेषो न भवेत्, दृश्यते च लौकिकानां तदुपभोगादिविशेषोपादानम् । अन्यथा येन केनचित् भक्ष-मात्रेण च धुदुःखनिवृत्तौ नात्र-पानविशेषं लौकिकं उपाददीरन् । सुखस्य च भावरूपत्वात् साति-पापत्वे तन्माधनविशेषो युज्यते, दुःखाभावस्य तु सर्वोपाध्याविवहलक्षणत्वात् किं साधनविशेषेण ? ५
येष्वेवमुपागमन् "यदाऽपि पूर्वं दुःखं नास्ति तदाप्यभिलाषस्य दुःखस्वभावात् तन्निवहण-रचनां सुखम्" [] तेऽपि न सम्यक् प्रतिपन्नाः, यतोऽनभिलाषस्य विषयविशेषसंविद्धौ न सुखिता स्यात्, दृश्यते नसामप्यवस्थायां रमणीयविषयसम्पर्के ह्यदोऽपि ।

तत्रेवम् स्यात् यवैषामिलाषः स एव विषयोपभोगेन सुखी नान्यः, तदभिलाषनिवृत्तये विषयाः सुखयितारोऽन्यथा यदेकस्य सुखसाधनं तदविशेषेण सर्वेषां स्यात् । यदा ॥ कामनिवृत्त्या सुखित्वं १० तदा यमैवामिलाषो यत्र विषये स एव तस्य सुखसाधनं नान्यः, अतएव यदुक्तम् 'अकामस्यापि क्वचिद्विषयोपभोगे सुखित्यदर्शनाच्च कामाख्यदुःखनिवृत्तिरेव सुखम्' तदुक्तम्, तत्राकामस्यापि निशिद्विषयोपभोगात् कामाभिप्रेतौ तन्निवृत्तेरेव सुखत्वादिति ।

यत्तदप्युक्तम् ।

यतो नाद्यदं विषयोपभोगोऽभिलाषनिवहणः । यथोक्तम्—

१५

"न जानु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हयिरा कृष्णवर्मेव भूय यथामिदंने" ॥ [महाभा० आदिव० अ० ७९, श्लो० १२]

तथा तत्र भगवता पतञ्जलिनाऽप्युक्तम्—"भोगाभ्यासमनुवर्धने यथाः, कौशलानि चेन्द्रियाणाम्" [पात० यो० पा० २, सू० १५ व्यासभा०] इति । अपि च, अन्यथाप्यभिलाषनिवृत्तिर्दृष्टा यथा विषय-विषयदर्शनात्, तत्रापि भवतां मते विषयोपभोगोत्तरं सुखं भवेत् तस्यैव आभिमतार्थलाभे सुखविशेषो २० न स्यात् अभिलाषनिवृत्तेरपिशेषात् ।

तत्रेवम् स्यात् यवैषामिलाषः स एव विषयोपभोगेन सुखी नान्यः, तदभिलाषनिवृत्तये विषयाः सुखयितारोऽन्यथा यदेकस्य सुखसाधनं तदविशेषेण सर्वेषां स्यात् । यदा ॥ कामनिवृत्त्या सुखित्वं १० तदा यमैवामिलाषो यत्र विषये स एव तस्य सुखसाधनं नान्यः, अतएव यदुक्तम् 'अकामस्यापि क्वचिद्विषयोपभोगे सुखित्यदर्शनाच्च कामाख्यदुःखनिवृत्तिरेव सुखम्' तदुक्तम्, तत्राकामस्यापि निशिद्विषयोपभोगात् कामाभिप्रेतौ तन्निवृत्तेरेव सुखत्वादिति ।

तद्वत्तमीचीनम् । न हि अस्माकं दुःखाभाव एव सुखम्-तथा च साम्प्रतानां तत्र नशमिदितम्—
"न सर्वलोचनास्तिकं सुखं प्रत्याख्यातुं शक्यम्" [] । तथाऽन्यथाप्युक्तम्—"न प्रत्याख्ये-
मीपस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्" [] । एवं चानभ्युपगतस्य पक्षस्योप (पा) लभ्य-
प्रवृत्ते तु सुखे प्रतिपादने दुःखामाद्यमात्रे सुखदर्शने न तु सुखे एव, तस्य प्रमाणतोऽनुपपत्तेः ।
तथा च मुक्तस्य नित्यसुखामिष्यकीं प्रत्याख्याऽनुमानयोर्निषेधे आगममात्रमपिशेष्यते तस्य च शीघ्रत्वे ३०
नाप्युपपत्तेर्न मुखस्य सुखस्य सम्भयः ।

नित्यसुखानुपपत्तेर्न विवक्ष्यमानम्-किं तद् आत्मस्वरूपं स्वप्रकाशम्, उत्पत्तिं नष्टपत्तिरिक्तं प्रमाणान्तरमप्येवम् ? पूर्वसिद्धं विकल्पे आत्मस्वरूपत्वात् स्वप्रकाशासुखसंविद्धिः सर्वदा भवेत्, ततश्च बद्ध-मुक्तयोर्विशेषः । तत्रेवम् स्यात्-अनाद्यविषयादित्यस्यात् स्वप्रकाशानन्दसंनिमित्तं संसारिणः, यदा ॥ यदादनादेरविद्यातत्पत्त्यापगमस्तदाच्छादकमात्रात् स्वप्रकाशानन्दसंवेदनम्, ३५ यत्तदपेक्षितम् आच्छादने ह्यप्रकाशसमायाम्, यत्तु स्वप्रकाशरूपं तद् कर्षमप्येताच्छादेत ?

येऽपि प्रतिपेक्षिते "मेधादिना सविद्यप्रकाशः सविता वा स्वप्रकाशस्याऽऽच्छादने" []
तेऽपि न सम्यक् संवदन्ति, न स्वप्रकाशास्य मेधादिनाऽऽच्छादने, आहृत्ये हि तेनादोष-योर्विशेषो भवेत्, दृश्यते च विशेषः तस्माच्च कदाचित् स्वप्रकाशास्यद्विनिः । अपि च, मेधादेस्ततोऽ-

१ अपि वा दुः-१०, ४०, ४०, विना । २-यदुक्तस्य स्व-भा० १-पादुक्तस्य स्व-भा० १, २, ३-१०
४०, ४० । ४ अदम्यो भाष्ये कश्चित् वै । हयिराः "सुखं प्रत्याख्येदमीनं कर्षमप्युक्तं, तदपेक्षं प्रत्याख्यानम्" इति-
४०, भा० ४०, ४०, १, सू० १५ । "न हि प्रवृत्तं सुखं कर्षं प्रत्याख्यानम्"-व्यासभा० ४०, १, ४०, १, सू०
२१, २२, २४, २५ । ५ प्रतिपद्य-भा० । ६-यमनेना-भा० ।
४०, ४०, १०

यन्तिरत्वादावारकत्वं युक्तम्, अविद्यायास्तु तत्त्वान्यत्वेनानिवर्चनीयत्वेन तुच्छत्वमाश्रित्या
स्वप्रकाशत्वमात्रे आनन्दे आवरणशक्तिः । तत् सर्वदा स्वप्रकाशानन्दानुभवप्राप्तिः धर्मोऽयमेव
निताम्यां च सुख-दुःखाभ्यां सह युगपत् संवेदनं प्रसक्तम् न चैतद् दृश्यते तस्मात् पूर्वं विकल्पः

नाप्युच्यते, तत्प्रतिपादकस्य प्रत्यक्षादेर्निषिद्धत्वात् बाधकस्य च प्रदर्शितत्वात् । अतस्तत्

- ५ तिपादक आगमः प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्गौणत्वेन व्याख्यायते शास्त्रदृष्टविरुद्धान्वयवाच्यम्
एतद्व्याख्येयप्राप्त्युक्तम्, न तु सुखस्य बोधस्वभावताऽपि विद्यते तत्त्वभावतानिराकरणात् ।

यद्योक्तम् 'सुखरागेण प्रवृत्तस्य मुमुक्षोर्यथा बन्धप्रसङ्गस्तथा द्वेषनिबन्धनायामपि प्रवृत्तावस्था
द्वयमासीत् बन्धः' तदयुक्तम्, मुमुक्षोर्द्वेषमात्रान् स हि विषयाणां तत्त्वदर्शी तेष्वारोपितं सुखं
तत्साधनत्वं वा तत्त्वज्ञानाभ्यासादन्यथा प्रतिपद्यते । एवं च तस्याऽऽरोपिताकारमिष्यानात्मन्या

- १० चाद्युत्तरोत्तरकार्याभावादपवर्ग उच्यते, न तु तस्य दुःखसाधने द्वेषः किन्वारोपिते सुखे तत्साधने च
तत्त्वज्ञानाभ्यासाद् रागमात्रः न च स एव द्वेषः, तस्य रागमात्रसत्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण स्वरूपमेषिते
अन्येषोपेक्षणीये यस्तुनि रागमात्रे द्वेषः स्यात् न चैतद् दृश्यम्, तस्मात् मुमुक्षोर्द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः

अथयुया, तथापि न तस्य बन्धः, द्वेषो हि स बन्धहेतुर्न उत्पन्नः स्वविषये धार्म-भ्रान्त-कायलक्षण
शास्त्रनिष्ठां पुण्यस्य प्रवृत्तिं कारयति, तस्य शास्त्रविरुद्धार्थारणेऽधर्मोत्पत्तिद्वारेण शरीरादि

- १५ प्रद्वयम् तन्निबन्धनं च दुःखम् । अयं तु मुमुक्षोर्यथेयु द्वेषः सकलप्रवृत्तिप्रतिपत्तिभावाद्भ्रान्तमर्थं
योरनुत्पत्तौ शरीराद्यभावात् केवलं न बन्धाय किन्तु स्वात्मघाताय कल्पते । तद्विदुक्तम् - "महादे
नित्यसुखरागाभ्यामतिमूलकम् । नास्य नित्यसुखाभावेः (नित्यसुखभावाः) प्रतिमूल इत्यर्थः
यद्येवं मुक्तस्य नित्यं सुखे भवति अथापि न भवति, नास्तीमयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगममात्रः" [वास्तव
भा० भा० १, भा० १, सूत्र २२, पृष्ठ ४४]

- २० अनेन च भाष्यपाक्येन न मुक्तस्य नित्यसुखसंयित्तिरुच्यते-तस्याः प्रमाणवाचित्वान्-किन्तु
नर्पया यद्यपि शास्त्रमात्रेण तस्योपपत्तिरनेन प्रतिपाद्यते, वाक्यस्याभावात् । तदि किञ्चिद्व्यभिचि
धानद्वया प्रतिपादयदपि तात्पर्यशोकेत्यत्र भाष्यात् भूयमाणोपपत्तेर परमार्थविभिन्नः परिपुष्टय
विषयमात्रादिपाक्यम् । तत्र परमानन्दप्राप्तिसौक्ष्म्यः ।

मात्रे विमुक्तज्ञानोपपत्तिः, रागादिमनो विज्ञानान् तद्विज्ञानं तस्योपपत्तेरयोगान् । तथाहि

- २५ यथा बोधार्थ बोधकतया ज्ञानात्मने तद्वत् रागादिपि स्यात्, तादात्म्यात्, विषयस्य तदभासप्रसङ्गात्
न च विज्ञानादपि कारणान् विज्ञानकार्यस्योपपत्तिर्ज्ञानान् बोधार्थं बोधकपक्षेति प्रमाणमस्ति, अत
एव ज्ञानस्य ज्ञानार्थहेतुत्वे न पूर्वकारणमायिष्ये समानज्ञातीयस्यैककालान्तर्गत्वं वा हेतुः, इयमि
कारणम् । तथाहि-पूर्वकारणं तत्समानाशयैः समानज्ञातीयस्य च तत्त्वान्तराज्ञानैः परमिष्यतीति
नेर्वा हि पूर्वकारणं तत्समानज्ञातीयस्येऽपि न विवक्षितज्ञानहेतुत्वमिति । एककालान्तर्गत्वं चागम

- ३० ज्ञानेन व्याप्तिकर्तृत्वमिति ।

अथ ज्ञेयतया व्याप्त्यज्ञानं सर्वदाऽऽव्ययम् । तथाहि-मरणशरीरज्ञानमपि ज्ञानात्तरहेतुः,

ज्ञानप्रवृत्त्याज्ञानं च सुपुमान्तराज्ञानमिति । अथैवं मरणशरीरज्ञानस्यागममयशरीरज्ञानहेतुत्वे

महेतुशरीरज्ञानहेतुत्वे वा सम्मानात्मनेऽपि ज्ञानजनकत्वप्रसङ्गात्, निवमहेतोरभावात् । अधेनन

बोधोपपत्त्याज्ञानं विज्ञानज्ञानं, अन्यथा कस्यापि भवतीति । अपरमपि ज्ञानात् निर्यातिहेति चेत्,

- ३५ न तदा विज्ञानमतिरेकेणान्वयमात्रम् । तथाहि-तादात्म्ये मात्रे विज्ञानं बोधकत्वपादयितुं

बोधाच्च बोधकत्वमतिरेकेण विज्ञानं विद्विष्यम् ।

अथैवं 'सुपुमान्तराज्ञानं ज्ञानप्रवृत्त्याज्ञानं कारणम्' इति, (प्र) ज्ञेयतया, एतुनाप्यस्या

हेतुत्वमपि ज्ञानप्रवृत्त्याज्ञानं न विज्ञानः स्यात्, उभयत्रापि ज्ञानविवक्षितत्वं साक्षात्प्रतिपाद्यम् ।

१. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३.

२. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३.

३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३.

४. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३. २०. १५. १०. २५. ३.

निवेदनाभिभूतत्वं विशेष इति चेत्, असदेतत् । तस्यापि तत्त्वमैतया तादात्म्येनाभिभाष्यतया-
योगात् । अतिरेके तु रूपादिपदार्थानामेव सत्यात् तत्स्वरूपं निरूप्यम्, अभिभवञ्च यदि विनाशः,
न विमानस्य सत्यम् विनाशस्य वा निर्हेतुकत्वम् । अथ तिरोभावः, न । विमानस्य सत्त्वेन 'तत्सत्तय
संवेदनम्' इत्यभ्युपगमे तस्यानुपपत्तेः । अतः सुषुप्तावस्थायां विज्ञानासत्त्वेनान्यज्ञानस्य सञ्जा-
पादेकज्ञानसन्तानन्त्येवमिचारीति ।

५

यथेदम् 'विशिष्टभाष्यनायशाद् रागादिविनाशः' इति, असदेतत् । निर्हेतुकत्वात् विनाशस्या-
भ्यासानुपपत्तेः । अभ्यासो ह्यवस्थिते भ्यातरि अतिशयाधायकत्वाद्युपपद्यते न क्षणिके ज्ञानमात्रे
इति । अत एव न योगिनां सकलरूपनायिकत्वं ज्ञानमुत्पद्यते । न च सन्तानापेक्षयाऽतिशयः,
तस्यैवासम्भवाद् अविशिष्टाद् विशिष्टोत्पत्तेरयोगाच्च । तथाहि-पूर्वसात्विशिष्टादुत्तरोत्तरं सातिशयं
कथमुपजायत इति चिन्त्यम् । यच्च 'संतानोच्छित्तिर्निश्चेयसम्' इति, तत्र निर्हेतुकतया विनाश-१०१
ह्योपाययैवम्यम्, अपक्षसिद्धत्वादिति ।

अग्रे तु "अनेकान्तभाष्यनातो विशिष्टप्रदेशेऽभ्यवशतीरादिलामो निःशेषसम्" []
इति मन्यन्ते । तथा च नित्यभाष्यभाषां ग्रहः, अनित्यत्वे च द्वेष इत्युभयपरिहारार्थमनेकान्तभा-
ष्या इति, एवं सदादिष्वपि योग्यम् । प्रत्यक्षं च स्वदेश-काल-कारणाधारतया सत्यम्
परदेशादिष्वसत्यमित्युभयरूपता । तथा, घटादिर्मृदादिरूपतया नित्यः सर्वथावस्थापलम्भात्, एवं
घटादिरूपतया चानित्यस्वरूपायात्, यद्यमात्माप्यात्मादिरूपतया नित्यः सर्वदा सञ्जायात्,
सुखादिपर्यायरूपतया चानित्यस्तद्विनाशात् । एवं सर्वत्र स्वकार्येषु कर्तव्यम् कार्यान्तरेषु चाकर्त-
व्यमित्यूहम् स्वभावाभिधेयस्य शब्दान्तरानभिधेयत्वं वेति ।

तदेतदसांभ्रतम्, मिथ्याज्ञानस्य निःशेषसत्कारणत्वेन प्रतिपेक्षात् । अनेकान्तज्ञानं च मिथ्यैव,
पापकोपपत्तेः । तथाहि-नित्यानित्यव्यवधिप्रतिपेक्षरूपतादमिश्रे धर्मिणि अभावाः । एवं २०
सदसत्तादेरपीति । यथेदम् 'घटादिर्मृदादिरूपतया नित्यः' इति, असदेतत् । मृदूपतायास्तत्रोऽ-
र्थान्तरात् । तथाहि-घटादर्थान्तरं मृदूपता मृत्यं सामान्यम्, तस्य तु नित्यत्वे न घटस्य
तथाभाष्यलतोऽन्यथात् । घटस्य तु कारणाद् विलयोपलम्भेरनित्यत्वमेव । यथेदम् 'स्वदेशादियु
सर्वं परदेशादिष्वसत्यम्' तद्विषयत एव, इतरेतरभाष्यस्याभ्युपगमात् । तथाहि-इतरस्मिन्
देशादाग्निरस्य घटस्याभाषो भातुत्यतिर्न प्रपञ्चः, तत्र तस्य सर्वदाऽसत्त्वान् । त्रैक्ये तु स्वदे-२५
शादिष्वन्युपलम्भप्रसङ्गः । यद्यमात्मनोऽपि नित्यत्वमेव, सुख-दुःखादेस्तद्व्यवस्थेन ततोऽर्थान्तरस्य
विनाशोऽप्यनित्यादात् । 'कार्यान्तरेषु चाकर्तव्यम्' न प्रतिपिष्यते । तथाहि-यद् यस्याभ्यव-
व्यतिरेकाभ्यामुत्पत्ती व्यापिपत इत्युपपत्त्यं तत् तस्य कारणं नान्यह्येत्यभ्युपगम्यत एव । एवं
दाधानमभिधेयत्वेऽपि 'न सर्वं सर्वदादादाभिधेयम्' इत्यभ्युपगमान् । न चानेकान्तभाष्यनातो विशिष्ट-
शरीरादिप्रामेऽस्ति प्रतिपत्त्यः । न योगवत्तत्त्वमैतया शरीरादीनामक्षयत्वं न्यायम् । तथा, मुक्ता-३०
व्यप्यनेकान्तो न व्यापञ्चत इति मुक्तो न मुक्तयेति स्यात् । एवं च सति स एव मुक्तः संतारी
येति प्रसक्तम् । यद्यमनेकान्तोऽप्यनेकान्ताभ्युपगमो दृष्यम्, यस्तुनः सदसद्व्यवस्थाऽनेकान्तः, तस्याने-
कान्ताभ्युपगमे रूपांतरमपि प्रसक्तम् । एवं नित्यानित्यरूपतान्यतिरेके च रूपान्तरमित्यादि पाषण्डम् ।

अग्रे तु "आत्मिकव्यवधानात् परमात्मनि सत्यं संपद्यते इति सुवने । तथाहि-आत्मैव परमात्मे-
सम्, ततोऽप्येवं भेदे प्रमाणाभावात्, प्रत्यक्षं हि पदार्थानां सञ्जावभाहकत्वेन न भेदस्य इत्यविदा-३५
समारोपित एवायं भेदः" [] इति मन्यन्ते, तदप्यसत् । आत्मिकव्यवधानस्य मिथ्यारूपतया
निःशेषसत्ताधकावानुपपत्तेः, मिथ्यात्वं चामाधिकार एव बह्यायाम् । एवं दादाद्वैतज्ञानमपि
मिथ्यारूपतया न निःशेषसत्ताधनमिति द्रष्टव्यम् । यथा चेत्यां मिथ्यारूपता तया प्रतिपाद-
यिष्यामः । तत्रानुपमसुखाद्यवस्थान्तरप्रामितिलक्षणागम्यरूपं मुक्तिः, तासञ्जावे बाधकप्रमाणप्र-
दीमात्, विशेषगुणोच्छेदविशिष्टावस्थारूपमुक्तिसञ्जावे च प्रवर्तितं प्रमाणमिति ॥

४०

[उचरदधः-सुक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदसा निरमनम्]

अथ प्रतिनिधिनीति-यत् तावदुक्तम् 'नानामाभिविशेषगुणानां संज्ञानोऽस्त्यमुद्रिपदे' गन्त-
मार्गाद् इति. अथ बुद्ध्याविशिष्टगुणानां प्राक् प्रतिनिधित्वात् तत्संज्ञानस्याभावादाभाविने
हेतुः। तथा, बुद्ध्यादीनां विशेषगुणानां परेण स्वसंनिहितवेदान्तपुरमाणा आत्मप्रमाणे वाक्य-
रूपमविशेषजन्यैरेवेत्यभिह्वयतश्च सर्वसाक्षिणे पुनरप्याभाषीत्या 'भावान्नाना' इति हेतुः।

विद्युः सम्पत्तयः हेतुर्गुणोपासीत्यमानं यदि सामान्यमभिधेयं तथा बुद्ध्यादिभोग्यभूतेषु
अग्निरेव ज्योतिरिति वत्सामान्यमभिधेयविज्ञेयापरसामान्यव्यापारमवाप्नुयैव साव्यापिद्यः । सात्त्विक-
संज्ञकान्ये वा सम्पत्तयश्च 'सत् सत्' इति प्रत्ययहेतुगम्येण व्याप्नु, न पुनः सम्पत्तयश्च हेतुर्गुणः ।
अन्यथा इत्यन्य-कर्मत्वव्यापारे 'सत् सत्' इति प्रत्ययवर्धभावात् सात्त्विकविद्यया हीनमप्येव ।

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

1. 1950年10月1日，中华人民共和国成立，标志着中国历史进入了一个新的纪元。

... ..

(Faint handwritten notes)

च्छब्द-बुद्धि-प्रदीपादीनामपि सर्वे नात्यन्तिको व्युच्छेदोऽभ्युपगन्तव्यः-अन्यथा विवक्षितकर्मोऽपि सत्याभावात्-इति सर्वत्रात्यन्तानुच्छेदवत्येव सन्तानत्यलक्षणो हेतुर्वर्त्तन इति कथं न विह्वलः ।

विपरीतायोपस्थापकस्यानुमानान्तरस्य सङ्गाधादनुमानाधितः पक्षः, हेतोर्वा कालाख्ययापदिष्टवम् । यथा चानुमानस्य पक्षवाचकत्वम् अनुमानाधितपक्षमिदं शान्तं प्रयुक्तत्वेन हेतोर्वा कालाख्ययापदिष्टं तथाऽसकृत् प्रतिपादितमिति न पुनरुच्यते ।

अथ किं तदनुमानं प्रकृतप्रतिज्ञाया धाद्यकं येनाप्रायमुक्तदोषः स्यात् ? उच्यते, पूर्वापर-स्वभावापरिहारायास्तिलक्षणपरिणामवान् शब्द-बुद्धि-प्रदीपादिकोऽर्थः, सत्त्वात् कृतकत्वाद्वा, यावान् कश्चित् भावैस्वभावः स सर्वः तादृशभावैस्वभावविवर्तमन्तरेण न सम्भवति-
तथाहि-न तावत् क्षणिकस्य निरन्वयविनाशिनः सत्त्वसम्भवोऽस्ति, स्वाकारानुकारि ज्ञान-

१० अन्यथा कार्यान्तरप्रमाप्याऽऽत्मानम् संहृतः सकलशक्तिरहितस्य ध्योमकुसुमादेरिव सर्व-
नुपपत्तेः । तादृशस्य नहि कार्यकालप्राप्तिः, क्षणभङ्गमङ्गप्रसक्तेः । नापि कलसमयमात्मानमप्रापयतस्त-
ज्जननसामर्थ्यं चिरतरविनष्टस्यैव सम्भवति । न च समनन्तरमायिनः कार्यस्योत्पादने कारणं स्वसत्त्वा-
काल एव सामर्थ्यमाप्नोति, कार्यकाले तस्य स्वभाव (वा) विशेषात् ततः प्रागपि कार्यावस्थि-
प्रसङ्गात् । तस्मिन् सत्यमवयवसति स्वयमेव भवन् अयं भावः तत्कार्यव्यपदेशमपि न लभते ।

१५ न हि समर्थं कारणे प्रादुर्भावमप्राप्तवत् कार्यमितरथा कारणम् अतिप्रसङ्गात् । न च समनन्तर-
भावविशेषमविवेच्य तत्कार्यत्वं युक्तम्, समनन्तरप्रभवत्यस्यैवासम्भवात्-इतरेतराश्रयप्रसक्तेः-इति
प्रतिपादितार्थात् ।

उपचरितं चैवं तस्य कार्यत्वमितरस्य च कारणत्वं स्यात् अक्षणिकवत् । तत्कारणभावे
सत्यमवयवं प्रति पुनः कारणस्य भावाभावाद्योर्न कश्चिद्विशेषः, ततोऽक्षणिकादिव क्षणिकादिव
२० सत्त्वादिर्वस्तुस्वभावा व्याप्यर्त्त एव । न ह्यक्षणिके एव क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविशेषः किं तर्हि
क्षणभङ्गेऽपि । तथाहि-न तावत् कार्य-कारणयोः क्रमः सम्भवति, कालभेदात् अन्यजनकभावविरो-
धात्, चिरतरोपरतोपपत्तितापुत्रवत् । न हि तादृशस्यापेक्षापि सम्भवति, अनाद्येवाऽऽप्रेयातिष्ठ-
यत्वात्, अक्षणिकवत् न हि किञ्चिदतिशयं ततो नासादित्यत् भावान्तरमपेक्षते यतः क्रमः स्यात्,
जन्य-जनकयोराधेयविशेषपर्येऽपि न क्रमसम्भवः, कर्मिणोः कालभेदात् तद्वानुपपत्तेः । योगपर्यं तु
२५ तयोर्हेतुकलभायतयैवासम्भवि, समानकालयोर्न हेतुकलभावः सभ्येतरणोपिवाणयदपेक्षानुपपत्तेः ।

अत एव कृतकार्याद्योऽपि हेतवो यस्तुस्वभावाः परिणामान्भ्युपगमयादिनां न सम्भवन्ति ।
तथाहि-अपेक्षितपरत्वापारो हि भावः स्वभावातिष्ठैव कृतक उच्यते, सा च परापेक्षा एकान्तनित्य-
यवैकान्ताऽनित्येऽप्यसम्भविनी, तदपेक्षाकारणकृतस्वभावाविशेषेण विपक्षितयस्तुतः सम्बन्धोऽपि
नोपपद्येत, स्वभावमेदप्रसक्तेः । अमेदे वाऽपेक्ष्यमाणादपेक्षकस्य सर्वथाऽऽत्मनिष्ठत्तिप्रसङ्गात् । अतः

३० स्वभावाभिप्रायोः प्रत्यक्षमितोपकार्योपकारकस्वभावयोर्भावयोः सम्बन्धानुपपत्तेः 'अस्येदम्' इति
व्यपदेशस्यानुपपत्तिः । यदि पुनरपेक्षमाणस्य तद्वैयर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तमुपकारान्तरं क्रियेत, तत-
मप्यव्यपदेशार्थं तत्राप्युपकारान्तरं कल्पनीयमित्यनवस्था सकलध्योमतलायलभ्यिनी प्रसज्येत ।
तस्मान्नित्याऽनित्यपक्षयोर्धर्मियालक्षणं सत्त्वम् कृतकत्वं वा न सम्भवतीति यत् किञ्चित् सत् कृतकं
या तत् सत्यं परिणामि, इतरथाऽकिञ्चित्करस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात्प्रमत्तल्लारविभिन्नीकुसुमयम्-

३५ सत् कृतको वा शब्द-बुद्धि-प्रदीपादिरिति सिद्धः परिणामी । सत्यं स्याद्विपक्षितारिपमेव,
अन्यथा निषिद्धत्वात्, तथात्यन्तोच्छेदवस्तु न सम्भवत्येव, ततो व्याप्यसंमानो हेतुः अनत्यन्तोच्छे-
दवाक्ये संभवतीति कथं न प्रकृतहेतुपक्षवाचकत्वमात्राङ्गीकृतं प्रकृततात्पर्यसाधकस्य हेतोर्नैकदो-
षदुष्टमप्रतिपादनात् ?

न यत्तन्निपक्षान्वयमप्यत्र । तथाहि-'बुद्ध्यादिसत्त्वानो नात्यन्तोच्छेदवान्, सर्वप्रमाणानु-
४० परप्रमाणानयोच्छेदवान्, यो हि सर्वप्रमाणानुपलब्धमानतयोच्छेदो न स ताद्रेनोपेया, यथा

पादिप्रमाणानुसङ्गकारादिमुज्ज्वलः, तथाच बुद्धपादिसन्तानः, तस्मात्पात्यन्तोच्छेदवान् इति
 कथं न सत्प्रतिपक्षत्वे 'सन्तानत्वात्' इत्यनुमानम् ? न च यस्तुनानुमानत एव सन्तानोच्छेदस्य
 प्रतीक्षा सर्वत्रमाणातुपलब्धमानतयोच्छेदत्वमभिदम्, सन्तानत्वसाधनस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् ।
 न चाप्यप्रतिपक्षमाधनस्य प्रमाणत्वे, निष्ठे सन्तानत्वसाधनस्य सत्प्रतिपक्षत्वम् अथ च सत्प्र-
 तिपक्षत्वे त्रिविधितानुपलब्धेः प्रतिपक्षमाधनस्य प्रमाणत्वमिति चाप्यम्, भवदमिमांशेन सत्प्र-
 तिपक्षत्वदोषस्योद्घातनात् । परमायंतस्तु यथाऽयं दोषो न भवति तथा प्रतिपादितम् प्रति-
 पादयिष्यते च । सन्तानव्यवहोतुस्त्वमिहाऽनैकान्तिक-विद्वत्स्यात्यत्रप्रदोषदुष्टत्वेनासाधनत्वम्,
 तच्च प्रतिपादितेनित्यमनतिप्रसङ्गं, दिङ्मात्रप्रद्वयनपक्षत्वात् प्रयासस्य ।

यद्यं 'निरुक्तयिनाशप्रतिषेधात् सन्तानोच्छेदे हेतुर्वाच्यः' इत्यादि, तदसङ्गतम्; सन्तानानां विषयसम्बन्धावुक्तिरमेव यमांशपर्ययोक्तव्यश्च न शरीरपरिणामेऽपि सकल-१० पदार्थविषयसन्तानानन्तानिन्द्रियजन्यमनुवादिसन्तानस्य निवृत्त्यसिद्धेः । न च शरीरपदि- निनिवृत्तारणमात्रमन-संयोगे चासमवायिधारणमन्तरेण न ज्ञानोत्पत्तिः, परलोकसाधनप्रसाधे

“कृत्वाप्यनेन संस्कारं नियमेनानुपनैत्रे ।

‘तस्माद्यस्य संस्कारं नियमेनानुपनंते ।

तन्मात्रदीयकं विचिनतश्चित्तसमाधयम्" ॥ []

इति व्याप्तेन ज्ञानस्य ज्ञानोपादानत्वमिति पादनात् । अन्यथा परलोकाभावात्सङ्गात् । नित्यव्याप्त्येन १५
समवायिकारणत्वेन ज्ञानादिकं प्रति निविदित्यात् आत्ममनस्संयोगस्य वाऽसमवायिकारणस्य
प्रतिवेद्यमानत्वात् निर्विदित्यात् संयोगस्य निमित्तकारणस्य वा । प्रतिनियतत्वेन शरीरपञ्चमादेऽपि
देहा-कायादेवामनो ज्ञानादित्वमायव्योचरन्नाशयव्याकृतया परिणमतः सहेकारित्वमभ्यव्यात् ।
ईश्वरज्ञानं च शरीरादिनिमित्तकारणविकृतमप्यभ्युपगच्छति—तज्ज्ञानेऽपि नित्यत्वस्य प्रतिविर्द-
न्यात्—न पुनर्मुक्तव्यव्यापामात्मनस्त्वभावात्तेति सुखिनम् नैपायिकत्वं परस्य । ३०

यत्कर्म 'आरब्धकार्ययोधर्मोपमयोदयमोगान्' प्रत्ययः संविनयोश्च तत्तद्विज्ञानम्' इत्यादि,
 तदपि न सङ्गतम्; उपमोगान् कर्मणः प्रत्यये तदुपमोगममये उपरक्तमिति सिद्ध्या मिताद्यप्युपैकमो-
 धात्वा-वापद्यापारम्भकपक्षे उत्तमपाद्विच्छिन्नकारणस्य च प्रयुक्तत्वं कर्मणः सङ्गात्वात् कथमाह-
 न्तिकः कर्मक्षयः। सम्पद्यमानस्य तु निष्पाद्यमाननिवृत्तादिवत्त्वेन पापत्रिपानिभूतिच्छिन्नकारिभो-
 पवृद्धितयाऽऽगामिकर्मोत्पत्तिस्तान्मर्थ्यम् सञ्चितकर्मक्षयेऽपि सामर्थ्ये स्वमाप्त्यत एव—यथोक्तः २५
 कर्मणोऽपि निवृत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तिः सम्पद्यमानस्य पूर्वमवृत्तत्वरत्नादिपक्षेऽपि सामर्थ्यमुपपद्यते—विभु-
 परिणामिर्वाजीयादिधस्तुतिपक्षेऽपि सम्पद्यमानं न पुनरेवान्निवृत्तानिस्तान्मादिविषयम्; तस्य
 विपरिणाम्यप्रादुर्भावश्च निष्पाद्योपपत्तेः। यथा वैजायन्त्यादिपरिकरितं ज्ञानोपपत्तेः न त्वमपि
 तया यथास्थानं निवेदयिष्ये। निष्पाद्यमानस्य च मुक्तिहेतुत्वे परेणापि नेष्यत एव अतो यदुक्तम्
 "यथोक्तम्" इत्यादि, तन् सर्वव्यवहारकारिभोपवृद्धितस्य सम्पद्यमानप्रेरितत्वं कर्मण्ये सामर्थ्यमंगु- ३०
 पगम्यते, तन् सिद्धमेव साधितम्।

[illegible]

संघ 'समाधिबलादुपग्रनसंज्ञानस्य' इत्यादि, तदप्युक्तम्, कर्मिणारुणगणपत्तये

[illegible]

४ प्र० ५० सं० ३९। ५ प्रतिदिनाया-सि० वि०। ६ प्र० ११३ सं० ४९। ७ प्र० ११९ सं० ३१।

॥१॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ "विष्णुं विधातव्यम् ईशानिहाये कश्चिद्भूम्, दर्शनार्थेनैवास्मात्प्रयोजितम्"

संस्कृत-विभाग, कोलकाता विश्वविद्यालय - पृ. ११३, व. ११३ : अ. १५० पं. २-१

१०-भू सर्वे संय-५० । ११-अथवाग्ने दिव्य-५० । १२-५०-१२०-५०-१२० ।

—१०। १०-ग दौद-४०। १५. ५० १५० ४० ३८।

रुपाधुपमोगाव्यम्भवान्, सम्भवेऽपि चावर्त्यभावी क्रौडिमतो भवदमिशयेन योगिनोऽपि प्रवृत्त-
धर्माधर्मसंभवोऽतिभोगिन इव नृपत्यादेः, धैर्योपदेशप्रवर्तमानावुरदृष्टोऽप्यसङ्गतः, तस्यापि
निरुपाधामिलापेन प्रवर्तमानस्योपधायाचरणे वीतरागत्वातिदेः । न च मुमुक्षोरपि मुक्तिसुखा-
मिलापेन प्रवर्तमानस्य सरागत्वम्, सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकरागविगमस्य सर्वज्ञत्वान्यथानुपपत्त्या
५ प्राहुः प्रसाधितरथान् । भयोपग्राहिकमनिमित्तस्य न चाग्न-बुद्धिशरीराऽऽरम्भप्रवृत्तिरूपस्य
सातजनकस्य शैलेद्वयवस्थायां मुमुक्षोरभावात् प्रवृत्तिकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य सुखानिजा-
पस्याप्यसिद्धेन मुमुक्षो रागित्वम् । प्रसिद्धञ्च भयतां प्रवृत्त्यभावो भाविधर्माधर्मप्रतिबन्धकः ।
यद्य भाविधर्माधर्मोभ्यां विरुद्धो हेतुः स एव सञ्चितनञ्चयेऽपि युक्त इति प्रतिपादितम् ।

अत एव सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मक एव हेतुर्मायि-भूतकर्मसम्बन्धप्रतिपातकत्वाद्
१० मुक्तिप्राप्त्यप्यन्यकारणं नाप्य इति । तेन यदुक्तम् 'तत्त्वज्ञानिनां कर्मविनाशस्तत्त्वमानान्' इति,
तद्युक्तमेव । येषु 'इतरेषामुपमोगात्' इति, तदयुक्तम् । उपमोगात् तत्त्वज्ञानानुपपत्तेः प्रतिपादि-
तत्वात् । येषु 'नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानं कैवल्यज्ञानोत्पत्तेः प्राहुः कामगुणनिषिद्धानुष्ठानपरिहारेण
ज्ञानाचरणादिविरतक्षयनिमित्तत्वेन कैवल्यज्ञानप्राप्तिहेतुत्वेन च प्रतिपादितम्' नदिप्रमेयासाकम् ।
कैवल्यज्ञानलामोचरकालं तु शैलेद्वयवस्थायां भोगकर्मनिर्जरणरूपायां सर्वक्रियाप्रतिषेध एवाभ्यु-
१५ पगम्यत इति न तन्निमित्तो धर्माधर्मफलप्रादुर्भावः, प्रवृत्तिनिवृत्तेरात्यन्तिकयास्तत्त्वज्ञयहेतुर्येतिदेः ।

यैषोक्तम् 'विषययज्ञानध्वंसादिक्रमेण विशेषगुणोच्छेदविशिष्टात्मस्वरूपमुक्त्यभ्युपगमे न
तत्त्वज्ञानकार्यत्वादनित्यत्वं याच्यम्' इत्यादि, तदप्युक्तम् । विशेषगुणोच्छेदविशिष्टात्मनो
मुक्तिरूपतया प्रतिपिद्धत्वात्, पुञ्यादेर्विशेषगुणव्यवस्थान्तिकतरक्षयस्य च प्रमाणसाधितत्वात् ।
गुणव्यतिरिक्तस्य च गुप्तिन आत्मलक्षणस्यैकान्तनित्यस्य निषेधमान्यत्वात् तस्य पुञ्यादिविशेष-
२० गुणतादात्म्याभावोऽतिदः ।

यथै 'मोक्षोपस्थायां वीतन्यस्याभ्युच्छेदात्त एतदुक्त्यस्तत्र प्रवर्तन्त इत्यनन्दरूपमस्वरूप
एव मोक्षोऽभ्युपगम्यतः' इति, एतत् सत्यमेव । यथै 'यथा तस्य चिन्ममायता नित्या तथा
पमानन्दस्वमायताऽपि' इत्यादि, तदयुक्तम् । चिन्ममायतायाः अप्येकान्तनित्यतानभ्युपगमात् ।
आत्ममत्वरूपता तु चिद्रूपताया आनन्दरूपतायाश्च कथंचिदभ्युपगम्यत एव । यथै 'अनन्यत्वेन
२५ धुनौ ध्रुपणम् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति, तदपि नाम्मभ्युपगमसाधकम्, समस्तहेतुव्यापिनो
ज्ञानस्याप्यपिकस्य आनन्दस्य स्थानविदिनस्य मुख्यवस्थाया मकलकर्मरहितानामप्रारूपानिरेण
कथंचिदमीक्ष्यम् ।

यैषपि 'यदाऽविद्यानिवृत्तिः तदा स्वयमप्रतिपत्तिः सैव मोक्षः' इति, तदपि युक्तमेव, अत्र
विधायकसाधिककर्मप्रयाहकज्ञानाद्यविद्यायान्तिकनिवृत्तेः स्वयमप्रतिपत्तिरक्षणमोक्षप्राप्त्यभाष्यम् ।
३० अत एव 'आनन्दं ब्रह्मसौ कथं नञ्च मोक्षोऽस्मिध्यायने' इत्येवमपि नाम्मभ्युपगमनिमुक्तं इति, अस्मिन्मते
स्वयंविदितानन्दस्वरूपतया तदवस्थायां आनन्द उपलब्धभ्युपगमात् । यद्य 'यथात्मनो महर्षे निजो
गुणः' इत्यादि, तदुक्तम् । नित्यगुण-महर्षादेरात्माऽप्यतिरिक्तत्वेन तदवस्थेन वा प्रमाणसाधि-
त्वादनभ्युपगमादित्यम् । अत एव 'महागव्यस्यायामपि नित्यगुणस्य तत्त्वविदितस्य च तत्प्राप्त्या
मंसार-मुक्तस्यैवव्यपोगिदोः' इत्यादि यद्व्यजमत्र यथै उपन्यसने तदनभ्युपगमादेव निरूप्यम् ।

३५ यथानित्यव्यपदेशेऽपि 'तन्मात्रवस्थायां सुखोपलब्ध्यापयोगाकारणं वक्तव्यम्, न ह्यपेक्षाकारणतया
आत्ममनःसंयोगः चारण्येताभ्युपगमे' इत्यादि, तदप्युक्तम् । ज्ञानतुलादेर्वीतन्ययोगादेव
तज्जमानुवृत्तिः प्राक् प्रतिपादितरथान्, सेन्द्रियवर्गावद्वेत्तु तदुपलब्ध्यापयोगाकारण्येनाभ्युपगम-
मन्तरागव्यपदेशः । तथाहि-सेन्द्रियवर्गावद्वेत्तुतत्त्वज्ञानव्यापारविर्ह्य विज्ञानमुपगम्यत एव

१ अत्र प्रत्यय-भ- "हृदयेन भाविते"-इति ५३, न एव न स्यात्-५० ११ ३०, ५० ३१ । १५०
१०० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ ।
१०० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ ।
१५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ ।
१५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ ।
१५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ ।
१५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ । १५० ५० ३१ ।

धर्मिण्ययोः' इत्यनेनान्तरक्षय बाधकमुपन्यम् नन् अवाचकम्, प्रतीयमाने वस्तुनि
 तिष्ठेः । न च येनैव रूपेण नित्यव्यतिथिनेनैव प्रतिपेक्षतिथिः—येनैव(क/विरोधः
 किं तदनुस्यूताकारतया नित्यव्यतिथिप्राप्त्यावृत्ताकारतया च तस्य प्रतिपेक्षः । न चान्यधर्मो
 योविधि-प्रतिपेक्षयोरेकत्र विरोधः, अनिग्रहज्ञान् । न चानुगतत्वाद्वाक्ययोः सामान्यनिष्ठ
 ५ याऽऽत्यन्तिको भेदः, पूर्वोत्तरकालमाविर्भावयोः यथादन्त्येन नित्यस्यानुगतताकाङ्क्ष बाह्याऽऽत्य
 स्वार्थस्याधाधितप्रत्यक्षप्रतिपत्ती प्रतिमासनाम् ।

येषाम् 'घटादिभृदादिरूपतया नित्य इत्यत्र मृदूपतायामनतोऽर्थान्तरत्वात् नतो घटो
 मृदूपता हि मृत्यं सामान्यप्रयान्तरम्, तस्य नित्यत्वे न घटस्य तयानाप्तत्वात्ततोऽन्यत्वात्
 च कारणान्द विलयोपलब्धेरनित्यत्वमेव' इति, अयुक्तमेतन्; सामान्यस्य विशेषादर्थान्तर
 १० पत्तेः समानासमानपरिणामात्मको घटाद्यर्थोऽभ्युपगन्त्यर्थः । तथाहि—न तादृक् स्वाभ्यास
 भूता मृत्युजातिः सत्ता वा, स्वाध्यायैः संवन्धाभावात्—संवन्धभावात् प्राणवृद्धिर्गपि स्वाध्यायैः सं
 तिमसङ्गात् । स्वत एव सङ्गिः सत्तासंवन्धकल्पनावैयर्थ्यात् । समवायस्य संयोगान्वाद्
 न्तरपरिहारेण व्यक्त्यन्तरैरेव संयोगनस्यापि सामान्यस्य संयोगेऽतिप्रमत्तगतिहास्याभ्युपगम
 च प्रत्यासत्तिः प्रत्येकं परिसमाप्त्या व्यक्त्यात्मभूता धाम्युपगन्त्यमाना कथं समानपरिणामाति
 १५ सामान्यस्य कल्पनां न निरस्त्येत् शुद्धादियच्च स्वाध्यायैः सानुरूपप्रत्ययादिहेतोः सामान्यान्
 प्रत्ययादिवृत्तिर्न भवेत्? सामान्यस्य तु स्वत एव सदादिप्रत्ययादिविषयान्ते द्रव्यादिषु कः प्र
 पत्तश्चेदनेयस्या । अनध्यारोपिततद्रूपे च तत्प्रत्ययादिवृत्तापत्तिप्रमत्तः स्यात् । तद्रूपमित्ये
 तत्प्रत्ययादिध्यान्यत्र भ्रान्त एव प्रसक्तः ।

समवायमपि च तादृश्यमेव समवायिनोः पदयाम्; अन्वया तस्याव्याधिततया संयोग
 २० कल्पनाप्रसङ्गात् तत्र चानवस्थायाः प्रदर्शितत्वात् । विशेषणविशेष्यभावसंबन्धेऽप्यवर्तकस्य
 यस्याः समवायात् तत्संवन्धकल्पने इतरेतराद्यप्यम् । अनाधितस्य तत्संवन्धत्वेऽप्यतिप्र
 तस्य स्वतः संवन्धे वा सामान्यस्यापि तथाऽस्तु विशेषमाभावात् । सति च वस्तुद्वये स
 'इदं सदिदं' च सत्' इति समुपपात्तकः प्रत्ययोऽनुमूषणे, न पुनः 'इदमेवैदम्' इति;
 द्विपक्षितकल्पनत्वाधेयरूपस्य च सामान्यस्यादोषाध्यायप्रवृत्तासंभवात् कदाप्यतापि तस्य सं
 २५ प्रवृत्तं स्यात् । तद् व्यक्त्यनाधेयरूपासंभवे तद्रूपत्वादिवत् तन्मात्रमेव स्यात् । स्वाध्यायस्य
 सामान्यत्वाद्वास्तु परिणामसामान्यत्वादाद्य विशिष्यते, प्रत्याध्यायैः परिसमाप्त्यवस्थानुपपत्त्या
 न्यसंवन्धद्रव्येष्वपि द्रव्यादिषु पदार्थादिप्रत्ययाद्यध्वयदर्शनाच्च ।

नाप्यन्यस्य व्यावृत्तिः, स्वलक्षणगततायाः प्रत्येकपरिसमाप्तायाः परिणामसामान्यादिमि
 व्यावृत्तेः । तदध्यायान्येकव्यक्तिसा
 ३० तसिमाधस्तुभूते शब्दप्रतिपादिते त...
 वृत्तिरपरिचितरूपे कथं स्यात्? ।
 प्रयत्नेत । न च विकल्पितस्य सामान्यस्यावस्तुभूततया केनचिद् दृश्येन साक्यमस्ति, सदा
 साक्यस्य किं दृश्य-विकल्पकीकरणयाद्युक्त्या? तदेव दृश्यं सामान्यज्ञाने प्रतिमासते, त
 मासाद्य तत्रैव वृत्तिरिति किं न स्पृष्टमेवामिषीयते अवस्थाकारस्य वस्तुना साक्यत्वं सन्वात्?

३५ किञ्च, दृश्य-विकल्पयोरेकीकरणं दृश्ये विकल्पस्याप्यारोपः, स च गृहीतवोरगृहीतय
 यदि गृहीतयोस्तदा दृश्य-विकल्पयोर्भेदेन प्रतिपत्तं दृश्ये विकल्पस्याप्यारोपः नहि घट-

१ यथापाना-भा०, ति०, हा०, का०, गु० । प्रमेदकालान्तरे-पर्यायतादा-द्वेव पाठे तस्ये-२० ११
 ५० ४१ । ३२० १५१ ५० ३२ । ३-मात्रा व्य-का० । ४ चाऽभ्यु-ति वि० प्रती सधोविधिम् । ५-
 रोपितत्व-भा० । ६-व्यापारोपेति तत्र-भा०, का० । ७ २० १५० ५० ३२ । ८-ये वा स-भा० । ९-
 का० । १०-मृदुता-का० । ११-व्यवस्थे-का०, भा०, मा०, मा० । १२-वृत्तिर्नैव वि०-भा०, मा०
 १३-व्यावृत्तिं व्य-भा०, का०, का० विना । १४-क्षणं प्रवृत्तिः परि-इति वि० प्रती यथावदम् । १५-क्षणे
 परि-भा०, हा०, १-क्षणे वृत्तिः परि-दे०, वि० । १६-कल्पकी-वि० । १७-कल्पयो-भा०, मा० ।

धर्मिण्यभौवः' इत्यनेनान्तपक्षस्य बाधकमुपन्यस्तं तद् अबाधकमेव, प्रतीयमाने यस्मिन् विरो-
तिष्ठेः । न च येनैव रूपेण नित्यत्वविधितेनैव प्रतिषेधविधिः—येनैकत्व(कय)विरोधः स्यात्
किं तर्ह्यनुस्यूताकारतया नित्यत्वविधय्यावृत्ताकारतया च तस्य प्रतिषेधः । न चान्यधर्मिणि
योर्विधि-प्रतिषेधयोरेकत्र विरोधः, अतिप्रसङ्गात् । न चानुगतव्यावृत्ताकारयोः सामान्यनिर्देश-
५५ याऽऽस्त्यन्तिको भेदः, पूर्वोत्तरकालमाविस्वर्पर्यायताद्वन्द्वेन स्थितस्यानुगताकारस्य बाहाऽऽस्त्यभि-
स्यार्थस्यावाधितप्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनात् ।

यथेदम् 'घटादिभृदादिरूपतया नित्य इत्यत्र भृद्वृत्तायास्ततोऽर्थान्तरस्यात्र ततो घटो नि-
भृद्वृत्ता हि मूलं सामान्यमर्थान्तरम्, तस्य नित्यत्वे न घटस्य तथाभावस्ततोऽन्वयत्वात् न
च कारणान्द विलयोपलब्धेरनित्यत्वमेव' इति, अयुक्तमेतत् । सामान्यस्य विशेषार्थान्तरस्या-
१० पक्षः समानासमानपरिणामान्नको घटाद्यर्थोऽभ्युपगमन्तव्यः । तथाहि—न तावत् स्वाध्यायार्थान्
भूता मूलजातिः सत्ता वा, स्वाध्यायैः संवन्धाभावात्—संसन्ध्यात् प्रागलङ्घिरपि स्वाध्यायैः संव-
तिप्रसङ्गात्, स्यत एव सङ्गिः सत्तासंवन्धकल्पनापेक्षया । समयायम्य सर्वगततयाद् व्य-
न्तरपरिहारेण व्यक्त्यन्तरेरेव सर्वगतस्यापि सामान्यस्य संवन्धेऽतिप्रसङ्गपरिहारापाभ्युपगम्यम्
च प्रत्यासत्तिः प्रत्येकं परिसमाप्त्या व्यक्त्यात्मभूता यामुपगम्यमाना कथं समानपरिणामातिरि-
१५ सामान्यस्य कल्पनां न निरस्येत् नुह्नादियच्च स्वाध्यायैः स्वरूपप्रत्ययादिद्वैतोः सामान्यात् सप्त-
प्रत्ययादिगुत्तिर्न भवेत्? सामान्यस्य तु स्यत एव सद्वादिप्रत्ययादिविषयस्य द्रव्यादिषु कः प्रवे-
परतश्चेदन्नयस्या । अन्वयारोपिततद्वृत्ते च तत्प्रत्ययादिवृत्तायतिप्रसङ्गः स्यात् । तद्व्याप्योपे-
तत्प्रत्ययादिद्वान्यत्र ज्ञान्त एव प्रसक्तः ।

समयायमपि न तादृश्यमेव समयायिनोः पदयाम्, अन्यथा तस्यान्याधिततया संवन्ध-
२० कल्पनाप्रसङ्गात् तत्र चान्यस्यायाः प्रदर्शितत्वात् । विशेषणविशेष्यभावसंपर्केऽप्यवतलकल्पने-
यस्या । समयायात् तत्संवन्धकल्पने इतरेतराध्यायम् । अनाधितस्य तत्संवन्धत्वेऽप्यतिप्रस-
तस्य न्यतः संवन्धे वा सामान्यस्यापि तथाऽस्तु विशेषाभावात् । सति च यस्मिन्नेव रात्रि-
'इदं नदिदं' च तत्' इति समुच्चयात्मकः प्रत्ययोऽनुभूयते, न पुनः 'इदमेवेदम्' इति। सम-
विपक्षितैरन्यत्रन्यापेक्षकस्य च सामान्यस्याशेषाध्यायमहणासंभवात् कदाचनपि तस्य रीत्य-
२५ प्रदर्शनं स्यात् । तद् व्यक्त्यनापेक्षकत्वासंभवे तद्वत्प्रत्ययादिवत् तन्मात्रमेव स्यात् । नाध्यायस्य
सामान्यत्वात्सु परिणामप्रतियोग्यादाश्च विनिर्णये, प्रत्याध्यायैः परिसमाप्त्यवस्थाप्यानुगताया ता-
वत्संवन्धेदायेत्यपि द्रव्यादिषु पदार्थादिप्रत्ययाद्यवस्थाप्यत्वात् ।

नात्यव्ययं व्यावृत्तिः, व्यवहृत्प्रणमतायाः प्रत्येकपरिणमतायाः परिणामतामाव्यावृत्तिप्र-
व्यावृत्तिः । तदाध्यायान्निकर्षातिगाधारणा बुद्धिपरिकल्पिताऽन्वयानीयव्यावृत्तिः सामान्यमिति
३० तल्लिङ्गाद्यस्तुभूने शब्दप्रतिपत्तिर्न तथापि च सामान्येऽन्वयप्रणमतायाऽर्थकियौचित्यात् तत्सं-
वृत्तिपरिकल्पितकथं कथं स्यात्? इदम्-विकल्प (इयं) योरेकीकृत्येन प्रवृत्तिः। नोदुमाऽप्य-
प्रवर्तते । न च विकल्पितस्य सामान्यस्याप्यस्तुभूततया केनचित् इदमेव ग्राह्यमिति, ग्राह्ये-
तादव्ययं किं इदम्-विकल्पेयकीकृत्यव्यावृत्तयः? तदेव इदम् सामान्यज्ञाने परिणामने, तस्य
मात्राद्यव्ययं वृत्तिरिति किं न कृत्तव्यमितिपीयने अन्वयप्रणमताया यस्मिन्ना ग्राह्यतासंभवात्?

३५ इति, इदम्-विकल्पयोर्योरेकीकरणं इदमेव विकल्पप्रत्यापारोपः । न न वृत्तिव्यवहृत्प्रणमताया
वति वृत्तिव्यवहृत्ता इदम्-विकल्पेययोर्भेदेन प्रतिपत्तिर्न इदमेव विकल्पप्रत्यापारोपः । यदि प्रद-पार-

१ यथापेक्षा—भा०, वि०, इ०, इ०, इ० । प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
२ भावा इव—भा० । ३ आऽऽस्त्य—इति । ४ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
५ भावा इव—भा० । ६ आऽऽस्त्य—इति । ७ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
८ भावा इव—भा० । ९ आऽऽस्त्य—इति । १० प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
११ भावा इव—भा० । १२ आऽऽस्त्य—इति । १३ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
१४ भावा इव—भा० । १५ आऽऽस्त्य—इति । १६ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
१७ भावा इव—भा० । १८ आऽऽस्त्य—इति । १९ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
२० भावा इव—भा० । २१ आऽऽस्त्य—इति । २२ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
२३ भावा इव—भा० । २४ आऽऽस्त्य—इति । २५ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
२६ भावा इव—भा० । २७ आऽऽस्त्य—इति । २८ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
२९ भावा इव—भा० । ३० आऽऽस्त्य—इति । ३१ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
३२ भावा इव—भा० । ३३ आऽऽस्त्य—इति । ३४ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
३५ भावा इव—भा० । ३६ आऽऽस्त्य—इति । ३७ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
३८ भावा इव—भा० । ३९ आऽऽस्त्य—इति । ४० प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
४१ भावा इव—भा० । ४२ आऽऽस्त्य—इति । ४३ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
४४ भावा इव—भा० । ४५ आऽऽस्त्य—इति । ४६ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
४७ भावा इव—भा० । ४८ आऽऽस्त्य—इति । ४९ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
५० भावा इव—भा० । ५१ आऽऽस्त्य—इति । ५२ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
५३ भावा इव—भा० । ५४ आऽऽस्त्य—इति । ५५ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
५६ भावा इव—भा० । ५७ आऽऽस्त्य—इति । ५८ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
५९ भावा इव—भा० । ६० आऽऽस्त्य—इति । ६१ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
६२ भावा इव—भा० । ६३ आऽऽस्त्य—इति । ६४ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
६५ भावा इव—भा० । ६६ आऽऽस्त्य—इति । ६७ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
६८ भावा इव—भा० । ६९ आऽऽस्त्य—इति । ७० प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
७१ भावा इव—भा० । ७२ आऽऽस्त्य—इति । ७३ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
७४ भावा इव—भा० । ७५ आऽऽस्त्य—इति । ७६ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
७७ भावा इव—भा० । ७८ आऽऽस्त्य—इति । ७९ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
८० भावा इव—भा० । ८१ आऽऽस्त्य—इति । ८२ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
८३ भावा इव—भा० । ८४ आऽऽस्त्य—इति । ८५ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
८६ भावा इव—भा० । ८७ आऽऽस्त्य—इति । ८८ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
८९ भावा इव—भा० । ९० आऽऽस्त्य—इति । ९१ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
९२ भावा इव—भा० । ९३ आऽऽस्त्य—इति । ९४ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
९५ भावा इव—भा० । ९६ आऽऽस्त्य—इति । ९७ प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।
९८ भावा इव—भा० । ९९ आऽऽस्त्य—इति । १०० प्रवेदस्यव्यवहृत्ता—वृत्तिव्यवहृत्ता—इ०, इ०, इ० ।

निश्चयकृतया प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपराधकारोपः, अतिप्रसङ्गात् । नाप्यगृहीतयोः स संभवति, सतिप्रसङ्गादेव । न च दृश्ययुक्तौ निश्चयं प्रतिभाति, नापि निश्चययुक्तौ दृश्यम् । न चैकयुक्त-
वन्तिभासमानयो रूप-रसयोरिव परस्परप्राप्यारोपः, सादृश्यविषयधनध्यानप्राप्यारोपः उपलब्धो
वस्तुवस्तुनोद्य नैत-सद्विषययोरिव सादृश्याभावतो नाप्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च
दृश्यामवसादिनिश्चययुक्त्याद एव तदप्यारोपः, तदुद्देशः सदृशपरिधानसामान्यव्यवस्थापकत्वो-
पपेक्षानन्तरमेव तस्या वस्तुसङ्कषमादिसंयुक्तकल्पकप्रत्ययव्यवस्थापितव्यात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिन्नमानेऽर्थात्तरस्यादृष्टिरूपेऽनवच्छेदे सामान्ये बहिष्कृत्युत्पत्तौ एव । नातदुपपत्त्यादृष्टि-
मावयिष्यमनुमानम्, अतदुपपत्त्यादृष्ट्यनुमानप्रविषयत्वादिति चेत्, किं तद् वस्तुनाप्रमत्त्यं समान-
परिधानात् ? अनुभूयते च सामान्यम्-अलिङ्ग्यत्वाच्चानुमानेन-अविसर्गादित्वात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमाधानान्तरमनुपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षमेवैव ज्ञानेन शाखादिविभागपरिच्छिन्नाऽपि दृष्टीपत्तिः ।
इतो वृक्षादिमात्रमिति सिद्धिर्दानम् तद्विपर्ययत्वे चानुभवविरोधः । न च सादृश्यम्, समानपरिधाना-
भावे तत्संभवात् । ननु च यदि समानपरिधानः सामान्यम्, तस्य वस्तुनः सजातीयत्वापि परिधानात्
विनिरुतयाऽन्यत्रानवधानात् इतिदृष्टीनसंयमनेन ज्ञानेन सिद्धेन साऽन्यस्य तज्जातीयस्य प्रतिपादने
न प्रमाणं, नैव दोषः, विनिरुतयापि वस्तुनस्तत्त्विकमाधितदेशादिभेदे समानपरिधानभावे शब्दस्य
विविक्त्य वा तावन्मात्रस्यैव संकेतित्वान् संबन्धं दृष्टीनपत्तौऽप्यत्रापि तत्परिधानमभावेन नै-
प्रतिपादयन्त्यत्वात् तत्तथा प्रतिपत्त्यविरोधात् दोषः । प्रतिपादयिष्यते च नित्यानित्यापनेकान्त-
र्गते यन्त्रेकान्तवादिप्रतिपेक्षेनेति नानेकान्तज्ञानं सिद्धात्मानम् ।

यदपि 'स्वदेशादिषु सत्यं परदेशादिषु सत्यं वस्तुनोऽनुपगम्यत एव इतरेतत्प्राप्यत्वाभ्यु-
पगमात्' इत्यादि, तदप्युक्तम् ; इतरेतत्प्राप्यस्य घटपरस्परभेदे घटपिनादो पदोत्पत्तिप्रसङ्गात् पदा-
प्राप्यस्य विनिरुतया । अथ घटात् मिश्रोऽमायस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । १०
यदा हि घटप्राप्यस्य पदो न भवति तदा पदो घट एव स्यात्, यदा वा घटस्य घटप्राप्यात्
निष्पत्त्यात् घटकपत्ता तथा पदादेरपि स्यात् घटप्राप्यात् मिश्रप्रायेण । भाष्येण परस्परमिच्छा-
नामभावेन भेदः राक्ष्यते कर्तव्यम्, तस्य मिश्राऽमिश्रभेदकरत्वेऽकिञ्चित्प्रसङ्गात् । न चाभिधाना-
मन्योन्याभावाः संभवति । नापि परस्परमिच्छानामभावेन भेदः कियते, स्वहेतुभ्य एव मिश्रमा-
नुष्यते । नापि भेदव्यवहारो कियते, यतो भाषानामन्योन्यपक्षे दोषोपरिषे सतोभेदः । स च १५
प्रसङ्गे प्रतिभासनादेव वेदव्यवहारहेतुः, तेन "वस्तुसंघटतिष्ठति तज्जात्याप्यवसाधिता"
[] इति निरुक्तम् । किञ्च, भाषानावचोर्भेदो नामावयविषयः, अतएवसादृश्यम् ।
अथ स्वहेतुन भेदस्तदा भाषानामपि स स्यादिति किमपरेषामभावेन मिथेन विवक्षितेन ॥ तद्विधान-
मिच्छोऽमिश्रो वेतरेतत्प्राप्यः संभवति ।

न चाभाष्य एषावचोर्भेदः, यदादेः सजातीयकत्वप्रसङ्गात् । तथाहि-यदा घटस्य स्वदेश-
काटाऽऽकाटदिना सत्यं तथा यदि परदेश-काटाऽऽकाटदिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादिष्वद-
परदेशादिव्यवसरेः कार्यं न सजातीयकत्वम् । अथ परदेशादिष्वदस्य स्वदेशादिव्यवसति तस्य नास्ति
तदा सर्वथाऽभाष्यप्रसङ्गः । अथ परेश स्वसत्यं तदेव परासत्यम्, तन्नेवमपि यदि परासत्ये
स्वसादृश्यप्रसङ्गात् सर्वथाऽसत्यम् ; अथ स्वसत्ये परासत्यस्य तदा परासत्यापरात् सजा-
तियत्वम्-यदा हि स्वाभावसाध्यात् स्वसत्यं तस्य तथा परासत्याभावत्वात् परासत्यप्रसङ्गः ।
निवारितप्रसङ्गः, अस्ति चेत् । न च परासत्यं इति परासत्यमिति न तद्विहितः परासत्यावयवेति
वाच्यम्, स्वासत्येऽप्येवप्रसङ्गात् ।

अथ नामावयिवृत्ता यदाप्यो भाष्यः प्रतिपत्तिर्यो वा भवति, अपि तु स्वहेतुभाष्यदीन
उपपत्त्याभावात् परासत्यावयवत एवेदंभावेन ; तदेवावसाधनार्थमादिवाऽप्येव विवक्षितप्रसङ्गो
अवधारणपदवृत्तादेः किञ्चित्प्रसङ्गात्कल्पकत्वात् । न हि तद्वत्, नैवैव स्वसादृश्यात् । स्वसादृश्या-
वि-

१-काटा-५० । २-भाष्यो-५० । ३-व सामान्यपरि-५०, ५० । ४-अतिप्रसङ्ग-
५० । ५-भाष्यो-५० । ६-वस्तुसं-५०, ५० । ७-प्रसङ्गो-५० । ८-५० । ९-५० । १०-५० ।
११-५० । १२-५० । १३-५० । १४-५० । १५-५० ।

निश्चयश्चनया प्रतिभातमानगोरेकस्याऽपरत्राध्यारोपः, अतिप्रसङ्गात् । नाप्यगृहीतयोः न संभवति, अतिप्रसङ्गादेव । न च इत्यपुत्री विकल्पः प्रतिभाति, नापि विकल्पपुत्री इत्यम् । न चैकपुत्रा-
वप्रतिभातमानयो रूप-रमणोरिव परस्परत्राध्यारोपः, सादृश्यनिबन्धनशान्यत्राध्यारोपः उपलब्धो
वस्तुवस्तुनोद्य मील-रूपिगणयोरिव सादृश्याभापतो नाध्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च
इत्याप्यप्रसायविकल्पपुत्रायाद् एव तदध्यारोपः, तदुद्देशः सादृशपरिणामसामान्यव्यवस्थापकत्वो-
पपत्तेरन्तरमेव तस्या वस्तुसङ्कषादिसिक्तिकल्पकसङ्कषायेन व्यपस्थापितायात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिद्यमानेऽर्थांतरस्यापुत्तिकेऽनर्थक्ये सामान्ये वदित्युपस्थापनं एव । नातदुपस्थापुत्ति-
मात्रविषयमनुमानम्, अतदुपपरापुत्तयस्तुमात्रविषयव्यादिति चेत्, किं तद् वस्तुमात्रमन्यत्र समान-
परिणामात् ? अनुभूयते च सामान्यम्-अभिज्ञान्यापानुमानेन-अविसंयादित्यात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमाणान्तरानभ्युपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणैव ज्ञानेन शारादिविभागमपरिच्छिन्नाऽपि वृथीयति १०
इदो गृह्यादिमात्रप्रतिपत्तिर्ज्ञानं तद्विराकरणे चानुभवविरोधः । न च सादृश्यम्, समानपरिणामो-
भावे तदसंभवात् । ननु च यदि समानपरिणामः सामान्यम्, तस्य वस्तुनः सजातीयस्य परिणामात्
विभक्ततयाऽन्यत्रातन्वयात् कचिद् गृहीतसंबन्धेन ज्ञाप्येन लिङ्गेन वाऽन्यस्य तज्जातीयस्य प्रतिपादनं
न प्रामोति, नैव होयः, विभक्तेऽपि पर्युत्तस्तत्सिद्धनाधितदेशादिभेदे समानपरिणाममात्रे सादृश्य
निर्णय वा तावन्मात्रस्यैव संवेदिततायात् संबन्धं गृहीतपतोऽन्यत्रापि तत्परिणाममनेन भेदः १५
प्रतिपत्तेरन्यथायात् तत्तथा प्रतिपत्त्यविरोधात् होयः । प्रतिपादयिष्यते च नित्यानिव्याघनेकान्त-
रूपं वस्तुयैकान्तप्रादप्रतिपेधेनेति ज्ञानेकान्तज्ञानं मिथ्याज्ञानम् ।

यदपि 'स्वदेशादिषु सार्वं परदेशादित्यसत्त्वं वस्तुनोऽभ्युपगम्यत एव इतरेतराभायस्याभ्यु-
पगमात्' इत्यादि, तदप्युक्तम् । इतरेतराभायस्य घटपस्त्यभेदे घटविभागे पटोपक्षिप्रसङ्गात् पटा-
यभायस्य विनष्टत्वात् । अथ घटाद् मिश्रोऽनापस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । २०
यदा हि घटाभायक्याः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्, यथा वा घटस्य घटाभायाद्
मिश्रत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् घटाभायाद् मिश्रत्वादेव । नाप्येषां परस्परमभिज्ञा-
नामभावेन भेदः शक्यते कर्तुम्, तस्य मिश्राऽमिश्रभेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चाभिज्ञाना-
मन्योन्याभावाः संभवति । नापि परस्परमभिज्ञानामभावेन भेदः क्रियते, स्वहेतुभ्य एव मिश्राना-
भ्युत्पत्तेः । नापि भेदन्यपहारा क्रियते, यतो भायानामात्मीयकरणोत्पत्तिरेव स्वतोभेदः । स च २५
प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः, तेन "वस्तुसंकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाधिता"
[] इति निरस्तम् । किञ्च, भायाभाययोर्भेदो नाभावनिबन्धनः, अनवस्थाप्रसङ्गात् ।
अथ सङ्कषेण भेदस्तदा भायानामपि स स्यादिति किमपरेणाभावेन मिश्रेण विकल्पितेन ? तत्रैकान्त-
मिश्रोऽमिश्रो धेरेतराभायः संभवति ।

न चाभाय एवाभ्यापोहस्य, घटादेः सर्वात्मकत्वप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घटस्य स्वदेश- ३०
कालाऽऽकायादिना सार्वं तथा यदि परदेश-कालाऽऽकायादिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादित्यवत्
परदेशादित्यप्रसङ्गेः कार्यं न सर्वात्मकत्वम् । अथ परदेशादित्यवत् स्वदेशादित्यमपि तस्य नास्ति
तदा सर्वथाऽभायप्रसङ्गः । अथ ध्वरेव स्वसत्त्वं तदेष परासत्त्वम् । नन्येवमपि यदि परासत्त्वे
स्वसत्त्वानुपवेशस्तदा सर्वथाऽस्तरम्, अथ स्वसत्त्वे परासत्त्वस्य तदा परासत्त्वमाभावात् सर्वा-
त्मकत्वम्-यथा हि स्वासत्त्वासत्त्वात् स्वसत्त्वं तस्य तथा परासत्त्वासत्त्वात् परासत्त्वप्रसङ्गः ३५
निवारितप्रसङ्गः अविरोधान् । न च परासत्त्वं कल्पितरूपमिति न तद्विदूतिः परासत्त्वात्मिकेति
याच्यम्, स्वासत्त्वेऽन्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नामाधिनियुक्ता पदार्थो भावकः प्रतिनियतो वा भवति, अपि तु स्वहेतुसामग्रीत
उपजायमानः स्वस्यभावनियत एवोपजायते, तथैवार्थसामर्थ्यभाविनाऽभ्युत्पत्तेन विपरीतविषयानो
व्यवहारपणमवतार्येन किमिहैतरेतराभायकल्पनम् ? न किञ्चित्, केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्यभावि- ४०

मिथ्यात्वप्रपञ्चमा प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपरत्राभ्यारोपः, अतिप्रमत्तम् । नाभ्यगृहीतयोः स संभवति, अतिप्रमत्तदेव । न च हृदययुद्धी विकल्पं प्रतिभाति, नापि विकल्पयुद्धी हृदयम् । न चैकगुणा-
प्रतिभासमानयो रूप-रसयोरपि परस्परभ्यारोपः, साहचर्यनिबन्धनशाम्यत्राभ्यारोपः उपलब्धो
वाच्यस्तु गोष्ठ मीठ-परविषाणयोरपि साहचर्याभावात् नो भ्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च
हृदयाभ्यारोपसाधिविकल्पयुक्त्याद् एव तदभ्यारोपः, तदुद्धेः साहचर्याभ्याससामान्यव्यवस्थापकत्वो-
पपत्तेरन्तरमेव तस्या यस्तुल्यरूपप्रादिरनिकल्पकाप्यस्यैव व्यवस्थापितव्यात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिद्यमानेऽर्थान्तरस्यावृत्तिरूपेऽनर्थरूपे सामान्ये बहिष्कृत्ययोग एव । नानुपपत्त्यावृत्ति-
मात्रविषयमनुमानम्, अतदुपपत्त्यावृत्तिमात्रविषयव्यादिति चेत्, किं तद् यस्तुमात्रमन्यत्र समान-
परिणामात् ? अनुभूयते च सामान्यम्-अलिङ्ग्यताप्रानुमानेन-अविसंयादित्यात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमाणान्तरानभ्युपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणैव ज्ञानेन साक्षादिविभागमपरिच्छिन्नाऽपि दृषीयति ।
हेतो वृक्षादिमात्रप्रतिपत्तिर्दानम् तन्निराकरणे चानुभवविरोधः । न च साहचर्यम्, समानपरिणामा-
भावे तदसंभवात् । ननु च यदि समानपरिणामः सामान्यम्, तस्य यस्तुनः सजातीयोऽपि परिणामाद्
निभक्तत्वाऽन्यत्रान्यथा कश्चिद् दृष्टीतसंभवेन ज्ञानेन वाऽन्यस्य तज्जातीयस्य प्रतिपादनं
न प्राप्नोति, नैव दोषः, विभक्तेऽपि यस्तुतस्तत्सिद्धनाधितदेशादिभेदे समानपरिणाममात्रे शब्दस्य
निष्ठस्य वा तादृश्याश्रयस्य संकेतितव्यात् संबन्धं दृष्टीतपतोऽन्यत्रापि तादृशपरिणाममन्त्रेण भेदः ।
प्रतिपत्तेरन्यथात्वात् तस्य प्रतिपत्त्यविरोधात् दोषः । प्रतिपादयिष्यते च नित्यानिव्यापनेकात्-
रूपं यमवैकान्त्यादप्रतिपत्तेनेति नानेकान्तज्ञानं मिथ्याज्ञानम् ।

यदपि 'स्वदेशादिषु सत्त्वं परदेशादित्यसत्त्वं यस्तुनोऽभ्युपगम्यत एव इतरेतराभावस्याभ्यु-
पगमाद्' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, इतरेतराभावस्य घटवरूपभेदे घटविभागे पटोत्पत्तिप्रसङ्गात् पटा-
प्रमादस्य घनत्वात् । अथ घटाद् मित्रोऽभावस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । २०
यदा हि घटाभावकः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्, यथा वा घटस्य घटाभावाद्
मित्रत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् घटाभावाद् मित्रत्वादेव । नान्येषां परस्परविभा-
नामभावेन भेदः शक्यते कर्तुम्, तस्य मित्राऽमित्रभेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चामित्राना-
मन्योन्याभावाः संभवति । नापि परस्परविभाजनानामभावेन भेदः दियते, स्वहेतुस्य एव मित्राना-
भ्युपगमेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते, यतो भावानामासीयरूपेणोत्पत्तिरेव सतोभेदः । स च २५
प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः, तेन "वस्तुसंकरसिद्धिश्च तत्रामाग्यसमाधिता"
[] इति निरलम् । किञ्च, भावाभावाभेदो नाभावनिबन्धनः, अनपस्याप्रसङ्गात् ।
अथ स्वरूपेण भेदस्तदा भावानामपि स स्यादिति किमपरेणाभावेन मित्रेण विकल्पितेन ? तत्रैकान्त-
मित्रोऽमित्रो वैतरेतराभावः संभवति ।

न चामात्र एवाभ्यापनो ह्यस्य, घटादेः सर्वोत्पत्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घटस्य स्वदेश-३०
कालाऽऽकाशदिना सत्त्वं तथा यदि परदेश-कालाऽऽकाशदिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादित्ययद्
परदेशादित्यप्रसङ्गेः कथं न सर्वोत्पत्त्यम् ? अथ परदेशादित्ययद् स्वदेशादित्यमपि तस्य नास्ति
तदा सर्वथाऽभावप्रसङ्गः । अथ यदेव स्वसत्त्वं तदेव परासत्त्वं, नन्वेवमपि यदि परासत्त्वे
स्वसत्त्वानुपवेशस्तदा सर्वथाऽसत्त्वम्, अथ स्वसत्त्वे परासत्त्वस्य तदा परासत्त्वमाभावाद् सर्वो-
त्पत्त्यम्-यथा हि स्वासत्त्वासत्त्वाद् स्वसत्त्वं तस्य तथा परासत्त्वासत्त्वाद् परासत्त्वप्रसङ्गः ।
निधारितप्रसङ्गः, अविरोधात् । न च परासत्त्वं कल्पितरूपमिति न तन्निवृत्तिः परासत्त्वात्मिकेति
याच्यम्, स्वासत्त्वेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नामाचनिवृत्त्या पदार्थो नावकः प्रतिनियतो वा भवति, अपि तु स्वहेतुसामग्रीत
उपजायमानः स्वस्वभावनिपत यथोपजायते, तथैवार्थसामर्थ्यभाविनाऽप्यपेक्षेन विषयीभिः यमागो
व्यवहारोपपन्नवतापेने किमनरेतराभावकरूपनया ? न किञ्चित्, केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनि-४०

१-रूपाभा-वा० । २-मानतोऽपि ति० । ३-अ सामान्यपरि-भा०, भा० । ४-प्रतिपत्तिर्दो-
शः । ५-नामभा-का० । ६-यस्तुल्य-भा०, भा० । ७-मात्रेणादे-का० । ८-इ० १५५ पं० १४ ।
९-एव पटाभा-का०, का० । १०-यदा भा०, भा० ।

भिन्नस्वरूपतया प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपरत्राभ्यारोपः, अतिप्रसङ्गात् । भाष्यगृहीतयोः स संभवति, अतिप्रसङ्गादेव । न च दृश्ययुक्ती विकल्पं प्रतिभाति, नापि विकल्पयुक्ती दृश्यम् । न चैकयुक्ता-
यप्रतिभासमानयो रूप-रसयोरपि परस्परत्राभ्यारोपः, सादृश्यनिबन्धनस्यान्यत्राभ्यारोपः उपलभ्यो
यस्यचस्तुनोश्च नील-लारयिष्ययोरपि साक्य्याभापतो नाभ्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च
दृश्याभ्यवसायिविकल्पयुक्त्याद् एव तदभ्यारोपः, तदुक्तैः सादृशपरिणामप्रसामान्यव्यवस्थापकत्वो-
पपत्तेरनन्तरमेव तस्या परतुल्यरूपमादित्यविकल्पकाभ्यास्यरूपत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिद्यमानेऽप्यन्तरस्यावृत्तिरूपेऽनर्थरूपे सामान्ये बहिष्कृत्ययोगो एव । नातदुपस्थाप्युक्ति-
मात्रविषयमनुमानम्, अतदुपपत्त्यावृत्तमात्रविषयत्वादिति चेत्, किं तद् परतुल्यमात्रमन्यत्र समान-
परिणामात् ? अनुभूयते च सामान्यम्-अलिङ्ग्यत्वाच्चातुमानेन-अविसंवादितात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमाणान्तरानभ्युपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणैव ज्ञानेन शास्त्रादिभिर्भागमपरिच्छिन्नाऽपि दृषीयति ।
हेतोर्गुहादिमात्रप्रतिपत्तिदर्शनम् तद्विचारकत्वे चाभ्युपगमविरोधः । न च सादृश्यम्, समानपरिणामा-
भावे तदसंभवात् । ननु च यदि समानपरिणामः सामान्यम्, तस्य घस्तुनः सजातीयत्वादिपि परिणामाद्
विभक्तत्वाऽन्यत्रानवधानात् कचिद् गृहीतसंयन्नेन ज्ञानेन लिङ्गेन वाऽन्यस्य तज्जातीयस्य प्रतिपादनं
न प्रामोति, नैव दोषः, विभक्तेऽपि परतुल्यसिद्धान्ताभितरदेशादिभेदे समानपरिणाममात्रेण शब्दस्य
लिङ्गस्य वा तात्पर्याश्रयस्य संयोजितत्वात् संयन्त्रं गृहीतपतोऽन्यत्रापि तत्परिणाममात्रेण भेद-
प्रतिपत्तेरन्यत्वात् तत्तथा प्रतिपत्त्यविरोधाच्च दोषः । प्रतिपादयिष्यते च नित्यानिव्यापनेकात्-
रूपं वस्तुवैकान्त्यादप्रतिपत्तेरिति नानेकान्तज्ञानं सिद्ध्याज्ञानम् ।

यस्यैव 'स्वदेशादिषु सत्त्वं परदेशादित्यसत्त्वं घस्तुनोऽभ्युपगम्यत एव इतरेतराभायस्याभ्यु-
पगमात्' इत्यादि, तदभ्युक्तम्, इतरेतराभायस्य घटपत्त्यभेदे घटविनाशो पटोत्पत्तिप्रसङ्गात् पटा-
घमापस्य चित्तत्वात् । अथ घटाद् मिश्रोऽभायस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् ।
यदा हि घटमापकपः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्, यथा वा घटस्य घटमायाद्
मिश्रत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् घटमायाद् मिश्रत्वादेव । नाप्येषां परस्परमिशा-
नामभावेन भेदः शङ्क्यते कर्तुम्, तस्य मिश्राऽमिश्रभेदकत्वेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चामिश्राना-
मन्योन्याभायः संभवति । नापि परस्परमिश्रानामभावेन भेदः श्रियते, स्वहेतुभ्य एव मिश्राना-
मुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहारः श्रियते, यतो भाषानामात्मीयकृतेषोत्पत्तिरेव स्वतोभेदः । स च
प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारदेतुः, तेन "यत्स्वसंकरसिद्धिश्च तन्ग्रामाभ्यसमाधिता"
[] इति निरुक्तम् । किञ्च, भाषाभाषयोर्भेदो न भाषविनियन्धनः, अनवस्थाप्रसङ्गात् ।
अथ स्वरूपेण भेदस्तदा भावानामपि स स्यादिति किमपरेणाभावेन मिश्रेण विकल्पितेन । तन्नैकान्त-
मिश्रोऽमिश्रो वेतरेतराभायः संभवति ।

न चामात्र एवाभ्यासोहस्य, घटादेः सर्वोत्पत्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घटस्य स्वदेश-
कालाऽऽकारादिना सत्त्वं तथा यदि परदेश-कालाऽऽकारादिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादित्ययत्
परदेशादित्यप्रसङ्गेः कथं न सर्वोत्पत्त्यम् ? अथ परदेशादित्ययत् स्वदेशादित्यमपि तस्य नास्ति
तदा सर्वथाऽभायप्रसङ्गः । अथ यदेव स्वसत्त्वं तदेव परासत्त्वं । नन्वेवमपि यदि परासत्त्वे
स्वसत्त्वानुपदेशस्तदा सर्वथाऽसत्त्वम्, अथ स्वसत्त्वे परासत्त्वस्य तदा परासत्त्वमाभावात् सर्वो-
त्पत्त्यम्-यथा हि स्यात्सत्त्वासत्त्वात् स्वसत्त्वं तस्य तथा परासत्त्वासत्त्वात् परासत्त्वप्रसङ्ग-
निवारितप्रसङ्गः, अविरोधात् । न च परासत्त्वं कल्पितरूपमिति न तद्विबृतिः परासत्त्वात्मिकेति
वाच्यम्, स्यात्सत्त्वेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नामावनिर्मुखा पदार्थो भावरूपः प्रतिनियतो वा भवति, अपि तु स्वहेतुसामग्रीत
उपजायमानः स्वस्वभावनियत एवोपजायते । तथैवार्थसामर्थ्यभाविनाऽन्यत्वेण विपरीक्रियमाणो
व्यवहारपथमवतार्यते किमिदरेतराभावकल्पनया ? न किञ्चित्, केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्वभावन-
५०

१-रूपमा-वा० । २-भाषतोऽपि वि० । ३-अ सामान्यपरि-ना०, वा० । ४-प्रतिपत्तिदर्श-
ना० । ५-नामभा-वा० । ६-हेतुवत्-ना०, वा० । ७-भाषेणाने-वा० । ८-इ० १५५ व० २४ ।
९-स्य पटमा-वा०, वा० । १०-यदा वा०, वा० ।

निष्कल्पपतया प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपरप्राप्यारोपः, अतिप्रसङ्गात् । नाप्यगृहीतयोः न संभपति, अतिप्रसङ्गादेव । न च इदमुक्तौ विकल्पं प्रतिभाति, नापि विकल्पबुद्धौ इदम् । न चैकबुद्ध्याऽप्रतिभासमानयो रूप-रसगौरिष परस्परप्राप्यारोपः, सादृश्यनिबन्धनध्यान्यप्राप्यारोपः उपरम्भो यस्ययस्तुनोद्य नील-रसपियाणयोरिष सारूप्याभावात् नो नाप्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च इदप्राप्यप्राप्यविकल्पबुद्ध्याद् एव तदप्राप्यारोपः, तदुद्देशः सादृश्यपरिणामसामान्यव्यवस्थापकत्वो-
पपत्तेरन्तरमेव तस्या यस्तुम्यकप्रादिसविकल्पकाध्यक्षरूपत्वेन व्यपस्थापितत्वात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिद्यमानेऽन्तरेऽप्यावृत्तिरूपेऽनर्थक्ये सामान्ये बहिष्यवृत्त्ययोग एव । नातदुपपत्त्यावृत्ति-
मात्रविषयमनुमानम्, अतदुपपत्त्यावृत्तयस्तुमात्रविषयत्वादिति चेत्, किं तद् यस्तुमात्रमन्यत्र समान-
परिणामात् ? अनुवृत्ते च सामान्यम्-अलिङ्ग्यत्वाप्रानुमानेन-अविशेषादित्यात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमाणान्तरानभ्युपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणैव ज्ञानेन द्राक्षादिविभागमपरिच्छिन्नाऽपि दृष्यपति १०
देहो वृक्षादिमात्रप्रतिपत्तिद्वन्द्वम् तद्विपरिवर्तने चानुमयविरोधः । न च सादृश्यम्, समानपरिणामा-
भावे तदसंभवात् । ननु च यदि समानपरिणामः सामान्यम्, तस्य यस्तुनः सजातीयोऽपि परिणामाद्
विभक्ततयाऽन्यमानन्दतया चिद्वृत्तिरसंभवेन ज्ञानेन लिङ्गेन चाऽन्यस्य तज्जातीयस्य प्रतिपादने
न शक्नोति, तेष दोषः, निम्नोऽपि यस्तुतत्सत्तिप्रज्ञाभितदेशादिभेदे समानपरिणामभावे दाहस्य
विह्वस्य वा ताप्यग्नाश्रयस्य संकेतित्वान् सवर्गं गृहीतयतोऽन्यत्रापि तापरिणाममभिप्रेक्ष्य भेद- १५
प्रतिपत्तेरन्यथात्वात् तस्या प्रतिपत्तिविरोधात् दोषः । प्रतिपादयिष्यते च नित्यानिव्यापनेकान्त-
रूपं परस्वेकान्तत्वाद्प्रतिपत्तिवेनेति नामेकान्तज्ञानं सिध्दाश्रयम् ।

यदपि 'स्वदेहादितु सर्वं परदेहादित्यसर्वं यस्तुनोऽन्युपगम्यत एव इतरेतराभावस्याभ्यु-
पगमात्' इत्यादि, तदप्युक्तम् । इतरेतराभावस्य घटपरुषभेदे घटविनाशो पटोऽपत्तिप्रसङ्गात् पटा-
घमापस्य चिन्त्यत्वात् । अथ घटाद् मिश्रोऽभावस्तथा घटादीनां परस्परं भेदो न ह्येवम् । २०
यथा हि घटाभावकः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्, यथा वा घटेन घटाभावाद्
मिश्रत्वाद् घटकृता तथा घटादेरपि स्यात् घटाभावाद् मिश्रत्वादेव । नाप्येतौ परस्परमिशा-
नामभावेन भेदः शक्यते कर्तुम्, तस्य मिश्राऽभिभवदेवकत्वेऽकिञ्चित्कल्पनात् । न चानिश्चाना-
मन्योन्याभावात् संभवति । नापि परस्परमिशानामभावेन भेदः कियते, स्वदेहेतुभ्य एव निश्चाना-
मुपपत्तेः । नापि भेदस्य घटात् कियते, यतो भावानामासीयरूपेणोपपत्तिरेव स्तोभेदः, एव २५
प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदस्य घटादेस्तु, तेन "यस्म्यसंकारसिद्धिश्च तज्जातीयप्राप्तमिति"
[] इति निरुक्ताम् । किञ्च, भावाभावयोर्भेदो नामावनिबन्धनः, अतएवप्राप्तमिदम् ।
अथ स्वत्वेन भेदस्तथा भावानामपि न स्यादिति किमपरेणाभावेन मिश्रेण विचक्षिमेव ? तत्रैवाग-
मिजोऽभिजो वेतरेतराभावः संभवति ।

न चाभाव एवागम्योदृष्टः, घटादेः सर्वोत्पत्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घातस्वदेहा- ३०
कासाऽऽवादिना सर्वं तथा यदि परदेहा-कासाऽऽवादिनाऽपि, तथा सति स्वदेहादित्यस्य
परदेहादित्यप्रसङ्गः कथं न सर्वोत्पत्त्यम् ? अथ परदेहादित्यस्य स्वदेहादित्यस्य तस्य भाति
तदा सर्वथाऽभावप्रसङ्गः । अथ यदेव स्वसर्वं तदेव परासर्वम्, तत्रैवमपि यदि परासर्वे
अगस्त्यानुप्रवेशस्तदा सर्वथाऽसत्त्वम् । अथ स्वसर्वे परासर्वस्तथा तदा परासर्वानावात् सर्वो
मत्तावयम्-यथा हि स्यात्सर्वानावात् स्वसर्वं तस्य तथा परासर्वानावात् परासर्वस्यादृष्ट- ३५
विचारितप्रसङ्गः, असिद्धोपात् । न च परासर्वे कल्पितकल्पमिति न तद्विहृतिः परासर्वानिभेदेति
चादृष्टम्, स्वात्तादेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नामावनिबन्धना पदार्थो भावकृता प्रतिविद्यमानो वा भवति, अत्रि तु स्वदेहेकान्तमीन
उपपत्त्यभावात् एवमभावनिबन्धन एवोपपत्त्यने, तदेवावनिबन्धनस्यैवाविनाऽऽपत्तेः विचक्षिमेव
अथवापदप्रसङ्गतायेन किमिदरेतराभावकल्पनया ? न विहृतिः, वेदके स्वसर्वानावात् स्वसर्वानावा ४०

१-कपाशा-४०० १-आवर्गोऽपि २० ३-अ सामान्यपरि-४०, ४०० ४-इतिप्रसङ्गो-
५० ५-कपाशा-४०० ६-यस्तुम्यक-४०, ४०० ७-आवेकमेव-४०० ८ ९ १० ११ १२ १३
१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०

हिंस्रस्वरूपतया प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपरत्राध्यारोपः, अतिप्रमत्तात् । नाप्यगृहीतयोः न संभवति, अतिप्रमत्तादेव । न च इदमप्युच्यते विकल्पं प्रतिभाति, नापि विकल्पपुञ्जी इदम् । न चैकपुञ्जा-
प्रतिभासमानयो रूप-रसयोरपि परपरत्राध्यारोपः, सादृश्यनिबन्धनस्थान्यत्राध्यारोपः उपलब्धो
परस्परस्तुजोष मील-परस्परिषयोरपि साक्यमाभावतो नाध्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च
इदमप्यप्रामाण्यविकल्पपुञ्जुपाद एव तद्व्यारोपः, तदुदेः सदृशपरिणामसामान्यव्यवस्थापकत्वो-
पपत्तेरनन्तरमेव तस्या वस्तुसंकेतप्रमादिसविकल्पकाध्यक्षरूपत्वेन व्यवस्थापितावात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिद्यमानेऽधोन्तरस्यावृत्तिरूपेऽनर्थरूपे सामान्ये वदिष्यवृत्त्यपेक्ष एव । नातद्रूपस्यावृत्ति-
भावविषयमनुमानम्, अतद्रूपपरावृत्तपस्तुमात्रविषयत्वादिति चेत्, किं तद् वस्तुमात्रमन्यत्र समान-
परिणामात् ? अनुभूयते च सामान्यम्-अलिङ्ग्यतायाऽनुमानेन-अविस्थादित्यात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमापान्तराननुपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणैव ज्ञानेन शास्त्रादिविभागपरिच्छिन्नाऽपि वृथीयति १०
देहे धृष्टादिमात्रमतिपक्षदर्शनम् तद्विपक्षरूपे चानुभवविरोधः । न च सादृश्यम्, समानपरिणामा-
भावे तदसंभवात् । ननु च यदि समानपरिणामः सामान्यम्, तस्य वस्तुनः सजातीयादपि परिणामाद्
विभक्ततायाऽन्यत्रानव्ययात् कचिद् गृहीतसंभन्धेन शब्देन लिङ्गेन वाऽन्यस्य तज्जातीयस्य प्रतिपादनं
न प्रामोति, नैव दोषः, विभक्तेऽपि वस्तुतस्तत्सिद्धानाधितदेशादिभेदे समानपरिणामभावे शब्दस्य
लिङ्गस्य वा तापन्मात्रस्यैव संकेतितत्वात् संभन्धं गृहीतपतोऽन्यत्रापि तत्परिणाममात्रेण भेद- १५
प्रतिपक्षोऽन्यथा तत्तया प्रतिपक्षविरोधात् दोषः । प्रतिपादयिष्यते च नित्यानिव्याघनेकान्त-
रूपं धरुवेकान्तवाद्प्रतिपक्षेनेति ज्ञानेकान्तज्ञाने मिथ्याज्ञानम् ।

यदपि 'स्वदेशादिषु सार्यं परदेशादित्यसार्यं वस्तुनोऽनुपगम्यत एव इतरेतराभावेत्यानु-
पगमात्' इत्यादि, तदप्युक्तम् । इतरेतराभावेस्य घटपत्यभेदे घटघटिनादे पदोत्पत्तिप्रसङ्गात् पदा-
धमायस्य पितृत्वात् । अथ घटाद् मित्रोऽभाष्यतदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । २०
यथा हि घटाभाष्यतः पदो न भवति तदा पदो घट एव स्यात्, यथा वा घटस्य पदभाषाद्
मित्रत्वाद् घटरूपता तथा पदादेरपि स्यात् पदभाषाद् मित्रत्वादेव । नाप्येषां परस्परमिभ्रा-
नामभावेन भेदः हास्यते कर्तुम्, तस्य मित्राऽमित्रभेदरूपेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चामिभ्राना-
मन्योन्याभावाः संभवति । नापि परस्परमिभ्रानामभावेन भेदः क्रियते, स्वहेतुभ्य एव मिभ्राना-
मुपपत्तेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते, यतो भाषानामात्म्यरूपेणोत्पत्तिरेव स्वतोभेदः । स च २५
प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः, तेन "वस्तुसंकेतसिद्धिश्च तन्मात्राप्यसमाधितः"
[] इति निरुक्तम् । किञ्च, भाषाभाषयोर्भेदो नाभाषयनिबन्धनः, अनयस्याप्रसङ्गात् ।
अथ स्वरूपेण भेदस्तदा भाषानामपि न स्यादिति किमपरेणाभावेन मिथेन विकल्पितेन ? तत्रैकान्त-
मित्रोऽमित्रो वेतरेतराभावाः संभवति ।

न चामात्र एवाध्यापोहस्य, घटादेः सर्वोत्पत्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घटस्य स्वदेश- ३०
कालाऽऽकाशदिना सार्यं तथा यदि परदेश-कालाऽऽकाशदिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादित्यवत्
परदेशादित्यप्रसङ्गेः कार्यं न सर्वोत्पत्त्यम् । अथ परदेशादित्यवत् स्वदेशादित्यमपि तस्य नास्ति
तदा सर्वथाऽभाष्यप्रसङ्गः । अथ यदेव स्वसार्यं तदेव परासार्यम्, नन्वेवमपि यदि परासार्ये
स्वसार्यानुप्रवेशस्तदा सर्वथाऽसार्यम् । अथ स्वसार्ये परासार्यस्य तदा परासार्याभावात् सर्वो-
त्पत्त्यम्-यथा हि स्यात्सार्याभावात् स्वसार्यं तस्य तथा परासार्याभावात् परासार्यप्रसङ्गः ३५
निवारितप्रसङ्गः, अविरुद्धात् । न च परासार्यं कल्पितरूपमिति न तद्विवृतिः परासार्यादिभेदेति
पाप्यम्, स्यात्सर्वेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नामावनिवृत्त्या पदार्थो भावरूपः प्रतिनियतो वा भवति, अपि तु स्वहेतुसामग्रीत
उपश्रयमानः स्वस्वभावनिपत एवोपजायते, तथैवार्थसामर्थ्यभाविनाऽप्यपेक्षेण विपरीतक्रियमानो
व्यवहारोपपद्यमानेने किमिदं तरेतराभावकल्पनया ? न किञ्चित्, केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनि- ४०

मिंसस्वरूपतया प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपराध्यापारोपः, भूतिप्रसङ्गात् । भाव्यगृहीतयोः स संभवति, अतिप्रसङ्गादेव । न च इत्ययुद्धो विकल्प्ये प्रतिभाति, भावि विकल्प्ययुद्धो इत्यम् । न चैकयुद्धा-
पप्रतिभासमानयो रूप-रसयोरिव परस्परप्राप्तायोः, सादृश्यनिवृत्त्यन्यथाप्राप्तायोः उपलब्धो
वस्तुप्रस्तुतोऽत्र सौल-स्वरूपिणयोरिव सादृश्याभापतो भाव्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च
इत्याप्यप्यगमिष्यविकल्प्ययुद्धाया इव तद्व्यापारोपः, तद्व्यापारोपः सादृश्यपरिणामसामान्यव्यवस्थापकयो-
प्येतेनन्तरमेव तस्या वस्तुस्वरूपमादिसविकल्पकाभ्यासकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । तथा, अनुमा-
नेनापि परिच्छिद्यमानेऽपान्तरस्यावृत्तिकरूपेऽनर्थक्ये सामान्ये वदित्यप्युक्त्ययोग एव । नातद्व्यापारवृत्ति-
मात्रविषयमनुमानम्, अतद्व्यापारवृत्त्यपस्तुमात्रविषयत्वादिति चेत्, किं तद् वस्तुमात्रमन्यत्र समान-
परिणामात् । अनुभूयते च सामान्यम्-मल्लिङ्गज्याध्यानुमानेन-अविश्वेतिदित्यात् प्रत्यक्षप्रमाणेन
प्रमाणान्तरानभ्युपगमात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणैव ज्ञानेन सादृश्यादिभिर्भागमपरिच्छिद्यताऽपि दृषीयति १०
हेतोः शुद्धादिमात्रप्रतिपत्तिर्द्वन्द्वं तद्विपर्यये चानुभवविरोधः । न च सादृश्यम्, समानपरिणामा-
भावे तदसंभवात् । ननु च यदि समानपरिणामः सामान्यम्, तस्य वस्तुनः सजातीयत्वादि परिणामाद्
विमततयाऽन्यत्रानन्वयत्वात् क्वचिद् गृहीतसंघत्वेन शब्देन लिङ्गेन वाऽन्यस्य सजातीयस्य प्रतिपादने
न प्राप्नोति, नैव दोषः, विभक्तेऽपि पर्युक्तस्तिप्रज्ञाभितर्कसादिभेदे समानपरिणामभावे शब्दस्य
लिङ्गस्य वा तावन्मात्रस्यैव संकेतितत्वात् संघं गृहीतपतोऽन्यत्रापि तत्परिणाममत्रेण भेदः १५
प्रतिपत्तिरजन्वयात् तच्च प्रतिपत्त्यविरोधात् दोषः । प्रतिपादयिष्यते च निवृत्त्यानिवृत्त्यनेकान्त-
रूपं परस्वैकान्त्यादप्रतिपत्तिषेनेति ज्ञानेकान्तज्ञाने सिध्दाज्ञानम् ।

यदपि 'स्वदेशादिषु सत्यं परदेशादित्यसत्यं वस्तुनोऽभ्युपगम्यत एव इतरेतराभायस्याभ्यु-
पगमात्' इत्यादि, तदप्युक्तम् । इतरेतराभायस्य घटपत्त्यभेदे घटविनाशे पटोपक्षिप्रसङ्गात् पटा-
घमायस्य विनष्टत्वात् । अथ घटाद् मिश्रोऽमायस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । २०
यदा हि घटाभावरूपः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्, यथा वा घटस्य घटाभावाद्
मिश्रत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् घटाभावाद् मिश्रत्वादेव । नाप्येषां परस्परमिहाना-
नामभावेन भेदः शक्यते कर्तुम्, तस्य मिश्राऽमिश्रभेदकारणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चानिष्ठाना-
मन्योन्याभावाः संभवति । नापि परस्परमिष्ठानामभावेन भेदः क्रियते, स्वहेतुस्य एव मिष्ठाना-
मुपपत्तेः । नापि भेदप्यवहारः क्रियते, यतो भाषानामात्मीयरूपेणोत्पत्तिरेव सतोभेदः । स च २५
प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदप्यवहारहेतुः, तेन "वस्तुसंस्कारसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाधिता"
[] इति निरस्तम् । किञ्च, भाषाभाष्योर्भेदो नामायनियन्त्रणः, अनवस्थाप्रसङ्गात् ।
अथ न्यरूपेण भेदस्तदा भाषानामपि स स्यादिति किमपरेणाभावेन मिष्टेन विकल्पितेन । तद्वैकान्त-
मिश्रोऽमिश्रो देतरेतराभायः संभवति ।

न चाभाय यथाप्राप्तोद्देशः, घटादेः सर्वोत्पत्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घटस्य स्वदेश-३०
कालाऽऽकारादिना सत्यं तथा यदि परदेश-कालाऽऽकारादिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादित्ययत्
परदेशादित्यप्रसक्तेः कथं न सर्वोत्पत्त्यम् । अथ परदेशादित्ययत् स्वदेशादित्यमपि तस्य नास्ति
तदा सर्वथाऽमायप्रसक्तिः । अथ यदेव स्वसत्यं तदेव परासत्यम् । नान्येयमपि यदि परासत्ये
स्वसत्त्वानुप्रवेशस्तदा सर्वथाऽसत्यम् । अथ स्वसत्ये परासत्यस्य तदा परासत्त्वाभावात् सर्वो-
त्पत्त्यम्-यथा हि स्वासत्त्वासात्त्वत् स्वसत्यं तस्य तथा परासत्त्वसात्त्वत् परासत्यप्रसक्तिः ३५
निधारितप्रसक्तः, अविशेषात् । न च परासत्यं कल्पितरूपमिति न तत्रियुक्तिः परासत्त्वात्मिकेति
थाप्यम्, स्वासत्त्वेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नामायनियुक्ता यथाप्राप्ते भावरूपः प्रतिनियतो वा भवति, अपि तु स्वहेतुसामग्रीत
उपजायमानः स्वस्यभाषनियत यथोपजायते, तथैवायं सामर्थ्याभाविनाऽऽप्येव विषयीक्रियमाणो
व्यवहारपथमवतार्यते किमितरेतराभायकल्पनया । न किञ्चित्, केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्यभाषनः ४०

